

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

ВИПУСК 14

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ
ЗБІРНИК

ВИПУСК 14

ВИДАВНИЦТВО КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
1969

У випуску висвітлюється роль В. І. Леніна в розвитку марксистської філософії, значення ленінської філософської спадщини для сучасності, розглядаються питання про діалектичний характер взаємодії суспільного буття і суспільної свідомості, проблема співвідношення стрибка в суспільному розвитку і соціальної революції, роль і значення історичного матеріалізму для вирішення теоретичних питань науки управління, піддаються критиці основні напрямки й теорії сучасної буржуазної соціології, а також висвітлюються інші актуальні проблеми марксистсько-ленінської філософії.

Розрахований на викладачів, студентів, аспірантів, а також тих, хто цікавиться питаннями філософії.

Редакційна колегія: чл.-кор. АН УРСР Д. Х. Острянин (відпов. редактор), канд. філос. наук І. В. Бичко (відпов. секретар), канд. філос. наук Ю. О. Богданов, канд. філос. наук Ю. Ф. Бухалов, доктор філос. наук В. І. Войтко, доктор філос. наук Д. М. Гринишин, канд. філос. наук Г. Г. Ємельяненко, канд. філос. наук А. І. Клевцов, канд. філос. наук М. Г. Козубенко, канд. філос. наук М. В. Логвинов, канд. філос. наук І. Ф. Надольний (заст. відпов. редактора), доктор філос. наук М. М. Олексюк, канд. філос. наук О. П. Павелко, канд. філос. наук М. П. Редько, канд. філос. наук В. М. Чернокозова, канд. філос. наук І. І. Чорний, доктор філос. наук В. І. Шинкарук.

Відповідальний за випуск збірника
Г. Г. Ємельяненко.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ МЕТОДУ НАУКОВОЇ РОБОТИ В. І. ЛЕНІНА

Вся історична практика, успішне будівництво соціалізму в ряді країн і комунізму в нашій країні — переконливий доказ не тільки глибокої обґрунтованості та істинності ленінських ідей, але й плідотворності та істинності того методу наукового дослідження, результатом якого вони є. Саме цим, насамперед, пояснюється важливість і необхідність глибокого вивчення ленінського методу наукового дослідження. Творче вивчення ленінського методу наукової роботи особливо актуальне для глибокого усвідомлення філософського, матеріалістичного підходу до сучасної боротьби прогресивного людства за мир, демократію, соціалізм, до сучасного розвитку наукового пізнання.

В загальному плані у нас написано немало праць про методологію і методи наукового дослідження. На жаль, в них недостатньо висвітлюється роль В. І. Леніна в розробці цих проблем. Автори статті роблять спробу розкрити деякі питання методології і ленінського методу наукового дослідження, що впливає з неї.

Кожна наука володіє цілим комплексом притаманних їй спеціальних методів дослідження. Це — способи дослідження, які є специфічним застосуванням пізнавальних засобів для вивчення конкретної галузі дійсності. Такі методи виникають на основі законів цих наук і можуть мати не тільки загальний (наприклад, індуктивний метод дослідження в формальній логіці, статистичний, експериментальний метод та ін.), але й специфічний характер, притаманний природі даної науки (наприклад, фізіологічний, радіобіологічний — в біології та ін.). Однак ні окремі наукові методи, ні принципи і теоретична система окремих наук не можуть створити систему загальної методології.

Загальним методом пізнання може бути тільки такий метод, який є адекватним відображенням матеріальної дійсності. Він повинен ґрунтуватися не на специфічних законах, які відображають розвиток окремих галузей матеріального світу, а на загальних законах, які відображають розвиток всіх галузей буття і мислення. Таким загальним методом є метод матеріа-

лістичної діалектики. Тільки на базі діалектико-матеріалістичної методології кожна наука може успішно розвиватися.

Неоцініме значення має марксистсько-ленінська методологія для наукового дослідження, яка допомагає визначити назрілу проблему, дає можливість з найменшими затратами намітити напрямки наукового пошуку і в загальних рисах передбачити способи рішення в даній галузі дослідження, озброює дослідника принципами дослідження і допомагає йому дати правильне тлумачення нових відкриттів, освітлює шлях для відкриття нових законів руху людського мислення до пізнання істини. Розкриваючи об'єктивні закономірності в русі об'єкта, марксистсько-ленінська філософія тим самим виробляє метод пізнання і дії. Разом з тим вона є вченням про цей метод, теорією методу, виступаючи, таким чином, і науковою методологією для дослідження в кожній галузі знань.

Однак це не означає, що методологія може підмінити окремі науки, доводити чи заперечувати без аналізу дійсності конкретні проблеми тільки через свої закони і категорії. Метод матеріалістичної діалектики в кожному конкретному процесі діє в нерозривному зв'язку з методами окремих наук, роблячи через них свій методологічний вплив на хід і наслідок пізнання.

При вивченні кожного конкретного предмета поряд із загальною методологією потрібен спеціальний підхід, особлива методика дослідження і обробка матеріалу. (Під методикою слід розуміти конкретні способи і прийоми дослідження явищ, техніку дослідження). Окрім того, більшість із загальних методів наукового пізнання (аналіз і синтез, індукція і дедукція, історичний і логічний та ін.) не лише діють в нерозривному зв'язку з діалектичним методом, але й органічно входять до нього як складові елементи.

Таким чином, філософський метод виникає як узагальнення всіх інших методів, збагачується ними. Взаємозв'язок між діалектико-матеріалістичним методом (методологією), методом окремої науки і методикою виражається співвідношенням загального, особливого і одиничного. Наукова методологія єдина в застосуванні принципів, законів і положень діалектичного матеріалізму до процесу пізнання і практики.

Метод наукової роботи В. І. Леніна являє собою дальший розвиток і конкретизацію методу Маркса, його матеріалістичної діалектики і стилю наукової роботи. Оцінюючи значення «Листування Маркса і Енгельса», В. І. Ленін відзначав: «Якщо спробувати одним словом визначити, так би мовити, фокус усього листування,— той центральний пункт, до якого сходиться вся сіть висловлюваних і обмірковуваних ідей, то це слово буде *діалектика*. Застосування матеріалістичної діалектики до перероблення всієї політичної економії, з основи її,— до історії, до природознавства, до філософії, до політики і тактики ро-

бітничого класу,— ось що найбільше цікавить Маркса і Енгельса, ось у чому вони вносять найбільш істотне і найбільш нове, ось у чому їх геніальний крок вперед в історії революційної думки» [8, 491].

В. І. Ленін глибоко вивчив метод Маркса, завжди ним користувався. Він також вивчив всі основні джерела марксизму, критично вивчив сучасну буржуазну науку і філософію, в той же час постійно враховував саме життя, залізну «логіку речей».

Написана В. І. Леніним в 1914 р. праця «Карл Маркс» свідчить про те, як він сумлінно вивчив усе, що відноситься до життя і діяльності К. Маркса. В списку літератури «Бібліографія марксизму», складеній до цього твору, В. І. Ленін наводить вичерпні для того часу бібліографічні дані.

В. І. Ленін не тільки добре знав праці Маркса і Енгельса і розумів суть марксизму, а й все те, що відноситься до джерел марксизму. Ленінські збірники заповнені виписками, конспектами, коментаріями творів Арістотеля, Фейербаха, Гегеля, Клаузевіца, Монтеск'є та інших мислителів минулого.

Особливо детально вивчив В. І. Ленін метод наукової роботи Маркса під час написання ним «Капіталу», зміст якого так і не змогли зрозуміти багато буржуазних ідеологів, тому що не знайшли в діалектиці «Капіталу» логіки і теорії пізнання. Але логіка «Капіталу» виявилась залізною якраз тому, що вона є діалектичною.

В «Капіталі» В. І. Ленін розкрив науковий діалектичний метод мислення, систему логіко-філософських ідей, схоплених в русі. Теза Маркса, яка червоною ниткою проходить через все дослідження «Капіталу» — про діалектичне співпадання форм і законів руху та розвитку наукової думки з формами і законами руху та розвитку предмета, логічного пізнання з діалектикою речей, лягла в основу ленінської ідеї про співпадання діалектики як науки з логікою і теорією пізнання. Марксистсько-ленінське вчення про тотожність діалектики, логіки і теорії пізнання має важливе значення для глибокого розуміння суті діалектичного методу як методології пізнання і перетворення світу. З нього випливає, що метод наукового пізнання повинен відображати не абстрактні «правила наукової процедури», відірвані від об'єкта пізнання, а мати в собі якості, що дають можливість пізнаючому глибоко проникнути в суть предмета, розкрити його внутрішні закономірності. Тільки в діалектичному мисленні специфічні закони логіки співпадають із загальними законами буття.

У праці «Ще раз про профспілки...» та в інших своїх працях В. І. Ленін сформулював важливі правила, методологічні норми, якими озброє матеріалістична діалектика як метод пізнання наукового дослідження в кожній галузі знання. Ось деякі з них. «Щоб дійсно знати предмет,— пише В. І. Ленін,— треба охопи-

ти, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «опосереднення». Ми ніколи не досягнемо цього повністю, але вимога всебічності убезпечить нас від помилок і від омертвіння. Це, по-1-ше. По-2-ге, діалектична логіка вимагає, щоб брати предмет в його розвитку, «саморусі» (як говорить іноді Гегель), зміні... По-3-тє, вся людська практика повинна ввійти в повне «визначення» предмета і як критерій істини і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібне людині. По-4-тє, діалектична логіка вчить, що «абстрактної істини немає, істина завжди конкретна»... [15, 70—71].

В. І. Ленін показав, що нерозуміння діалектики, відхід від неї або невміння користуватись діалектичним методом неодмінно призводить до догматизму і еклектики. Подібних прикладів в науці, соціології і політиці було багато. В минулому найбільш яскраво це проявилось у Дюрінга, Маха, Авенаріуса, народників, меншовиків, російських махів, опортуністів II Інтернаціоналу, пізніше — у Троцького і Бухаріна. Зараз це не менш яскраво і більш трагічно проявилось у всій діяльності китайських горе-теоретиків, маоїстів, які показали своє нецтво в теорії, авантюризм в політиці і провали в практиці. Виникло це в результаті відходу від марксизму, в результаті нерозуміння, ігнорування і перекручення вимог діалектичного методу.

До чого призводять догматизм в теорії, підміна діалектики софістикою, нерозуміння або небажання зрозуміти суть сучасної епохи, відхід від глибокого аналізу об'єктивних закономірностей суспільного розвитку в бік поверхових аналогій і підміни поняття суті видимістю, уявністю — можна прослідкувати на ряді історичних прикладів. В період революції 1905—1907 рр. меншовики, наприклад, визначаючи характер і рушійні сили російської революції, брали за приклад буржуазні революції Заходу і приходили до висновку, що гегемоном цієї революції повинна бути буржуазія, а не пролетаріат, як так було на Заході. Але меншовики виявились догматиками, а догматизм призвів їх до опортунізму і зради інтересів робітничого класу.

В період першої світової війни опортуністи II Інтернаціоналу і російські меншовики скотились в табір соціал-шовінізму. Окрім того, щоб виправдати лозунг «захисту вітчизни» і свою зраду Інтернаціоналу, Каутський, Плеханов та інші вожді і теоретики II Інтернаціоналу намагались сховатися за Маркса, використати його аналіз воєн епохи 1789—1871 рр., переважно національно-визвольних, для того, щоб довести правомірність лозунгу захисту вітчизни в першій світовій війні.

В статтях «Під чужим прапором», «Російські Зюдекуми», «Софізм соціал-шовіністів», «Крах II Інтернаціоналу» та інших В. І. Ленін переконливо показав, що між епохою 1789—1871 рр. і епохою, в яку імперіалісти розв'язали першу світову війну,

існує докорінна відмінність, яка відіграє вирішальну роль при визначенні характеру війн та інших суспільних явищ.

Опортуністи II Інтернаціоналу і російські меншовики, не бажаючи заглубитись в аналіз сучасної епохи, безсоромно, на догоду буржуазії, переключували «головне положення діалектики», яке полягає в тому, що війна є продовженням тієї ж політики, але іншими, тобто збройними засобами [10, 186]. Вони вдавались до поверхових аналогій різних епох, вихоплюючи те, що підтверджувало зовнішню схожість подій і є підтвердженням цих доказів, брали за приклад елементарну логіку. Таку систему «доказів» В. І. Ленін назвав софістською, тобто грою в слова, бо тут ігнорується принцип історизму і розкриття внутрішніх зв'язків конкретних подій.

Конкретизуючи питання про суть марксистської діалектики, В. І. Ленін сформулював головні риси марксистського діалектичного методу в соціології: «Діалектичним методом,— писав В. І. Ленін,— на протилежність метафізичному — Маркс і Енгельс називали не що інше, як науковий метод в соціології, який полягає в тому, що суспільство розглядається як живий організм, який перебуває у постійному розвитку (а не як щось механічно зчеплене і що допускає через це всякі довільні комбінації окремих суспільних елементів), і для вивчення якого потрібен об'єктивний аналіз виробничих відносин, що утворюють дану суспільну формацію, дослідження законів її функціонування й розвитку» [2, 142].

В. І. Ленін до коренів оголив метафізичний, шаблонно-доктринерський характер мислення ревізіоністів і догматиків, їх нездатність зрозуміти своєрідність сучасної епохи, їх прагнення втиснути нові явища в прокрустове ложе старих звичних формул і схем.

Пізнання, на думку В. І. Леніна, об'єднує природу і людину, а не роз'єднує їх, як це твердили суб'єктивні ідеалісти. Пізнання так об'єднує предмет і образ, що останній, який в процесі пізнання є відображенням предмета, збагачується ним і все ближче наближається до нього за змістом. Діалектика пізнання від явищ до суті зв'язана з роздвоєнням предмета і в цілому об'єктивного світу на протилежності — явище і суть. З появою і розв'язанням суперечностей в процесі формування пізнавального образу і діє закон єдності і боротьби протилежностей. Ця глибока думка висловлена В. І. Леніним у відомому положенні: «роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його... є *суть*... діалектики» [16, 345]. Під роздвоєнням єдиного В. І. Ленін розумів аналітичну форму мислення. Єдине виступає в нашому пізнанні у вигляді своїх суперечливих частин, які спочатку пізнаються окремо, а потім — в єдності суті предмета і явищ.

Це — важливе методологічне положення для наукової робо-

ти і практичної діяльності. Ігнорування його неминуче веде до суб'єктивізму, волюнтаризму і адміністрування.

Однак неuki в теорії були і є. Так, наприклад, маюти намагаються «аргументувати» свою розкольніцку діяльність посианнями на діалектику, метафізично переносаки сказане В. І. Леніним відносно процесу пізнання щодо самого об'єктивного протиріччя. І подібну софістику вони видають за «останнє слово марксизму»!

Ленінський стиль наукової роботи спирається на глибоке розуміння великого значення науки, передової теорії для розвитку практики, на визнання практики вищим критерієм істинності теорії. Практикою своєю, вказував В. І. Ленін, доводить людина об'єктивну вірність своїх ідей, понять, знань, науки. Тому точка зору життя, практики повинна бути першою і основною точкою зору теорії пізнання [6, 124]. Термін «злиття» теорії і практики В. І. Ленін вживав у тому розумінні, що теоретична і практична робота не чергуються, не відокремлюються одна від одної значними інтервалами, а складають нерозривний зв'язок, одне ціле, в якому практика служить основою, джерелом і рушійною силою теорії, а теорія постійно збагачує практику своїми висновками, що теоретичні принципи виходять з узагальненої практики і практично перетворюються в життя. Між теорією і практикою існує складний діалектичний зв'язок. Було б спрощенням, вульгаризацією дійсного положення справ розглядати теорію і практику тотожними. А втім деякий час назад мали місце порушення ленінського підходу до співвідношення теорії і практики, науки і політики. Були окремі спроби утвердити тотожність практики і науки. В суспільних науках мали місце суб'єктивістські, волюнтаристські погляди.

Наша партія, засудивши прояви суб'єктивізму й волюнтаризму, здійснює конкретні заходи для їх подолання. Одним з важливих заходів є широке застосування конкретних суспільних досліджень, без яких неможливий успішний розвиток суспільних наук. В сучасних умовах, коли, в зв'язку з науково-технічною революцією і значним соціальним зрушенням, ускладнюються завдання будівництва комунізму, прискорюються його темпи, у всіх галузях суспільного життя постійно з'являються нові явища, події, процеси, яким необхідне сучасне наукове осмислення. Конкретні соціальні й соціологічні дослідження дозволяють одержувати всебічну інформацію про стан і динаміку життєвих процесів, глибоко вникати в суть нашої дійсності.

Інтерес до конкретних соціальних і соціологічних досліджень сьогодні виражає спадкоємність позитивного відношення до таких досліджень основоположників марксизму-ленінізму і послідовний курс КПРС на науково обгрунтоване керівництво суспільством.

Відомо, що на основі довгих особистих спостережень за

життям англійських робітників, бесід з ними, детального вивчення умов їх праці і побуту написана, наприклад, перша велика праця Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії». Результатом узагальнення величезного фактичного матеріалу, в тому числі всіх статистичних матеріалів, які характеризували капіталістичне виробництво, виник безсмертний твір К. Маркса «Капітал». Блискуче використав дані статистики і статистичні методи аналізу економічного матеріалу В. І. Ленін в книгах «Новий господарський рух в селянському житті», «Розвиток капіталізму в Росії», «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», «Сторінки з щоденника» та ін.

Великий інтерес становить вивчення лабораторії лєнінської наукової творчості, його прийомів і методики наукової розробки фактичного матеріалу і статистичних даних, уявлення лєнінських принципів наукового дослідження.

Лєнінські твори є зразком досліджень, в яких кожний висновок спирається на міцний фундамент всієї сукупності фактів. «Точні факти, безспірні факти,— писав В. І. Ленін,— ось що особливо... необхідне, коли хотіти серйозно розібратися в складному і трудному питанні» [12, 251—252]. Він вважав антинауковим прийомом вихоплювання окремих фактів, гру в приклади. Наукове дослідження, вчив В. І. Ленін, повинне спиратися на фундамент з точних і безспірних фактів, взятих в їх зв'язку. «...Ми, марксисты,— писав В. І. Ленін,— всіма силами повинні прагнути до наукового вивчення фактів, які лежать в основі нашої політики» [14, 248].

Так, досліджуючи процес розвитку капіталізму в Росії в цілому, В. І. Ленін зібрав великий конкретний матеріал з економіки і техніки промисловості і сільського господарства Росії, який йому довелося самостійно узагальнити і частково статистично обробити для своєї книги «Розвиток капіталізму в Росії». В. І. Ленін вивчив усі форми і особливості розвитку російського капіталізму в місті і на селі. До найменших подробиць він дослідив економічні відношення, які склалися в зв'язку з розвитком капіталізму в Росії.

Працюючи над книгою «Розвиток капіталізму в Росії», В. І. Ленін досліджував такі статистичні документи, як «Матеріали по статистиці народного господарства», які видавалися губернськими земствами, «Матеріали для вивчення кустарної промисловості і ручної праці в Росії», «Военно-статистичні збірники», офіційні статистичні джерела російських міністерств, протоколи і звіти різних державних комісій, твори з економіки і техніки промисловості і сільського господарства, виробничі показники фабрик і заводів Росії, матеріали перепису селянських і промислових підприємств та ін. Кожну цифру В. І. Ленін уважно перевіряв, зіставляв з іншими і на основі цієї старанної роботи робив безпомилкові висновки. «Це прагнення обгрун-

тувати кожний висновок фактами,— писала Н. К. Крупська,— рельєфно виступає в його ранніх пропагандистських брошурах «Пояснення закону про штрафи», «Про страйки», «Новий фабричний закон». Він нічого не нав'язував робітнику, він доводив фактами» [24, 337]. Для написання книги «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін, крім загальних статистичних збірників і довідників, використав більш як 600 літературних джерел, які ним згадуються і цитуються, в тому числі праці Маркса, Енгельса, твори класиків англійської політичної економії Адама Сміта і Давіда Рікардо та багатьох інших економістів. В. І. Ленін прагнув використати все, що прямо чи побічно торкалося його теми.

В передмові до першого видання «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін писав: «Нам здавалося недостатнім для відповіді на поставлене питання навести факти, які говорили б про утворення і ріст внутрішнього ринку, бо могло б виникати заперечення, що такі факти вибрано довільно і випущено факти, які говорять проти. Нам здавалося необхідним розглянути і спробувати змалювати весь процес розвитку капіталізму в Росії в його цілому» [3, 5].

В. І. Ленін брав весь процес в цілому і досліджував його з усіх сторін протягом кількох років, присвячуючи йому інколи не одну, а декілька своїх праць. Знайдений у 1938 р. реферат В. І. Леніна «З нагоди так званого питання про ринки» свідчить про те, що вже у 1893 році він чітко сформулював найважливіші положення, розроблені ним пізніше в книзі «Розвиток капіталізму в Росії».

Критикуючи спробу народників враховувати бюджет всього російського селянства за допомогою середніх цифр і тим самим урівняти сільський пролетаріат і селянську буржуазію російського села XIX ст., В. І. Ленін вказує, що вони забули науковий підхід до аналізу економічних даних, який зобов'язує «...строго розрізняти хазяїнів і найманих робітників, хоч би якою формою землеволодіння вони були об'єднані, хоч би були численні і різноманітні перехідні типи між ними» [3, 139].

Вже тоді В. І. Ленін виходив з необхідності діалектичного підходу до конкретних явищ дійсності, вміючи бачити в них відносини спільності, взаємного зв'язку (об'єднання однією формою землеволодіння) і відносини взаємного заперечення і боротьби (строго відрізняти робітників і господарів), необхідність очистити наявні протилежності від проміжних, перехідних типів господарств і брати їх в діалектичній єдності і боротьбі; за єдиною формою господарства бачити відносини заперечення і боротьби протилежних класів.

На основі конкретно-історичного аналізу суспільних відносин Росії В. І. Ленін формулює положення про те, що проти-

річчя є рушійна сила, імпульс, джерело розвитку російського суспільства.

Питанню розвитку капіталізму в Росії і викриттю народництва було присвячено В. І. Леніним і ряд інших праць. «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве». Обидві ці праці з'явилися у 1894 р. Пізніше, у 1897 р., вийшли: «До характеристики економічного романтизму», «Від якої спадщини ми відмовляємося?» та ін. Найбільша праця В. І. Леніна — «Розвиток капіталізму в Росії» — була опублікована у 1899 р. і завершила ідейний розгрім народництва, відіграла велику роль в ідейній згуртованості марксистських груп в Росії.

Характерною рисою ленінського дослідження є конкретний, всебічний аналіз матеріалу. В. І. Ленін дуже старанно вивчав і співставляв різні відомості, досліджував не тільки загальні показники з галузей промисловості, але навіть з окремих районів країни, кожної великої фабрики і заводу. Інколи В. І. Ленін декілька разів перевіряв свої підрахунки: на полях зустрічаються помітки чорнилом і олівцем і особлива помітка про результат додаткової перевірки «вірно» [19, 459].

Таким чином, наукові висновки і узагальнення про розвиток капіталізму в Росії В. І. Ленін підготував на основі всебічного аналізу великого фактичного матеріалу і статистичних даних. «За яку б роботу не брався Володимир Ілліч,— пише Н. К. Крупська,— він робив її надзвичайно старанно. Він проробляв сам масу чорнової роботи.

І чим більше надавав він значення тій чи іншій роботі, тим більше вникав він у всі дрібниці» [24, 336].

Аналізуючи динаміку розвитку страйкової боротьби, порівнюючи дані про політичні страйки 1912 р. з періодом піднесення революції (1905—1907 рр.), В. І. Ленін на основі об'єктивних статистичних фактів зробив важливий висновок про те, що 1912 р. являє собою видатне явище в розвитку страйкової боротьби: «...перед нами *революційні* масові страйки, початок *революційного* піднесення» [7, 421].

Потрібно, однак, мати на увазі, що В. І. Ленін ніколи не абсолютизував статистичний метод дослідження. Критикуючи однобоку буржуазну статистику, В. І. Ленін писав, що вона «все... частіше хибує за останній час на деякий, я б сказав, «статистичний кретинізм», за деревами зникає ліс, за купами цифр зникають *економічні типи* явищ...» [9, 66].

Ленінський метод наукових досліджень соціальних явищ ґрунтується не на формально-статистичних міркуваннях, а на поєднанні статистичних узагальнень з діалектичним аналізом окремих, зв'язаних з ними фактів. Саме такий підхід, наприклад, дав можливість В. І. Леніну в перших суботниках побачити

нове, типове явище — комуністичне ставлення до праці. хоч вони тоді ще не були масовим явищем.

Повчальні зразки творчої розробки діалектики і застосування її до аналізу імперіалізму, конкретно-історичного підходу до явищ, єдності партійності (класового підходу) і строгої об'єктивності при аналізі джерел містяться в книзі В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму».

Під час підготовки до написання цієї праці В. І. Ленін прочитав 603 книги і 353 статті. Про виключно глибоке вивчення і дослідження відповідних матеріалів свідчать ленінські «Зошити з імперіалізму», де в рукописах загальним обсягом в 760 сторінок, списаних дрібним почерком, містяться підготовчі роботи з цього питання. В цих зошитах (їх всього 20) В. І. Леніним зроблені виписки з 148 книг (німецьких, французьких, англійських та ін.) і 232 статей, розміщених в 49 періодичних виданнях різних країн.

Висновки В. І. Леніна — п'ять ознак імперіалізму — є результатом тривалого і всебічного вивчення найвищої стадії капіталізму — імперіалізму. «Всебічно», — це значить, що В. І. Ленін вивчав різні літературні джерела як прогресивних, так і реакційних істориків, соціологів, економістів, воєнних теоретиків, вивчав різні статистичні збірники і, головне, вивчав найновіші явища капіталізму, розвиток його економіки, робітничий і національний рух, розкривав нові суперечності, детально вивчив всі війни імперіалізму. Так створювалася у В. І. Леніна загальна картина нового етапу капіталізму — імперіалізму.

Цілісна теорія імперіалізму і соціалістичної революції вироблялась В. І. Леніним протягом кількох років. В його працях розкривається процес пошуку різних джерел для всебічного дослідження імперіалізму. Керуючись головною вимогою діалектики — принципом «всебічності», В. І. Ленін надавав великого значення бібліографії. Він систематично вивчав каталоги багатьох бібліотек, проглядав бібліографічні покажчики, уважно слідував за новинками літератури всіх країн (тільки в першому ленінському зошиті бібліографія займає 12 сторінок).

В. І. Ленін критично вивчав праці економістів і статистиків, істориків і політичних діячів, спеціалістів банків і промислових монополій різних країн.

З приводу книги Ленча «Соціал-демократія, її кінець та її успіхи» В. І. Ленін писав, що всюди гра з словечком «діалектика», зрозумілим архіпошло. Ні тіні всебічності [18, 538].

Переглядаючи джерела, написані реакційними авторами, В. І. Ленін критично використовує цінний фактичний матеріал і дає книзі коротку, але вичерпну характеристику з оцінкою її автора. В замітках про книгу Г. Егельгафа «Історія новітнього часу» говориться: «Автор мерзотник, бісмаркіанець. Але книга все-таки дуже корисна, як зведення фактів і довідник.

Просте зведення дає картину *імперіалізму і демократичних рухів*, як головних відмінних рис *епохи*... Про соціалізм архімало через тупу реакційність автора... Дуже характерно, що ідіот автор, який з педантичною акуратністю дає дати та ін. про кожного царка, ...про викидні нідерландської королеви... і т. п.,—і звуком не згадав повстання селян в Румунії у 1907 році» [17, 653].

Вивчення аналізу В. І. Леніним цих та інших джерел буржуазної літератури показує, що він послідовно застосовує марксистський принцип партійності — робить строгу перевірку і критично переробляє дані буржуазних вчених. Партійна принциповість вимагає безкомпромісності в питаннях наукового світогляду. В цій праці, як і в інших працях В. І. Леніна, органічно з'єднана невмолима об'єктивність в дослідженні суспільних явищ з пристрасною полемікою проти представників реакційних поглядів, проти представників тих класів, які гальмують суспільний розвиток.

Вміти використовувати буржуазну літературу наукою, в інтересах справи революції, соціалізму і комунізму,— цьому вчив В. І. Ленін.

Неоцінимо методологічне значення ленінських «Зошитів з імперіалізму», як і самої праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», полягає в тому, що принципи, закони і категорії матеріалістичної діалектики застосовуються і розвиваються в органічному зв'язку один з одним. Як Маркс в «Капіталі», так і В. І. Ленін в цих працях залишив нам зразок об'єктивного наукового методу, в якому категорії діалектичного заперечення, єдність теорії і практики, аналізу і синтезу, логічного і історичного, абстрактного і конкретного втілені в взаємозв'язку, в динаміці, в дії.

Розвиваючи погляди основоположників марксизму, В. І. Ленін практично довів, що вчення про протилежності є «ключем» до всебічного вчення про розвиток.

Головне специфічне протиріччя імперіалізму В. І. Ленін бачив в монополії, в якій відображаються всі специфічні протиріччя імперіалістичної стадії розвитку капіталізму.

В діалектичній єдності з іншими прийомami дослідження В. І. Ленін в цій роботі приділяє виняткову увагу методу сходження від абстрактного до конкретного, оскільки взятий в цілому він є методом руху думки від конкретного, даного в сприйнятті, до абстрактного і від абстрактного до конкретного, відтвореного в мисленні.

Виходячи з монополії, В. І. Ленін показує, як з неї розвиваються всі інші економічні особливості імперіалізму. Розвиток монополії в промисловості і банкових справах є умовою утворення фінансового капіталу. На основі фінансового капіталу розвивається вивіз капіталу. Останній відіграє велику роль

у створенні міжнародних картелів і розподілу світу між ними. Відносини, що складаються між міжнародними монополіями, впливають на боротьбу великих держав за розподіл і переділ світу. Саме в такому порядку і досліджуються В. І. Леніним всі ці економічні явища.

Поступово з'ясовуючи весь складний ланцюг зв'язків і взаємозалежностей, В. І. Ленін показує, як з економічної суті імперіалізму випливають її прояви в соціально-політичному житті: посилення політичної реакції і національного гніту, колоніальна політика імперіалістичних держав, імперіалістичні війни, розкол робітничого руху.

Таким чином, логічний хід думки в ленінській праці є скороченим відтворенням реального ходу історичного процесу становлення і розвитку імперіалізму.

З діалектичного аналізу монополістичної стадії капіталізму, його властивостей і ознак, його надто суперечливої суті В. І. Ленін обґрунтовує неминучість соціалістичної революції і краху імперіалізму: «Не підлягає сумніву, що розвиток іде в *напрямі* до одного єдиного тресту всесвітнього, який поглинати всі без винятку держави. Але розвиток іде до цього при таких обставинах, таким темпом, при таких суперечностях, конфліктах і потрясіннях,—зовсім не тільки економічних, але й політичних, національних та ін...,—що неодмінно *раніше*, ніж справа дійде до одного всесвітнього тресту, до «ультра-імперіалістського» всесвітнього об'єднання національних фінансових капіталів, імперіалізм неминуче повинен буде лопнути, капіталізм перетвориться в свою протилежність» [11, 91].

Важливе методологічне значення має положення про творчий характер марксистсько-ленінської філософії, яка не визнає незмінних висновків і формул, обов'язкових для всіх епох і періодів, є ворогом всякого догматизму і нагодництва: «Ми зовсім не дивимось на теорію Маркса як на щось закінчене і недоторканне; ми переконані, навпаки, що вона поклала тільки *наріжні камені* тієї науки, яку соціалісти *повинні* рухати далі в усіх напрямках, коли вони не хочуть відстати від життя» [4, 185]. І вся теоретична діяльність В. І. Леніна є прекрасним прикладом творчого розвитку марксизму.

На основі застосування і дальшого розвитку матеріалістичної діалектики В. І. Ленін відкрив важливі закони капіталізму на імперіалістичній стадії розвитку і на цій основі розвинув далі теорію соціалістичної революції. Він збагатив марксистське вчення про класи і класову боротьбу, про роль народних мас в історії та розвинув далі марксистське вчення про державу і диктатуру пролетаріату. В. І. Ленін дав наукове обґрунтування головних закономірностей переходу від капіталізму до соціалізму в нових історичних умовах, визначив головні шляхи і методи будівництва соціалізму і комунізму в нашій країні,

намітив основні віхи розвитку світової соціалістичної революції.

Особливу небезпеку для партії В. І. Ленін вбачав у догматизмі, у сліпому повторенні застарілих теоретичних і політичних посилок. Науково розв'язуючи вузлові теоретичні проблеми, В. І. Ленін проявляв разом з тим велику гнучкість у розробці і обґрунтуванні політичних настанов партії. Революційна практика, реальна дійсність завжди були для нього вихідним пунктом для теоретичних висновків. Він писав: «Марксист повинен враховувати живе життя, точні факти *дійсності*, а не продовжувати чіплятися за теорію вчорашнього дня, що, як усяка теорія, в кращому разі лише намічає основне, загальне, лише *наближається* до охоплення складності життя» [13, 25].

В. І. Ленін вчив партію пристосовувати свою тактику до умов, що змінюються, не лякатись вчасно відмовитись від застарілих формул і тактичних лозунгів, уміти здійснювати на випадок необхідності круті повороти в політиці, прагнути знаходити реалістичні шляхи до досягнення мети.

Ленінський стиль наукового дослідження органічно пов'язаний з високою відповідальністю за практичну реалізацію наукових висновків. Ленінські праці є зразком сміливої постановки і творчого вирішення найбільш актуальних наукових проблем.

Неоцінимо значення мають безпосередні філософські праці В. І. Леніна для вирішення методологічних проблем природознавства.

Написанню відомої ленінської праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» передувала величезна підготовча робота. В. І. Ленін спеціально виїжджав з Женеви до Лондона для роботи в бібліотеці Британського музею. Він використав не тільки всю основну філософську літературу, як класичну, так і сучасну, але й велику кількість творів з питань природознавства, головним чином з питань сучасної фізики. Завдяки цьому В. І. Ленін зміг критично узагальнити все найбільш істотне з того, що було досягнуто світовою наукою після Енгельса, і дати оцінку найновішим відкриттям фізики з точки зору діалектичного матеріалізму.

Розкриваючи філософське значення відкриттів, з яких почалась нова, неklasична фізика, В. І. Ленін писав: «Зруйнованість атома, невичерпність його, мінливість всіх форм матерії і її руху завжди були опорою діалектичного матеріалізму. Всі грані в природі умовні, відносні, рухливі, виражають наближення нашого ума до пізнання матерії...» [6, 257].

Наукова цінність цих висновків В. І. Леніна особливо актуальна у світлі відкриттів і концепцій наступних етапів розвитку фізики. Величезна роль у дослідженні філософських питань сучасної фізики належить ленінським «Філософським зошитам», в яких матеріалістична діалектика органічно пов'язана з філо-

софськими висновками і узагальненнями сучасного природознавства.

Прямим продовженням геніальних праць «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і «Філософські зошити», яка стала, власне кажучи, філософським заповітом В. І. Леніна, була його робота «Про значення бойовничого матеріалізму».

З тих пір фізика пішла вперед. Виникли нові її галузі — релятивістська і квантова фізика, а також виростаюча з них теорія елементарних частинок. Закони явищ мікро- і ультрамікросвіту виявилися в принципі несхожими на ті закони, з якими мала справу класична фізика, і не вкладаються в її схему детермінізму. Незважаючи на це, відповідь на філософські питання, поставлені новітньою революцією в природознавстві, вчені шукають і знаходять у філософських працях В. І. Леніна, в діалектичному матеріалізмі.

Ідеї В. І. Леніна про філософські висновки з нової фізики, про об'єктивно реальний зв'язок і закономірності природи, які відображаються в таких поняттях, котрі повинні бути «...гнучкі, рухливі, релятивні, взаємозв'язані, єдині в протилежностях, щоб охопити світ» [16, 132], про діалектичний матеріалізм, як єдино вірний метод і єдино вірну філософію природознавства, зберігають і в наш час своє неопініме теоретичне значення.

Важливу роль в успішній науково-дослідній діяльності В. І. Леніна відігравала його гігантська працездатність, якій характерні плановість, систематичність, самоконтроль. «При всій своїй зайнятості,— пише Ш. М. Марнучар'янець,— Володимир Ілліч знаходив час проглядати всі видання, які він одержував; одержував же він дуже багато — не тільки те, що виходило в Росії, але багато і зарубіжної літератури, журналів і газет на російській та іноземних мовах» [22, 27].

В. І. Ленін умів організувати свою пам'ять, свій робочий час. Він багато читав, важливий матеріал вивчав, конспектував, вичитував джерела, на які посилався автор, перевіряв їх. В. І. Ленін майже завжди конспектував прочитані книги, журнали і газетні статті. Це він робив не тільки тому, що конспектування поглиблює і закріплює знання, відшліфовує думку, допомагає глибше зрозуміти і засвоїти те чи інше питання, а й з метою систематичного нагромадження матеріалу для наукових досліджень. «У конспекті окремі фрази і навіть окремі слова,— писав В. І. Ленін,— мають незрівнянно важливіше значення, ніж у широкому і детальному викладі» [4, 35]. В. І. Ленін, пригадує Н. К. Крупська, ніколи не покладався на свою пам'ять. Він ніколи не викладав факти з пам'яті, «приблизно», а викладав їх з великою точністю [24, 337], на полях книжок, в текстах конспектів В. І. Ленін робив безліч найрізноманітніших поміток.

В теоретичній діяльності В. І. Леніна велике значення мало

те, що він прекрасно володів іноземними мовами. В науковій роботі В. І. Ленін, як правило, обходився без помічників і референтів. Він самостійно виконував всю чорнову роботу. Сам розробляв чорновий план, складав бібліографію, робив виписки, економічні розрахунки, наводив довідки, редагував написане. В. І. Ленін ніколи не допускав, щоб хто-небудь написав за нього статтю.

В. І. Ленін був великим знавцем літератури: економічно-філософської; природознавчої, воєнної і художньої.

Відомо, що в працях В. І. Леніна використано близько тисячі літературних цитат, в тому числі з художніх творів Салтикова-Щедріна — 320, Гоголя — понад 200, Грибоєдова — 64, Некрасова — 26. Він цитував і захоплювався творами Пушкіна, Гончарова, Чернишевського, Толстого, Чехова, Горького, Успенського та ін. Із західноєвропейських письменників В. І. Ленін використовував Вергілія, Вольтера, Данте, Сервантеса, Мольєра, Шіллера, Шекспіра, Гете, Гюго, Золя, Барбюса та ін. [20, 315—340].

В. І. Ленін і сам був великим художником слова. Про нього як видатного літератора-публіциста, журналіста, майстра художнього слова можна написати спеціальні наукові дослідження.

В кожній ленінській книзі, в кожному конспекті, промові або статті, як і в усій його діяльності, виражені риси дійсно наукового методу. «Незважаючи на те, що Ленін володів великими знаннями, що в нього обширний досвід як у пропагандиста...; він до кожного свого виступу, до кожної доповіді, до кожної лекції ретельно готувався» [23, 39].

В. І. Ленін користувався словниками, довідниками, енциклопедіями, факти у точному їх викладі пронизують всі ленінські твори, весь метод його наукової діяльності, вони є однією з особливостей ленінського стилю роботи. В. І. Ленін уникав загальних міркувань, необґрунтованих висновків, завжди вимагав від письменників-марксистів простого і ясного викладу, доступно широким масам.

Ще в ранні роки він писав: «...Члени бойової соціалістичної партії повинні і в наукових своїх працях не випускати з уваги читача-робітника, повинні старатися писати *просто*, без тих непотрібних хитросплетінь стилю, без тих зовнішніх ознак «вченості», які так чарують декадентів і титулованих представників офіційної науки» [5, 130].

Творче застосування ленінського методу наукової роботи; діалектико-матеріалістичної методології створює сприятливі умови для пошуку нових діалектичних закономірностей буття і пізнання, з врахуванням докорінних революційних перетворень світу і розвитку наукових знань в ХХ столітті.

Краткое содержание

На основе анализа ленинских работ, документальных материалов и воспоминаний о методе научной работы В. И. Ленина и других источников в статье освещаются некоторые вопросы ленинского метода и стиля научной работы, являющихся образцом для тех, кто занимается научными исследованиями в различных областях знаний.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 1.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 3.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 4.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 5.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 14.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 18.
8. В. І. Ленін. Твори, т. 19.
9. В. І. Ленін. Твори, т. 20.
10. В. І. Ленін. Твори, т. 21.
11. В. І. Ленін. Твори, т. 22.
12. В. І. Ленін. Твори, т. 23.
13. В. І. Ленін. Твори, т. 24.
14. В. І. Ленін. Твори, т. 25.
15. В. І. Ленін. Твори, т. 32.
16. В. І. Ленін. Твори, т. 38.
17. В. І. Ленін. Твори, т. 39.
18. В. И. Ленин. Тетради по империализму. М., 1939.
19. Ленинский сборник XXXIII.
20. Довідковий том до 4 видання творів В. І. Леніна. К., ч. 2.
21. Воспоминания о Марксе и Энгельсе. М., 1956.
22. Н. Крупская. Будем учиться и работать у Ленина. М., 1933.
23. О Ленине. Сборник воспоминаний. М., 1927.
24. Н. К. Крупская. О Ленине. М., 1960.
25. И. П. Павлов. Полное собрание сочинений, т. 5, М., 1952.
26. И. В. Мичурин. Избранные произведения. М., 1955.
27. «Известия», 1962, 7 апреля.

В. І. ЛЕНІН ПРО ВЗАЄМОДІЮ НАУКИ І ТЕХНІКИ

По праву вважається, що наука своїм другим народженням зобов'язана В. І. Леніну. В той час, коли завоюванням Жовтня загрожувала смертельна небезпека з боку контрреволюції та іноземної інтервенції, Володимир Ілліч займається питаннями відновлення роботи Академії наук, залученням наукових сил Росії до розробки народногосподарських проблем. Широко відома власноручно написана ним програма діяльності для Академії наук, його турбота про вчених, зокрема Постанова РНК, підписана Леніним, про поліпшення умов роботи академіка І. П. Павлова, постійна увага до видання наукових праць Академії наук.

Ленін добре розумів, що успішний розвиток господарства, створення матеріально-технічної бази країни неможливий без використання науки, без єдності її з технікою, зв'язку з виробництвом. Першими закликами до наближення науки до виробництва є ленінський «Начерк плану науково-технічних робіт» [1, 282] і «Чергові завдання Радянської влади» [1, 203—241] та ін. В цих працях Ленін підкреслює, що систематичне дослідження і розробка природних багатств, розвиток продуктивних сил неможливі без новітньої техніки. «Розробка цих природних багатств прийомами найновішої техніки дасть основу небаченого прогресу продуктивних сил» [1, 223].

Але Ленін не обмежувався закликом розвивати тільки техніку. З його праць видно, що техніка, в свою чергу, не може розвиватися без прогресу науки, без використання наукових досягнень в створенні передової техніки.

Говорячи про господарське відродження країни, В. І. Ленін підкреслює, що воно має бути здійснене тільки «на сучасній технічній основі, яка ґрунтується на сучасній науці, техніці, на електриці» [3, 253]. Наука впливає на виробництво тільки через техніку. В техніці реалізуються найновіші відкриття і досягнення природознавства.

Чим вище рівень розвитку техніки, чим складніші машини, технологічні процеси, тим у більшій мірі потребується викори-

стання науки, яка стає одним з аспектів виробництва. Ще сто років тому К. Маркс прозорливо відзначив закономірність, коли в міру розвитку великої промисловості створення дійсного багатства залежить від загального стану науки, від застосування цієї науки до виробництва [8, 61].

З часу К. Маркса виробництво у своєму розвитку значно просунулось вперед. Немала заслуга в цьому науки, яка все більше і більше впливає на прогрес продуктивних сил. Проте є деякі відмінності між впливом на виробництво сучасної науки і науки минулого.

З часу свого виникнення наука намагалась пізнати навколишню природу, пізнати властивості процесів, предметів і використовувати їх в інтересах людства. Вона немовби наслідувала природу, не змінюючи її, а використовуючи те, що уже є в ній. Наприклад, наука ставила на служіння людині такі сили природи, як енергію падаючої води, вітру, теплову енергію, використовувала природні матеріали і процеси.

Та згодом природознавство, підкоряючись потребам суспільства і внутрішній логіці свого руху, починає створювати нові матеріали і процеси, яких не існує в природі і які ведуть до її перетворення. Величезний вплив на виробництво наука робить не тим, що вона відтворює природу, а тим, що створює нове. Природа сама по собі не створює полімери, електропечі, космічні кораблі, передачі зображень на відстань, електронно-лічильні машини і т. д. Всі ці матеріали, апарати не є наслідуюванням природи, бо у неї немає нічого подібного.

Нерідко створені наукою предмети перевершують творіння природи за якістю, швидкістю та іншими показниками. Загальновідомо, наприклад, що найтвердішим природним матеріалом є алмаз. Та вчені створили елемент, який за своїми показниками далеко кращий від алмазу. Мова йде про боразон. Він своєю твердістю не поступається перед алмазом. А температура його плавлення рівняється 1800°, тоді як алмаз згорає при 800°.

Застосування досягнень науки є запорукою успішного розвитку виробництва, бо вони сприяють виникненню і розвитку нових машин, різних механізмів, апаратури, технологічних процесів. Природознавство бере все більш активну участь у розвитку продуктивних сил. Виробництво вже не може існувати без науки. Ось чому так палко говорив В. І. Ленін: «Треба ж навчитися цінити науку...!» [2, 114].

Великого значення надавав В. І. Ленін проблемі електрифікації країни.

Знаменита його формула «Комунізм — це є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни» — означає, що він виходив з вчення К. Маркса про продуктивні сили, згідно якого одним з важливих елементів продуктивних сил є передова техніка. В умовах соціалізму цією технікою виступає велика машинна

індустрія, створення якої можливе на базі широкої електрифікації.

«Тільки тоді,— говорив В. І. Ленін,— коли країна буде електрифікована, коли під промисловість, сільське господарство і транспорт буде підведена технічна база сучасної великої промисловості, тільки тоді ми переможемо остаточно» [3, 462].

В. І. Ленін великого значення надавав такому соціальному наслідку електрифікації, як докорінна зміна характеру праці. Перш за все Ленін підкреслював, що при капіталізмі електрифікація викликає масове безробіття, зростання злиднів, погіршення становища робітників. При соціалізмі, вказував В. І. Ленін, електрифікація дає змогу скоротити для всіх робітників робочий день. Значно змінюються умови праці, які стають більш зручними, менш шкідливими для здоров'я, сама праця в таких умовах стає приємною. «Електрифікація всіх фабрик і залізниць зробить умови праці більш гігієнічними, звільнить мільйони робітників від диму, пилу і бруду, прискорить перетворення брудних огидних майстерень у чисті, світлі, гідні людини лабораторії» [5, 41].

Тут же В. І. Ленін говорить про велике революційне значення техніки в справі перебудови суспільного ладу. Узагальнюючи успіхи розвитку техніки на базі електрифікації, В. І. Ленін підкреслює, що продуктивні сили капіталізму не можуть далі розвиватися в межах існуючих відносин. Продуктивні сили, найбільш рухомим елементом яких є техніка, все більше й більше переростають суспільні умови експлуататорського ладу.

З геніальною прозорливістю В. І. Ленін передбачав міжнародне значення електрифікації. Він говорив, що успіхи в державному і господарському будівництві Радянської республіки — найкраща агітація за соціалізм і «...якщо Росія вкритись густою сіткою електричних станцій і потужних технічних установ, то наше комуністичне господарське будівництво стане зразком для грядущої соціалістичної Європи і Азії» [3, 464].

Пророчі слова В. І. Леніна знайшли своє підтвердження в наш час, коли цілий ряд країн Європи, Азії і Африки вчать на досвіді Радянського Союзу розвивати науку і техніку, здійснювати господарське будівництво.

Відомо, що в перші роки Радянської влади в країні було мало вчених і спеціалістів. Тому В. І. Ленін неодноразово підкреслював необхідність використання буржуазних вчених і спеціалістів, незважаючи на те, що вони були здебільшого немиче пройняті буржуазними світоглядом і навиками [2, 116]. Він закликав більше вчитися в них і менше їх адмініструвати, ними командувати, «вірніше зовсім не командувати, а підходити до спеціалістів науки й техніки... надзвичайно обережно і вміло, навчаючись у них і допомагаючи їм розширяти свій кругозір, виходячи із завоювань і даних відповідної науки...» [2, 116]. По-

ряд із застереженням бережно ставитись до буржуазних вчених, В. І. Ленін підкреслював необхідність оволодіння науковими і спеціальними знаннями широкими масами трудящих. Наука і техніка можуть бути використані найбільш ефективно тоді, коли широкі маси народу залучаються до науки, оволодівають технікою. Адже «перша продуктивна сила всього людства є робітник, трудящий» [4, 321].

В процесі сучасного виробництва, крім навиків і досвіду, безпосередні виробники повинні мати певні науково-теоретичні і технічні знання. Розумова діяльність стає невід'ємною частиною виробництва. При високому рівні розвитку виробництва все в більшій мірі діє об'єктивна тенденція до інтелектуалізації праці. Так, наприклад, сучасний робітник-наладчик, що обслуговує автоматичну лінію, повинен, крім знання техніки, мати глибокі теоретичні знання, чітко уявляти принципи взаємодії різних ділянок автоматизованої лінії. Лише при цій умові робітник зможе безпомилково визначити місце поломки та її причину.

Об'єктивна тенденція до інтелектуалізації праці проявляється також в тому, що в сучасному виробництві значно збільшується кількість і підвищується роль інженерно-технічного персоналу. Відомо, що в деяких галузях виробництва (наприклад, в автоматизованому хімічному виробництві) працюють лише спеціалісти з вищою освітою.

Велику роль у виробництві відіграє праця конструкторів, творців автоматичних ліній, цехів, заводів. Підраховано, що в сучасному автоматизованому виробництві співвідношення конструкторів і робітників, що обслуговують це виробництво, складає 10:1.

Таким чином, людина як складовий елемент продуктивних сил повинна вміти використовувати досягнення науки і техніки. Без широких знань неможливий успішний розвиток виробництва, піднесення продуктивності праці, бо однією з найголовніших умов «піднесення продуктивності праці є, по-перше, освітнє і культурне піднесення маси населення» [1, 223].

Ось чому В. І. Ленін на прикладі використання електрики говорив про необхідність оволодіння знаннями з боку всього покоління, якому належало будувати комунізм. «Тут недосить,— відзначав В. І. Ленін,— розуміти, що таке електрика: треба знати, як технічно прикласти її і до промисловості, і до землеробства, і до окремих галузей промисловості та землеробства. Треба навчитися цього самим, треба навчити цього все підростаюче трудяще покоління» [3, 253].

Виключно важливе значення має положення В. І. Леніна про те, що наука здійснює свій вплив на виробництво не тільки в розумінні опредмеченого, матеріально втіленого знання, але

як і виробничо-функціонуючий засіб технологічного або іншого управління і регулювання виробництва.

Говорячи про дальший розвиток соціалістичного виробництва, Ленін неодноразово підкреслював необхідність використання новітніх наукових і технічних досягнень в справі контролю, управління та організації праці. Так, Володимир Ілліч уважно вивчав систему Тейлора і пропонував, відкинувши «витончене звірство буржуазної експлуатації», запозичити «ряд багатющих наукових завоювань», перейняти все цінне із здобутків науки і техніки в цій галузі [1, 225].

Сучасне виробництво настільки виросло, що його організацію і управління неможливо здійснювати без використання найновітніших науково-технічних засобів. Наукова організація праці — ось один з вірних засобів дальшого розвитку продуктивних сил.

В процесі управління, контролю і організації господарства велику роль відіграють такі науки, як економіка і кібернетика. Вони сприяють більш ефективному використанню матеріальних ресурсів шляхом планування виробництва і поліпшення його організації. Створення електронно-обчислювальних машин відкриває колосальні можливості для їх запровадження в управлінні виробничими процесами, наукових дослідженнях, економічному плануванні, проектних роботах тощо. А це дає змогу вивільнити велику кількість працівників від механічної, нетворчої розумової діяльності і використати їх більш раціонально. Отже, правильна наукова постановка контролю, управління, планування і організації веде до поліпшення процесу виробництва матеріальних благ.

В. І. Ленін багато уваги приділяв питанням розвитку науки і техніки в різних суспільно-економічних формаціях. Він підкреслював протилежні соціальні направленості розвитку науки і техніки при капіталізмі і соціалізмі, різницю в темпах їх розвитку, можливість найбільш раціонального використання досягнень науково-технічного прогресу і т. ін.

Відомо, що техніка являє собою сукупність знарядь діяльності, створених людиною для виробництва необхідних матеріальних благ. В техніці матеріально втілюються накопичені наукові знання, якими володіє людство. Марксистсько-ленінська теорія вчить, що розвиток науки і техніки в суспільстві залежить головним чином від характеру суспільно-економічної формації, тобто від тих умов, які створює те чи інше суспільство, точніше, від характеру панівних виробничих відносин даної формації.

Незважаючи на те, що в своєму розвитку наука і техніка залежить від виробничих відносин і економічних умов суспільства, вони, в свою чергу, здійснюють великий вплив на ці від-

носини і умови, тому що є найбільш рухомими елементами продуктивних сил. Наука, виступаючи на даному етапі свого розвитку як безпосередня продуктивна сила, ще в більшій мірі стимулює розвиток техніки, а отже і продуктивних сил, що має великий вплив на зміну суспільних відносин.

Говорячи про соціальні наслідки науково-технічного прогресу, про вплив техніки на різноманітні сфери суспільного життя, треба підкреслити, що цей вплив опосередковується виробничими відносинами. В. І. Ленін піддавав гострій критиці спроби різних вульгаризаторів, реформістів і ревізіоністів тлумачити, що технічний прогрес безпосередньо визначає суспільний устрій. Зокрема, В. І. Ленін, критикуючи В. Шулятикова, який намагався виводити філософські системи безпосередньо з техніки, називав ці спроби «опошленням матеріалізму», «карикатурою на матеріалізм». Відомо, що подібні антимарксистські теорії стали в свій час основою для політичних виступів меншовиків проти Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вороги революції, посилаючись на низький рівень продуктивних сил Росії, заявляли, що вона не готова для революції. В. І. Ленін розумів, що лише змінивши виробничі відносини Росії, можна забезпечити прискорений розвиток продуктивних сил, в тому числі, науки і техніки. Ось чому він говорив, що для створення соціалізму потрібно спочатку завоювати революційним шляхом передумови для розвитку матеріальної і духовної культури, а потім уже, будуючи нові суспільні відносини на базі робітничо-селянської влади, створювати високий рівень продуктивних сил.

Розвиваючись в межах даного способу виробництва, техніка і наука піддаються впливу панівних виробничих відносин, які можуть сприяти розвитку техніки і науки чи, навпаки, гальмувати його.

В. І. Ленін багато уваги приділяв розробці питання про те, що капіталістичні виробничі відносини гальмують розвиток науки і техніки. На конкретному фактичному матеріалі він показав, що капіталізм сковує розвиток науки і техніки. «Куди не кинь — на кожному кроці зустрічаєш завдання, які людство цілком спроможне розв'язати негайно. Заважає капіталізм. Він нагромадив купи багатства — зробив людей рабами цього багатства. Він розв'язав найскладніші питання техніки — і застопорив проведення в життя технічних поліпшень через злидні і темноту мільйонів населення, через тупу скнарість жменьки мільйонерів» [5, 342].

Капіталізм надає науково-технічному прогресу однобічний, потворний характер, обмежує повне використання можливостей науки й техніки в інтересах всіх класів суспільства. Причиною цього є, перш за все, мета, яка ставиться перед наукою і технікою, при капіталізмі.

Капіталізм намагається використати науково-технічний прогрес для одержання монополіями величезних прибутків, розвиває техніку, в основному, з воєнною метою і в першу чергу заради винаходу зброї масового знищення. Ті галузі науки і техніки, які не дають змоги капіталісту одержати великий прибуток, успішно боротися з конкуренцією, не цікавлять його. Тому багато науково-технічних досягнень в капіталістичному суспільстві не реалізуються. Гальмування науково-технічного прогресу в межах капіталістичних виробничих відносин проявляється також в тому, що монополії асигнують перш за все дослідницькі роботи в галузі прикладних наук і неохоче вкладують кошти в фундаментальні науки, де немає змоги в короткий час одержати прибуток.

Однак не можна сказати, що при капіталізмі відбувається припинення всякого прогресу науки і техніки. Мова йде про гальмування розвитку, а не про його зупинку. Прагнення до наживи, конкурентна боротьба, зростання мілітаризму, боротьба двох суспільних систем — капіталізму і соціалізму, змушують монополістів шукати все нові й нові шляхи для підвищення продуктивності праці, застосовувати у виробництві технічні новини, створювати новітні машини. Отже, при капіталізмі діють дві протилежні тенденції — одна веде до гальмування розвитку науки і техніки, друга — до посилення науково-технічного прогресу. «Було б помилкою, — говорив В. І. Ленін, — думати, що ця тенденція до загнівання виключає ріст капіталізму; ні, окремі галузі промисловості, окремі верстви буржуазії, окремі країни проявляють в епоху імперіалізму з більшою або меншою силою то одну то другу з цих тенденцій» [6, 278].

Хоч при капіталізмі досягнення науки і техніки збільшують виробництво матеріальних благ, але в силу приватної власності ці блага розподіляються дуже нерівномірно. Звідси, «удосконалення техніки, яке означає збільшення продуктивності праці і ріст суспільного багатства, обумовлює собою в буржуазному суспільстві зростання суспільної нерівності, збільшення відстані між імущими і неімущими і ріст незабезпеченості існування, безробіття і різного роду нестатків для чимраз ширших верств трудящих мас» [4, 79].

В цих умовах техніка в руках капіталіста виступає як засіб експлуатації, як засіб збільшення прибутків. Науково-технічний прогрес при капіталізмі викликає масове безробіття, яке особливо збільшується при застосуванні автоматизації. Цей стан використовують капіталісти, щоб скоротити робочу силу і зменшити втрати на заробітну плату.

Можна почути, що за останні десятиріччя відбулося підвищення матеріального рівня деяких груп робітників в окремих капіталістичних державах. Але треба відзначити, що це підвищення — не результат технічного прогресу, а наслідок перш

за все класової боротьби, боязні капіталістичних монополій перед згуртованою боротьбою робітничого руху. Крім того, підвищення заробітної плати, як правило, супроводжується інтенсифікацією праці, яка стає більш виснажливою і призводить до передчасної втрати працездатності, зросту професійного травматизму.

У великому теоретичному доробку В. І. Леніна значне місце займають проблеми науково-технічного прогресу при соціалізмі.

З виникненням соціалізму з'являються нові закономірності взаємодії науки і техніки, збільшуються темпи їх розвитку, відбуваються докорінні зміни соціальних наслідків науково-технічного прогресу. Соціалізм стверджує нові суспільні форми використання науки й техніки і породжує нові людські відносини, які зовсім виключають можливості використання науково-технічних досягнень як засобу експлуатації, особистої жорстокості, пригноблення трудящих мас. Техніка при соціалізмі здобуває свою дійсну природу — полегшує працю людини, збільшує матеріальні блага, служить засобом всебічного розвитку здібностей і талантів людини. В умовах, коли засоби виробництва і державна влада належать трудящим, наука і техніка безпосередньо служать народу. «Раніше,— говорив В. І. Ленін,— весь людський розум, весь його геній творив тільки для того, щоб дати одним всі блага техніки й культури, а інших позбавити найнеобхіднішого — освіти і розвитку. А тепер всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром, і віднині ніколи людський розум і геній не будуть обернені в засоби насильства, в засоби експлуатації» [7, 430].

Ось чому, вказував В. І. Ленін, необхідно здійснювати технічний прогрес, переводити Росію на вищу технічну базу. Тільки в такому випадку забезпечується гармонійна єдність науково-технічного і соціального прогресу, і як наслідок гармонійності — збільшення темпів розвитку соціалістичного суспільства. При соціалізмі науково-технічний прогрес супроводжується безперервним зростом матеріального і культурного рівня всіх трудящих. Тому трудящі кровно зацікавлені в науково-технічному прогресі, в збільшенні виробництва, підвищенні продуктивності праці. Це породжує небачені раніше моральні стимули активної діяльності трудящих мас на ниві винахідництва, раціоналізації, впровадження у виробництво найновіших наукових досягнень, а звідси і масове прагнення оволодіти науковими і технічними знаннями.

Про це свідчить діяльність таких добровільних громадських організацій, як «Знання», науково-технічні товариства, Всесоюзне товариство винахідників та раціоналізаторів, які об'єднують в своїх рядах понад 10 мільйонів ентузіастів технічного прогресу: робітників-новаторів виробництва, вчених, інженерів, техніків.

Залучення народних мас до оволодіння науково-технічними знаннями в значній мірі сприяє прискоренню розвитку науки і техніки.

Таким чином, розглядаючи висловлювання В. І. Леніна про науку та техніку, можна зробити такий висновок. Хоча В. І. Ленін і не присвячував праць виключно питанням науково-технічного прогресу, він надавав великого значення проблемам характеру взаємодії науки та техніки, їх величезному впливові на розвиток продуктивних сил. Ленін всебічно вивчав вплив науково-технічних досягнень на соціальне життя, дав характеристику різних умов розвитку науки і техніки при капіталізмі та соціалізмі.

Глибокі за змістом думки В. І. Леніна про науку та техніку заграли новими барвами в період науково-технічної революції нашого часу. Висловлювання Леніна про розвиток науки і техніки мають велике теоретичне та практичне значення. Вони дають змогу з єдиної вірних, діалектико-матеріалістичних позицій, підійти до з'ясування і вирішення проблем, які виникають в процесі науково-технічної революції. Ось чому необхідно розробляти багату теоретичну спадщину В. І. Леніна, яка стосується проблем розвитку науки і техніки.

Краткое содержание

В статье освещается один из малоисследованных вопросов теоретического наследия В. И. Ленина, а именно: характер взаимодействия науки и техники. В. И. Ленин неоднократно подчеркивал благотворность этого взаимодействия, указывал на необходимость ускорения развития науки и техники, их огромное влияние на развитие производительных сил молодой Советской республики. В. И. Ленин высказывал ряд ценных методологических положений, дающих возможность оценить различие в социальной направленности науки и техники в разных общественно-экономических формациях.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 27.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 32.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 29.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 19.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 22.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 26.
8. «Большевик», № 11-12, 1939 г.

В. І. ЛЕНІН ПРО ЛЮДИНУ ЯК НАЙВИЩУ ЦІННІСТЬ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Вчення К. Маркса і Ф. Енгельса В. І. Ленін сприйняв як вищу форму гуманізму, для якого комунізм — це і є «реальний гуманізм». Його праці і виступи пронизані постійними турботами про людину. Якщо соціалістична революція, знищивши експлуатацію людини людиною, створила об'єктивні умови для становлення нової людини праці, то будівництво соціалізму перетворило цю можливість в реальну дійсність — виховання саме такої людини.

Закони суспільного розвитку об'єктивно ведуть до того, що «всякий новий суспільний порядок повинен дати нові відносини між людьми, нову дисципліну» [2, 464]. Якщо за капіталізму В. І. Ленін зв'язував процес становлення людини як особи з формуванням пролетаріату, завдання якого зводилося до повалення буржуазії [3, 253], то після революції цей процес зв'язується ним з будівництвом нового суспільства. Перед новим поколінням стоїть завдання більш складніше, підкреслював В. І. Ленін, звертаючись до молоді: «Ви повинні побудувати комуністичне суспільство» [3, 254].

В. І. Ленін довів, що соціалізм об'єктивно створює умови, залучаючи «дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами» [4, 363].

Отже, тільки соціалізм створює справді масові можливості проявляти сміливий почин, змагання, де «може проявити себе людина праці, може розігнути трохи спину, може випростатися, може відчутти себе людиною» [4, 364]. Це стало можливим завдяки тому, що після століть підневільної праці, вперше в історії з'явилася можливість працювати на себе із застосуванням новітніх досягнень в галузі науки і техніки. В. І. Ленін з особливою силою наголошував на гуманістичній спрямованості науки і мистецтва при соціалізмі, де «всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром, і віднині ніколи людський розум і геній не будуть обернені в засоби насильства, в засоби експлуатації» [4, 430].

Проблему становлення нової людини В. І. Ленін розробляв у боротьбі як з традиційними утопістами, так і з різного роду капітулянтами, які не вірили у можливість побудови соціалізму в одній, окремо взятій, країні. Подібного роду ідеї зводилися до того, що спочатку потрібно виховати добреньких, чистеньких, прекрасно навчених людей, які будуть згодом будувати соціалізм.

В. І. Ленін писав: «Ми хочемо побудувати соціалізм з тих людей, які виховані капіталізмом, ним зіпсовані, розбещені, але зате ним і загартовані до боротьби» [5, 50].

В. І. Ленін виходив з того, що, приступаючи до будівництва соціалізму, ми неодмінно будемо користуватися тим людським матеріалом, який нам лишив капіталізм. Звичайно, старі люди з усіма своїми звичками, будучи поставлені в нові суспільні умови, поступово змінюватимуться, хоч справа ця, як зазначав В. І. Ленін, дуже тяжка і тягнутиметься десятки років. А тому соціалістична держава повинна застосувати різноманітні форми і методи для перевиховання таких людей, використовуючи перш за все «моральну вагу пролетаріату». В. І. Ленін вимагав мобілізувати все, що є чесного і свідомого у трудящих масах на боротьбу з старою звичкою — дивитись на міру праці з «точки зору підневільної людини» [4, 366].

В. І. Ленін відзначав, що виховані в експлуаторському суспільстві люди, «можна сказати, з молоком матері сприймають психологію, звичку, поняття — або рабовласник, або раб, або дрібний власник, дрібний службовець, дрібний чиновник, інтелігент, — словом, людина, яка турбується тільки про те, щоб мати своє, а до іншого їй діла нема» [3, 257]. А тому він закликав всі державні установи так спрямовувати свою роботу, щоб поступово витравляти прокляте правило: «кожний за себе, один бог за всіх», щоб витравити звичку вважати працю тільки повинністю, а правомірною таку працю, яка оплачена за певною нормою. Успіх нашої роботи визначатиметься тим, вчив В. І. Ленін, коли ми вкоренимо у свідомість, у звичку, в повсякденний побут найширших верств населення правило, «всі за одного і один за всіх». «кожний по своїх здібностях, кожному по його потребах» [3, 99].

В перші роки Радянської влади зародилися комуністичні суботники, які В. І. Ленін називав фактичним початком комунізму [5, 380]. Комуністичні суботники відіграли значну роль у зміні психології трудівника, показали свідомий і добровільний почин у переході до комуністичних норм праці. Це дало змогу В. І. Леніну зробити висновок, що своєю роботою по вихованню трудящих мас, наскрізь насичених приватновласницькими звичками, «ми зрушили з місця глибу нечуваної ваги, глибу косності, неучтвта, упертості у відстоюванні звичок «вільної торгівлі» і «вільної» купівлі-продажу людської робочої сили, як вся-

кого іншого товару. «Ми почали хитати і руйнувати найбільш закоренілі передсуди, найбільш тверді, вікові, зашкарублі звички» [3, 99].

Отже, подолання приватновласницьких звичок, які лишилися нам у спадщину від старого ладу,— ось до чого зводиться виконання «основного завдання всього соціалістичного перевороту» [3, 325]. На практиці це завдання пролетаріат повинен вирішувати в боротьбі за кожную людину, бо жити в суспільстві і бути вільним від суспільства не можна. Як вчив В. І. Ленін, «треба кожній людині стати або по цей, наш бік, або по другий» [3, 326] — така діалектика суспільного розвитку.

Формування нової людини В. І. Ленін вбачав на шляху перетворення праці в першу життєву потребу, в поєднанні особистих і суспільних інтересів. Цілком природно, що на початку свого розвитку соціалізм ще не може створити таких умов, бо ще не діють закони «хто не працює, той не їсть», «за рівну працю — рівна оплата».

Отже, однакова норма праці застосовується до різних людей. В житті об'єктивно формальна рівність допускає дійсну нерівність. В. І. Ленін так писав з цього приводу: «...рівності перша фаза комунізму дати ще не може: відміни в багатстві залишаться і відміни несправедливі, але неможлива буде експлуатація людини людиною» [6, 423].

При соціалізмі праця втрачає відчужений характер, оскільки доцільність трудової діяльності включає в себе не лише безпосередній результат діяльності, але й її мету, яка спрямована на здійснення побудови комуністичного суспільства. Якщо праця в умовах капіталізму є тяжкою, відчуженою і підневільною, то при соціалізмі вона є мірилом гідності людини, джерелом морального задоволення.

В. І. Ленін вчив, що соціалізм — жива творчість народу, коли трудящі самі будують нове життя, за допомогою власного досвіду вирішують складні питання соціалістичного будівництва. Це і є реальним виявом соціалістичної демократії, яка створила умови для участі мільйонів робітників і селян в управлінні державою, активної суспільно-політичної діяльності.

Разом з тим В. І. Ленін закликав вміло поєднувати соціалістичну демократію «з безсуперечним підкоренням — волі однієї особи, радянського керівника, під час праці» [7, 430].

Невід'ємною властивістю нового типу керівника, підкреслював В. І. Ленін, є його «моральний авторитет», завойований ним під час революційної боротьби. Такий керівник «почерпнує свою силу, звичайно, не в абстрактній моралі, а в моралі революційного борця, в моралі рядів і шеренг революційних мас» [5, 71].

Новий тип радянського керівника знайшов своє втілення в образі Я. М. Свердлова. В. І. Ленін підкреслював, що

Я. М. Свердлов особисто виконував таку роботу, яка була під силу лише цілим групам людей. Лише йому вдавалося завоювати таке становище у вирішенні складних державних питань, «що не тільки сотні і тисячі передових робітників, а й маси визнають це рішення за остаточне» [5, 72].

Особливою турботою В. І. Леніна про людину, про керівника нового типу пронизані останні його твори і листи. В. І. Ленін підкреслював, що негативні особисті якості керівника як людини можуть принести велику шкоду соціалістичному будівництву.

Наприклад, у відомому «Листі до з'їзду» В. І. Ленін, вказуючи на негативні риси характеру Сталіна як людини, писав: «...Я пропоную товаришам обдумати спосіб переміщення Сталіна з цього місця і призначити на це місце іншу людину, яка в усіх інших відношеннях відрізняється від тов. Сталіна тільки однією перевагою, а саме, більш терпима, більш лояльна, більш ввічлива і більш уважна до товаришів, менше капризності і т. д.» [8, 539].

В силу відомих причин ці заповіді В. І. Леніна не були виконані, що і призвело до культу особи Сталіна.

Не можна розглядати становлення нової людини при соціалізмі, обминувши питання про соціальне положення жінки. Відомо, що ні одна буржуазна демократія не забезпечила жінці рівноправності з чоловіком. Це в змозі зробити лише соціалізм. А тому В. І. Ленін настирливо вимагав ширше залучати жінку до суспільно-корисної праці, до управління державою, бо тільки так можна вирвати її з домашнього рабства, яке пригнічує і отупляє людину. Він писав з цього приводу: «Справжнє визволення жінки, справжній комунізм почнеться тільки там і тоді, де й коли почнеться масова боротьба (керована пролетаріатом, який володіє державною владою) проти... дрібного домашнього господарства, або, вірніше, масова перебудова його у велике соціалістичне господарство» [5, 382].

Отже, процес становлення нової людини розглядається В. І. Леніним всебічно. Вирішальними умовами розвитку цього процесу є, по-перше, створення матеріально-технічної бази соціалізму, а, по-друге, забезпечення миру, тобто якщо він проходить в мирних умовах.

Марксистсько-ленінське вчення про людину зводиться до визнання людини як найвищої соціальної цінності і головної умови суспільного розвитку. В. І. Ленін писав: «Перша продуктивна сила всього людства є робітник, трудящий. Якщо він виживе, ми все врятуємо і відбудуємо» [5, 321].

Виходячи з цього, В. І. Ленін розробив науково обґрунтовану програму побудови соціалізму в СРСР і забезпечення миру між народами.

Комуністична партія Радянського Союзу в своїй теоретич-

ній і практичній роботі по вихованню нової людини керується висновками В. І. Леніна. В Програмі КПРС записано: «Формування нової людини відбувається в процесі активної участі в будівництві комунізму, розвитку комуністичних начал в економічному і громадському житті, під впливом усієї системи виховної роботи партії, держави і громадських організацій, в якій важлива роль належить пресі, радіо, кіно і телебаченню. В ході створення комуністичних форм суспільного устрою все сильніше і міцніше утверджуватиметься комуністична ідейність у житті, праці, у відносинах між людьми, вироблятиметься вміння розумно користуватися благами комунізму. Спільна, планомірно організована праця членів суспільства, їх повсякденна участь у керуванні державними і громадськими справами, розвиток комуністичних відносин товариського співробітництва і взаємної підтримки ведуть до перетворення свідомості людей в дусі колективізму, працьовитості і гуманізму» [9, 385—386].

Краткое содержание

В статье на основе анализа трудов В. И. Ленина рассматривается процесс становления нового человека в условиях социализма. Объективными факторами этого процесса являются результаты социалистического переустройства общества, создание материально-технической базы, совершенствование социальной структуры общества.

Автор приходит к выводу, что в связи с изменением социально-экономической структуры общества, изменяется и сам человек, становясь активным строителем коммунизма.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 6.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 27.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 26.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 29.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 25.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 30.
8. В. І. Ленін. Твори, т. 36.
9. Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1962.

В. І. ЛЕНІН

ПРО ВПЛИВ СУБ'ЄКТИВНОГО ФАКТОРА НА РОЗВИТОК ОБ'ЄКТИВНИХ УМОВ

Розв'язання проблеми суб'єктивного фактора і його відношення до об'єктивних історичних умов дає можливість розкрити механізм впливу людини на дійсність, що її оточує, з метою її перетворення. Правильне визначення цього відношення веде до визнання визначального в остаточному рахунку значення об'єктивних умов в історичному процесі і активної, часом вирішальної, ролі суб'єктивного фактора.

Суспільний розвиток кінця XIX і початку XX століть характеризується переходом капіталізму в стадію імперіалізму. Суперечності капіталістичного суспільства різко загострилися. Визріли об'єктивні умови для його знищення і заміни соціалістичним суспільством. Розв'язання цього питання було безпосередньо пов'язане з аналізом діяльності народних мас, насамперед пролетаріату. В таких історичних умовах В. І. Леніну довелося розв'язувати питання ролі суб'єктивного фактора в суспільному розвитку.

К. Маркс і Ф. Енгельс, розробляючи основні положення марксизму в період розвитку капіталістичного суспільства, відстоюючи матеріалістичне розуміння історії, більше уваги приділяли доведенню залежності суб'єктивного фактора від об'єктивних умов. В. І. Ленін у нових історичних умовах розкрив їх діалектичний зв'язок, відносну самостійність суб'єктивного фактора і його вплив на розвиток об'єктивних умов.

У своїх поглядах В. І. Ленін виходив з положень К. Маркса про те, що саме суспільство є насамперед продуктом взаємодії людей; без цього не може бути не тільки суспільства, але й людини. До того ж, В. І. Ленін завжди робив наголос на положення К. Маркса про те, що «історія не робить нічого... Не «історія», а саме *людина*, дійсна, жива людина — ось хто робить все це...» [2, 98]. Людська діяльність виступає тут об'єктивною необхідністю, через яку проявляються об'єктивні закони суспільного розвитку і забезпечується життя суспільства. Тому практична діяльність людей носить завжди об'єктивний характер. Вона виступає реальною єдністю, взаємозв'язком

і взаємодією об'єктивних умов і суб'єктивного фактора, в процесі якої відбувається, з одного боку, об'єктивація і уречевлення певних сторін, моментів суб'єктивного; а з другого боку, — суб'єктивація ряду сторін, моментів об'єктивного фактора. Говорячи про людську практику, В. І. Ленін завжди зауважував, що вона має об'єктивно-реальне значення і носить активний характер.

Люди виступають активними революційними творцями, практичними діячами історії. Але сама практична діяльність у суспільстві можлива лише при наявності певних об'єктивних передумов, створених діяльністю попереднього покоління людей. Ця діяльність виступає в уречевленому вигляді і визначає собою діяльність наступного покоління. Отже, «люди самі роблять свою історію, але вони роблять її не так, як їм спаде на думку, при обставинах, що їх не самі вони вибрали, а що безпосередньо вже є, дані їм і перейшли від минулого» [3, 113].

Але практична діяльність залежить не лише від об'єктивних умов, а й від суб'єктивного фактора. Так, наприклад, соціальна революція, її перемога можлива лише при наявності революційної ситуації, тобто певних об'єктивних умов. Проте цих умов недостатньо. Тут необхідний ще певний стан суб'єктивного фактора, певний рівень його розвитку. Це тим більш важливо, що революція є однією з найскладніших практичних дій величезних мас народу. Сучасний етап суспільного розвитку в найрозвиненіших капіталістичних країнах характеризується високим ступенем зрілості матеріальних передумов соціалізму. Тому буржуазні ідеологи роблять все для того, щоб за всяку ціну затримати зростання свідомості й організованості робітничого класу, вбачаючи в цьому єдину можливість збереження панування буржуазії.

Нескінченний процес розвитку суспільства складається з певних перервних його ступенів. Тому діяльність попереднього покоління людей включається в новий етап не у вигляді безформної маси, а у вигляді тієї структурної будови суспільства, рівень якої був досягнутий на найближчому вихідному етапі. Так утворюється зв'язок людської історії.

Попередня діяльність людей готує не лише матеріальні передумови, але й той тип людей, які можуть діяти в нових суспільних умовах. Це приводить до того, що суб'єктивний фактор набуває історичного характеру і має різний ступінь складності, на що звернув увагу В. І. Ленін і, розглядаючи суб'єктивний фактор стосовно різних історичних періодів, по-різному його оцінював. Ці ленінські думки ми можемо прослідкувати і в дожовтневий період, коли В. І. Ленін розробляв теорію революції, визначаючи її рушійні сили, або у вченні про партію нового типу, або при обґрунтуванні після Жовтневої революції питань соціалістичного будівництва.

До аналізу структури суб'єктивного фактора В. І. Ленін підійшов з точки зору розгляду діяльності народних мас. Це дало йому змогу розглянути всю гаму елементів суб'єктивного фактора, починаючи від психологічної сфери і кінчаючи політичною. В. І. Ленін показує їх у взаємодії, акцентуючи увагу на тому, що в різні історичні моменти вони по-різному проявляють себе в людській діяльності. Кожен з компонентів суб'єктивного фактора,— хай то буде психологічна, моральна, ідеологічна, політична або організаційна діяльність людей,— впливає на хід суспільних явищ. У всіх творах В. І. Ленін розглядає вплив різних аспектів суб'єктивного фактора на суспільне життя. При цьому В. І. Ленін скрізь акцентує увагу не просто на діяльність людей в цих сферах, а на діяльності свідомій і організованій.

На одне з перших місць у цьому аналізі В. І. Ленін ставить значення марксистської теорії, яка, пояснюючи об'єктивний хід суспільного розвитку, надихає поряд з цим пролетаріат на боротьбу проти капіталізму. Поєднання теорії з перетворюючою діяльністю народних мас відбувається не автоматично, бо «теорія стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами» [1, 391]. Опосередковуючою ланкою між ними є суб'єктивні властивості людей. Озброєння науковою теорією сприяє кращому усвідомленню історичної необхідності, збільшує «практичну енергію», надихає людей на нові звершення. «З яких ознак,— питав В. І. Ленін,— судити нам про *реальні* «помисли і почуття» *реальних* осіб? Зрозуміло, що така ознака може бути лише одна: *дії* цих осіб...» [4, 368].

Отже, найважливішим елементом суб'єктивного фактора є знання людей про оточуючий світ, суспільство і закони його розвитку. Поєднання знань з практичною діяльністю робить останню більш свідомою, творчою і ефективною. Одночасно це перетворює практику в найважливіший засіб перевірки того, наскільки повно й вірно ідеї, знання, наука відбивають об'єктивну дійсність [11, 176].

Це зовсім не суперечить тому, що стихійні рухи мас мають значення в історії. В. І. Ленін вважав, що «стихійний елемент» являє собою, по суті, не що інше, як *зародкову форму* свідомості» [5, 336]. Це той ґрунт, на якому повинна визріти соціалістична свідомість у майбутньому. Для цього переходу потрібна величезна робота марксистської партії по політичному вихованню трудящих. Підкреслюючи важливість згаданої роботи, В. І. Ленін завжди наголошував на тому, що вона повинна робитися щодня і щогодини. Тільки тоді настрої мас, обґрунтовані політичною свідомістю, набудуть певної зрілості. «Треба вміти,— вимагав В. І. Ленін,— *підіймати* стихійність до свідомості» [5, 281].

Дбаючи про політичну зрілість народних мас, В. І. Ленін незмінно підкреслював значення організованості пролетаріату як необхідної умови для перетворення нашої моральної сили в матеріальну. Підсумовуючи ці міркування, В. І. Ленін підкреслював, що «свідомість передового загону в тому, між іншим, і проявляється, що він уміє організуватися» [7, 358]. Але рівень організованості може бути різним. Доводячи організованість авангарду пролетаріату до рівня марксистської партії нового типу, В. І. Ленін вважав це однією з важливих сторін суб'єктивного фактора. «Партія — свідома, передова верства класу, його авангард. Сила цього авангарду разів у 10, у 100 разів і більше велика, ніж його чисельність» [7, 358].

Аналізуючи інші сторони суб'єктивного фактора, В. І. Ленін робить наголос на підпорядкованості свідомої діяльності людей розв'язанню певних історичних завдань. В цьому плані проблема ролі суб'єктивного фактора в значній мірі перетворюється в проблему обрання тієї чи іншої можливості, шляхів і засобів її реалізації. Але якщо при аналізі суті історичного процесу можна цілком виходити з об'єктивних умов, то, аналізуючи конкретну діяльність, слід враховувати і вплив суб'єктивного фактора. Процес розвитку, несучи в собі момент руйнування старого, віджилого, непотрібного для прямування вперед, на новому історичному етапі вимагає від суб'єктів історії вибіркового ставлення до надбань минулого. Це вимагає певного усвідомлення людьми своїх потреб, особливо соціально-економічних, які потім рафінуються в ідейний мотив, в конкретну мету діяльності. Вироблення мети суспільної діяльності має величезне значення, бо, говорячи про її цілеспрямованість, ми, за влучним висловом Гегеля, маємо тут зміст, відомий вже заздалегідь. Тому така діяльність не сліпа, а зряча.

Оскільки можливість створюється людьми, період її підготовки проходить певний еволюційний шлях розвитку, формування, доки вона не визріє повністю, створивши тим самим зрілу можливість. В процесі цієї підготовки формується і суб'єктивний фактор. Адже він не є незалежною величиною, а проявляється і функціонує лише на основі об'єктивних умов, у зв'язку з ними. В процесі цього спільного розвитку суб'єктивний фактор, обираючи кращу можливість, перетворює її в дійсність, він є «поштовхом ззовні» (Енгельс), за допомогою якого можливість стає дійсністю. Такий механізм дії суспільних законів приводить до певної послідовності в людській діяльності, коли реалізуються зрілі можливості, поставлені на порядок денний всім ходом історичного розвитку. Говорячи про діяльність людей, які будують нове суспільство, К. Маркс зазначав, що вони повинні спершу створити матеріальні умови нового суспільства і лише потім розв'язувати інші питання. Так, наприклад, будуючи матеріально-технічну базу комуністичного суспіль-

ства, ми вважаємо це першочерговим завданням даного етапу історії нашого суспільства.

Говорячи про співвідношення можливості і дійсності, об'єктивного і суб'єктивного факторів, необхідно враховувати відносність протиставлення матеріального ідеальному. В. І. Ленін з цього приводу зауважував, що «відмінність суб'єктивного від об'єктивного є, **АЛЕ Й ВОНА МАЄ СВОЇ МЕЖІ**» [11, 84]. За цими межами треба бачити не тільки зв'язок між об'єктивним і суб'єктивним, але і творчу, активну роль суб'єктивного фактора, який в певних історичних умовах і детермінованих зв'язках може змінювати свій зміст і переходити в свою протилежність, оскільки «процес... пізнання і діяння перетворює абстрактні поняття у *викінчену об'єктивність*» [11, 180]. Тому творча активність суб'єктивного фактора безпосередньо пов'язана з пізнавальною діяльністю, яка проявляється через доцільність, цілеспрямованість і творчість практичних дій людини. В. І. Ленін завжди робив наголос на тому, що «свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його» [11, 196].

Представники вульгарного соціологізму, «легальні марксист» заперечували активність свідомості, перетворювальну роль нових ідей, значення суб'єктивного фактора. «Легальний марксист» Струве відкидав, наприклад, марксистське положення про те, що «люди самі роблять свою історію» [4, 368]. На його думку, це твердження марксизму або нічого не пояснює в історії, або ж являє собою заперечення можливості будь-якого наукового пояснення історичних фактів.

В. І. Ленін підкреслює принципову відмінність марксистської методології від методології механістичного детермінізму в соціології Струве. В. І. Ленін показує, що марксизм у своєму аналізі історичного процесу обов'язково з'ясовує діяльність, взаємини і боротьбу класів у суспільстві, суперечності між ними. При цьому, зауважує В. І. Ленін, «він не обмежується вказанням на необхідність процесу, а вивчає, яка саме суспільно-економічна формація дає зміст цьому процесові, який *саме клас* визначає цю необхідність» [4, 364]. Необхідність не треба розуміти так, ніби існуючого неможливо змінити, хоч існуюча дійсність обумовлена всією сукупністю попередніх умов і, в свою чергу, визначає наступні події. Наші сьогоденні зусилля по перетворенню дійсності, в свою чергу, входять в коло умов, необхідних для появи нової, завтрашньої дійсності. Правильне розв'язання питання ролі умов у дії законів суспільства має величезне практичне значення, бо свідоме використання об'єктивних законів в людській практиці полягає переважно у створенні таких умов, при яких дія закону приносить максимальну користь певному класові або суспільству в цілому.

В ленінській критиці об'єктивізму Струве значне місце посідає розв'язання проблеми співвідношення історичної необ-

хідності з діяльністю і боротьбою класів. В. І. Ленін підкреслює значення прогресивного класу, який своєю діяльністю і боротьбою проти віджилих класів впливає на створення необхідності в межах певної суспільно-економічної формації. При цьому В. І. Ленін звертає увагу на внутрішній зв'язок об'єктивного і суб'єктивного факторів, бо для марксиста стихійні «економічні сили» завжди втілюються в класах, їх дії і боротьбі.

Струве саме і не брав до уваги суб'єктивну сторону. «Непереборність» розвитку капіталізму, на його думку, повністю виключає питання боротьби пролетаріату як сили, що істотно змінює суспільний рух. Необхідність, таким чином, автоматично опиняється по той бік класової боротьби.

В. І. Ленін піддав гострій критиці й меншовиків, які зводили суб'єктивний фактор до пасивного додатку історичного руху. Характеризуючи принципово різне розуміння більшовиками й меншовиками співвідношення об'єктивного й суб'єктивного в історичному процесі, значення для нього суб'єктивного фактора, В. І. Ленін писав, що меншовики замість того, щоб вказати, як «рухати вперед революційний розвиток», обмежуються описуванням процесу, «примішують матеріалістичне розуміння історії своїм ігноруванням дійової, керівної і спрямовуючої ролі, яку можуть і повинні відігравати в історії ті партії, що усвідомили матеріальні умови перевороту і стали на чолі передових класів» [6, 26].

Характер тих історичних перетворень, які покликаний здійснити пролетаріат, вимагав планомірних, свідомих дій. А «легальні марксист», меншовики, «економісти» робили все для того, щоб заперечити роль суб'єктивного фактора в історії, звести нанівець значення марксистської теорії, організованості робітничого класу, можливості пролетарської революції.

Якщо «легальні марксист», меншовики, «економісти» недооцінювали значення суб'єктивного фактора в історичному процесі, то народники в цій оцінці дотримувалися прямо протилежної точки зору. Вони абсолютизували його роль, відкидали значення об'єктивних умов суспільного розвитку. Їх суб'єктивізм, ігнорування об'єктивних законів розвитку суспільства приводили до заперечення детермінізму в суспільному житті. Підкреслюючи детермінованість людських дій, В. І. Ленін писав, що «тільки при детерміністичному погляді й можлива послідовна і правильна оцінка, а не звалювання чого завгодно на свободну волю» [4, 136].

У свій час К. Маркс, даючи оцінку історичним подіям, передбачав, що разом з ґрунтовністю історичних дій зростатиме і об'єм маси, справою якої вони є.

В. І. Ленін у нових історичних умовах надає нового відтінку цьому положенню, наголошуючи на тому, що «чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба під-

вищити інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів» [10, 446]. Але В. І. Ленін, навіть характеризуючи соціалістичне суспільство, був далекий від думки, що всі трудящі однаково здатні одразу включитися в активне будівництво соціалізму. Бо ця здатність не дана сама собою, а зростає історично і зростає тільки з матеріальних умов суспільства. Спираючись на об'єктивні тенденції суспільно-історичного розвитку, марксисты закликають до активної боротьби за перетворення в життя ідеалів соціалізму. При цьому вони спираються на науково доведені положення В. І. Леніна про те, що при певних конкретних умовах «єдиною дійсною силою, яка змушує до перемін, є лише революційна енергія мас» [8, 195].

З цих положень В. І. Леніна сучасні буржуазні критики марксизму-ленінізму зробили висновок про те, що «Ленін надав марксистському вченню волюнтаристичний напрямок» [13, 35]. Такі погляди пропагують К. Хант, А. Пьетр, А. Мейер та інші. Роблячи висновок про те, що В. І. Ленін від детермінізму К. Маркса повернув у бік волюнтаризму, вони для доведення цієї хибної думки ототожнюють історичну необхідність з природничою необхідністю, характерною тільки для законів природи. Діалектичне розуміння співвідношення єдності і взаємопроникнення об'єктивного і суб'єктивного в історичному процесі підмінюється механістичним, і на цьому ґрунті детермінованість дій народних мас ототожнюється з фаталізмом.

Сучасні критики марксизму-ленінізму не зрозуміли, що об'єктивна історична необхідність невіддільна від діяльності народних мас. І діалектика їх відношень, розроблена в різних історичних періодах К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. І. Леніним, є досягненням марксизму-ленінізму, а не його недоліком.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції привела до докорінної зміни якісної і кількісної ролі суб'єктивного фактора. Цілеспрямовані дії народних мас стали вирішальним фактором суспільного прогресу. «Соціалізм,— писав В. І. Ленін,— ...живий, творчий, є витвір самих народних мас» [9, 250]. Відзначаючи творчі можливості звільненого народу, який свідомо перетворює дійсність, керований партією нового типу, озброєною марксистською теорією, В. І. Ленін наголошував на тому, що історію творять тепер самостійно мільйони і десятки мільйонів людей. Суб'єктивний фактор набирає при соціалізмі все більшої зрілості, дедалі значнішим і вирішальним стає його вплив на об'єктивний хід розвитку суспільства.

В соціалістичному суспільстві суб'єктивний фактор набуває нову якість — максимального поєднання теоретичної і практичної діяльності. Акцентуючи на цьому увагу, В. І. Ленін писав, що «теоретична і практична робота зливаються до купи, в одну роботу» [4, 266]. Глибоке знання суспільних законів і відповідна

діяльність людей, що використовують ці закони на практиці, являє собою одну з найважливіших умов успішного просування суспільства вперед. «Переваги соціалізму як суспільної системи реалізуються в тій мірі, — говориться в Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, — в якій вони науково пізнані суспільством і використовуються практично» [12, 29]. Це тим важливіше відзначити, що саме комунізм і є тим ступенем суспільного розвитку, на якому суспільні закони, за думкою К. Маркса, застосовуватимуться людьми з повним знанням справи і тим самим будуть підкорені їх пануванню. Застосування суспільних законів у практичній діяльності стає процесом, що охоплює всі сторони динамічного суспільного організму.

Партія, враховуючи величезне значення свідомого використання дії об'єктивних законів в інтересах всього суспільства, озброює науковими знаннями широкі верстви населення і тим самим сприяє швидкому масовому рухові вперед в усіх галузях життя, підносячи до активного суспільно-політичного життя мільйони робітників і селян.

Надихаючи людей на нові звершення, Програма КПРС підкреслює, що «побудова комунізму — справа рук народу, його енергії, його розуму. Перемога комунізму залежить від людей».

Краткое содержание

В статье с позиций марксистской философии раскрывается диалектика объективного и субъективного факторов в развитии общества, показывается то новое, что было внесено В. И. Лениным в разработку этого вопроса.

Автор акцентирует внимание на рассмотрении В. И. Лениным диалектики отношений объективного и субъективного, на относительной самостоятельности субъективного фактора и на его активном влиянии на развитие объективных условий.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 1.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 5.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 9.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 19.
8. В. І. Ленін. Твори, т. 23.
9. В. І. Ленін. Твори, т. 26.
10. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
11. В. І. Ленін. Твори, т. 38.
12. «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції». Тези ЦК КПРС. К., 1967.
13. Ю. А. Красин. «Социология революции» против революции. М., 1966.

В. І. ЛЕНІН ПРО СОЦІАЛЬНІ ПОЧИНАННЯ

Глибокі соціалістичні перетворення у нашій країні викликали могутню революційну енергію, ініціативу широких трудящих мас, що особливо проявилось у розвитку соціальних починів. Соціалістична організація суспільства відкриває простір для всебічного розвитку талантів і здібностей людини, створює можливість для здійснення творчих задумів, планів, прояву ініціативи, почину в творчій діяльності кожній особі, оскільки це відповідає інтересам суспільства.

Соціалістичне і комуністичне будівництво «передбачає в перший раз історією створену можливість повного і безперешкодного розвитку не тільки місцевих особливостей, але й місцевого почину, місцевої ініціативи, різноманітності шляхів, прийомів і засобів руху до загальної мети» [6, 178]. В. І. Ленін відзначав, що соціалізм — жива творчість народу, коли трудящі самі будують нове життя, своїм досвідом розв'язують найважчі питання соціалістичної організації. Він особливо підкреслював значення «великого почину» і «місцевого почину», як прикладу в народному господарстві. «Нам треба саме тепер подбати про те, щоб маса незвичайно цінного матеріалу, який є в наявності у вигляді досвіду нової організації виробництва в окремих містах, в окремих підприємствах, в окремих сільських громадах, — щоб цей досвід став здобутком мас» [6, 175].

В працях «Як організувати змагання?», «Великий почин» та інших В. І. Ленін досліджує якісні зміни суб'єктивного фактора в нових об'єктивних умовах. Соціалістична дійсність дала можливість прояву і розвитку почину мас, про що свідчать ще перші комуністичні суботники, в яких безпосередню участь брав і В. І. Ленін. Вивчення, узагальнення і поширення почину мас, відзначав В. І. Ленін, має велике значення для розвитку соціалістичного суспільства. «Ми будемо роки і десятиріччя працювати над застосуванням суботників, їх розвитком, поширенням, поліпшенням, вкоріненням у нрави» [8, 100].

Вся історія виникнення і розвитку соціальних починів мас у нашій країні — від перших комуністичних суботників до руху за комуністичне ставлення до праці — свідчить про те, що вони

розвивались на основі зміцнення соціалістичних виробничих відносин, у процесі соціалістичного змагання мас.

Соціальний почин відповідає конкретно-історичному періоду в розвитку соціалістичного способу виробництва. Так, рух за комуністичне ставлення до праці відображає уже процес дальшого розвитку і вдосконалення соціалістичних виробничих відносин, поступового визрівання у них елементів комуністичних виробничих відносин, це — вищий етап розвитку свідомої діяльності людей, тобто нова якість суб'єктивного фактора.

Як відомо, з почином комуністичного ставлення до праці в нашій країні виступили комуністи і комсомольці депо Москва-Сортувальна Московсько-Казанської залізниці, де у квітні 1919 р. був проведений перший комуністичний суботник. Велика цінність почину комуністичного ставлення до праці полягає у тому, що він дає форму саморуку певних соціальних колективів, що виступають як діюча ініціативна сила у вирішенні важливих суспільних проблем.

Під час руху за комуністичне ставлення до праці з найбільшою силою проявляється соціальна активність, ініціатива мас. У сфері матеріального виробництва головним змістом цього починання мас є боротьба за підвищення продуктивності праці на основі здійснення ініціативи безпосередніх виробників у вдосконаленні технології виробництва, у повному завантаженні виробничої техніки, раціональному використанні робочого часу, економії сировини. Важливо і те, що боротьба мас за зростання продуктивності праці зв'язана творчим співробітництвом з вченими. Це формує колективну творчість робітників і наукових працівників, що значно прискорює процес ліквідації істотних відмінностей між фізичною і розумовою працею. Робітник соціалістичного суспільного виробництва — творець, новатор. Одним з проявів цієї активності є раціоналізаторський рух. Стимулом його розвитку, зауважує проф. В. І. Войтко, є глибоке розуміння трудящими виробничого процесу, знання не лише своєї робочої ділянки, але й усього технологічного циклу [12, 37].

Разом з тим важливою особливістю і характерною рисою почину мас за комуністичне ставлення до праці є те, що він активно сприяє створенню матеріальних основ виховання комуністичної свідомості, органічно поєднує трудовий процес з вихованням моральних, естетичних та інших якостей нової людини.

Патріотичні починання мас в умовах соціалізму виражають прояв нових соціальних відносин, нового ставлення до праці. Виразженням нового ставлення до праці є активна допомога новаторів своїм товаришам по роботі, обмін передовим досвідом. Так, за ініціативою робітників були створені на виробничих підприємствах школи для вивчення передового досвіду. Соціальне значення цього почину робітників полягає в тому, що школи

такого типу розширюють виробничі зв'язки робітників у процесі обміну передовим досвідом, виховують почуття товариської взаємодопомоги і співробітництва, почуття господаря свого підприємства, своєї країни.

Почин як передовий досвід вміщує в собі нові форму і зміст діяльності особи, соціального колективу. Навіть у тому випадку, коли людина діє індивідуально, деякий час не спілкуючись з іншими людьми, як відзначав ще К. Маркс, всеодно вона зайнята соціальною діяльністю, оскільки діє як соціально сформований індивід. При тому ж розвиток і діяльність людини є результатом засвоєння нею соціального досвіду.

Діяльність людини конкретним змістом, формою і значенням зумовлена розвитком суспільної практики [11, 37]. У свою чергу, діяльність залежить від активності свідомості людини. Свідомість людини — соціальний продукт, вона, як відзначає проф. Леонтьєв, формується тільки у процесі засвоєння особою соціального досвіду, який фіксується і поширюється у специфічних соціальних системах знань і передається від покоління до покоління [14, 373].

Критикуючи народницьку соціологію Струве і Михайловського, які відокремлювали соціальну групу від особи і особу від соціальної групи, В. І. Ленін писав: «З яких ознак судити нам про *реальні* «помисли і почуття» *реальних* осіб? Зрозуміло, що така ознака може бути лише одна: *дії* цих осіб, — а через те, що мова йде тільки про суспільні «помисли і почуття», то слід додати ще: *суспільні дії* осіб, тобто *соціальні факти*» [1, 368]. Отже, соціальні почини — зразки свідомої діяльності, досвіду мас, проявів народної ініціативи — слід розглядати як соціальні факти.

Соціальний почин — прояв ініціативи особи, колективу в творчій діяльності, яка у вигляді прикладу передового досвіду набуває поширення у соціальному середовищі, охоплюючи діяльність мас. До того ж, соціальний почин виражає знання, досвід, набуті в активному відношенні до навколишньої дійсності. Але з усієї сукупності досвіду (почину) використовується лише те, що сприяє даній діяльності, вдосконалює її у певних об'єктивних умовах.

Соціальні почини виникають і розвиваються у відповідних об'єктивних умовах. При цьому зауважимо, що формування і розвиток почину визначає: зростання продуктивних сил і зміцнення виробничих відносин; прискорення науково-технічного прогресу; матеріальне і моральне заохочування як безпосередніх зачинателів, так і послідовників патріотичних починань; пропаганда передового досвіду, соціалістичне змагання. Ці елементи мають велике значення для формування і розвитку почину.

Основою, що визначає зміст і характер соціального почину, є соціалістичні виробничі відносини. В. І. Ленін відзначав, що

ми «зобов'язані відшукувати корені суспільних явищ у виробничих відносинах...» [1, 462].

Соціалістичні виробничі відносини характеризуються як відносини товариського співробітництва і взаємодопомоги. Відсутність експлуататорських класів, соціальних конфліктів, співробітництво дружніх класів, соціальних груп і націй дає можливість суспільству діяти як єдиному цілому організму, що сприяє прояву і розвитку народної ініціативи, творчих починань кожного соціального колективу, особи. Від свідомості і творчої активності мас залежить здійснення завдань комуністичного будівництва.

Соціалістичні виробничі відносини є найбільш прогресивна форма розвитку продуктивних сил, що сприяє зростанню активності й ініціативи безпосередніх виробників.

Соціалістична форма спілкування у процесі виробництва проявляє свою прогресивність через творчу діяльність, ініціативу безпосередніх виробників. Виробничі відносини активно впливають на творчу активність, соціальні почини.

Вивчення діалектичної структури елементів продуктивних сил показує, що значно зростає активність свідомості людини з розвитком способу виробництва, з прискоренням науково-технічного прогресу, який в умовах соціалізму є об'єктивною закономірністю і життєвою необхідністю. Він змінює фізичні й розумові функції людини. З розвитком знарядь виробництва все більше скорочуються фізичні, посилюються й змінюються розумові функції. «Змінюючи зміст і функції праці, технічний прогрес сприяє тому,— відзначає проф. В. І. Войтко,— що в діяльності робітника зростає частка, пов'язана з використанням розумових зусиль.

В окремих галузях господарства питома вага розумової праці досить висока — 60—70%. Фізична праця при цьому полегшується, вона вимагає менше м'язової напруги, поступово наближається до праці розумової» [12, 35].

З науково-технічним прогресом зростає технічна творчість мас, яка робить значний вплив на процес формування і на розвиток соціальних починань в умовах соціалізму. Виникнення стахановського, а пізніше мамаєвського руху та ін. тісно зв'язано з новою технікою. Виникнення і розвиток почину за комуністичне ставлення до праці не лише зв'язано з вдосконаленням техніки, але й із зростаючою співдружністю працівників науки і новаторів виробництва. «Вперше після століть праці на чужих, підневільної роботи на експлуататорів з'являється можливість *роботи на себе*,— пише В. І. Ленін,— і притому роботи, яка спирається на всі здобутки новітньої техніки і культури» [5, 364].

Науково-технічна творчість трудящих є джерелом розвитку суспільства. Важливим фактором прискорення цього процесу

є необхідність подальшого формування наукового світогляду і інженерно-технічної підготовки безпосередніх виробників. У Програмі КПРС відзначається, що у період комуністичного будівництва надзвичайно важливого значення набуває систематичне підвищення кваліфікації працівників промисловості та інших галузей народного господарства у зв'язку з технічним прогресом [9, 65]. Це, у свою чергу, має велике значення для формування і розвитку нових соціальних починань.

Великого значення у формуванні і розвитку соціальних починань набуває психологічний фактор. До цього суб'єктивного елемента необхідно віднести потреби, інтереси й цілі, які відображаються у свідомості людей і виступають спонукаючим початком у всіх сферах людської діяльності матеріального і духовного виробництва [16, 9—18]. Потреби, інтереси і цілі людей, які перебувають під безпосереднім впливом ідеології, реалізуються у практичній діяльності. Вони найбільше пов'язані з матеріальним життям суспільства.

Важливу роль у соціальних починаннях мають емоції, настрої, почуття. Від їх залежить не тільки формування, але й поширення, розвиток соціальних починань в соціальний рух.

Під час дослідження процесу ставлення людей до праці, до починів необхідно враховувати їх спонукаючі сили і розрізняти мотиви й стимули трудової діяльності.

Психологи дотримуються думки, що під мотивом праці слід розуміти внутрішні спонукаючі причини, розуміння необхідності, відповідної усвідомленості даного суб'єкта. Чим вища свідомість мас, тим активніша і більш усвідомлена їх діяльність, тим краще розуміння ними суспільної значимості праці, почуття колективізму і товариської взаємодопомоги.

У соціалістичній дійсності постійно виникають соціальні почини. Маса можуть залишатись пасивними до закликів починів, якщо вони не зачіпають їх життєвих інтересів, «маса втягується в рух, енергійно бере участь в ньому, високо цінить його і розвиває героїзм, самовідданість, наполегливість і відданість великій справі не інакше, як при поліпшенні в економічному становищі працюючого» [3, 65].

Марксизм-ленізм виходить з того, що характер і напрямок діяльності людей детерміновані об'єктивними законами суспільного розвитку.

Важливим спонукаючим фактором діяльності людини є матеріальний і моральний стимули до праці.

Походження матеріальних і моральних стимулів зв'язано насамперед з потребами, інтересами людини. Стимул до праці є не інакше, як спонукання, оцінка діяльності. Матеріальні і моральні стимули до дії завжди зв'язані з інтересами людей.

У комуністичному будівництві все більше зростає значимість моральних стимулів, які можуть бути особистими, колек-

тивними, суспільними тощо і завжди виражають діалектику спільного, окремого і особливого. Моральний стимул має більший ефект, коли поєднується з матеріальним.

Матеріальні й моральні стимули відіграють значну роль у формуванні, розвитку і поширенні соціальних починань. Суб'єкт активно підтримує почин тоді, коли він виражає його життєві інтереси. В. І. Ленін говорив, що «чим більший розмах, чим більша широта історичних дій, тим більше число людей, яке в цих діях бере участь, і, навпаки, чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підвищити інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів» [8, 446].

Марксизм-ленінізм вчить, що головні спонукальні джерела і рушійні сили суспільного розвитку знаходяться у виробничих відносинах, у матеріальному виробництві.

В. І. Ленін розглядав розвиток «...не тільки місцевих особливостей, але й місцевого почину...» у зв'язку з соціалістичним змаганням. «Нам залишається тепер тільки організувати змагання, тобто забезпечити гласність, яка давала б можливість усім громадам держави ознайомлювати відносно того, як саме пішов економічний розвиток в різних місцевостях,— забезпечити, по-друге, порівнянність результатів руху до соціалізму в одній і в другій комуні держави,— забезпечити, по-третє, можливість практичного повторення досвіду, проробленого в одній громаді, іншими громадами,— забезпечити можливість обміну тими матеріальними силами,— і людськими силами,— які проявили себе з найкращого боку у відповідній галузі народного господарства або державного управління» [6, 178—179].

Пропаганду передового досвіду, можливість і необхідність його повторення іншими соціальними колективами В. І. Ленін розглядав у зв'язку з необхідністю підвищення комуністичної свідомості мас. Розвиваючи ленінські теоретичні здобутки, КПРС виходить з того, що подальші успіхи комуністичного будівництва багато в чому залежать від розмаху і рівня ідейно-політичної роботи партії серед трудящих. Дієвість ідейного впливу партії перебуває в нерозривному зв'язку з усією її діяльністю як керівної сили радянського суспільства. В центрі ідеологічної роботи має бути виховання трудящих в дусі високої політичної свідомості і комуністичного ставлення до праці [10, 22].

Чим вище свідомість мас, тим повніше і швидше розвиваються соціальні починання в широкі соціальні рухи, в яких беруть активну участь широкі народні маси. Так, рух за комуністичне ставлення до праці охопив всі сфери матеріального життя людей радянського суспільства, вийшов за рамки сфери матеріального виробництва і став поширюватись серед працівників побутового обслуговування і т. д. Це детерміновано на-

самперед об'єктивними умовами соціалізму, зростанням комуністичної свідомості мас. Тільки тоді, коли дозріли об'єктивні умови, вирішальним може бути суб'єктивний фактор. Соціальні почини, процеси здійснюються у результаті взаємодії, діалектики об'єктивного і суб'єктивного.

Необхідно усвідомити об'єктивне і суб'єктивне у процес формування і розвитку почину не у статичі, а в динаміці, у русі. А «рух у свою чергу розглядається не тільки з точки зору минулого, але й з точки зору майбутнього...» [4, 54—55]. Майбутнє стає безпосереднім імпульсом сучасної діяльності.

Таким чином, можна зробити висновок, що: 1) об'єктивні умови визначають природу і характер соціальних починів, процесів; 2) формування і розвиток соціального почину здійснюються у діалектичній взаємодії об'єктивних умов і суб'єктивного фактора; 3) в умовах соціалізму соціальні почини виражають творчий характер, все більше зростає їх значення у всіх сферах матеріального і духовного життя соціалістичного суспільства.

Краткое содержание

В статье сделана попытка проанализировать ленинское учение о социальных начинаниях, теоретическую и практическую значимость починов в коммунистическом строительстве.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 1.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 5.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 18.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 21.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 26.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 27.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 29.
8. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
9. Програма КПРС. К., 1961.
10. Резолюція XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на звітну доповідь ЦК КПРС. К., 1966.
11. Л. П. Буева. Социальная среда и сознание личности. М., 1968.
12. В. І. Войтко. Людина, техніка, суспільство. К., 1967.
13. П. П. Курочкин. Якісно нова роль народних мас в умовах комуністичного прогресу.— Міжвідомчий науковий збірник «Проблеми філософії». Вип. 6, К., 1967.
14. А. Н. Лео́нтьев. Проблемы развития психики. М., 1965.
15. І. Ф. Надольний. Рух за комуністичну працю і формування комуністичної моралі.— Вісник Київського університету, № 6, 1965.
16. В. П. Рожин, Б. Д. Парыгин. Формирование коммунистической психологии. М., 1965.

**ЛЕНІНСЬКЕ ВЧЕННЯ
ПРО МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
МАРКСИСТСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ
ДЛЯ КРИТИКИ
СУЧАСНИХ БУРЖУАЗНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ
КОНЦЕПЦІЙ**

В. І. Ленін, слідом за Марксом і Енгельсом, розвивав, конкретизував основні методологічні принципи, на основі яких тільки і може розвиватись наукова соціологія — історичний матеріалізм.

За висхідний принцип соціології він брав принцип матеріальності, який повинен складати основу для пояснення суспільних явищ. «Тільки матеріалістичне розуміння історії,— писав В. І. Ленін,— вносить світло в цей хаос і відкриває можливість широкого, зв'язаного і осмисленого погляду на особливий уклад суспільного господарства, як на фундамент особливого укладу всього суспільного життя людини» [3, 33]. Важливим принципом марксистської соціології В. І. Ленін вважав і принцип монізму, спираючись на який марксистська соціологія в масі суспільних явищ зуміла виділити ту матеріальну основу, що визначає всі суспільні явища, а саме: виробничі відносини. «В цих відносинах,— писав В. І. Ленін,— пояснення всіх явищ суспільного життя, людських прагнень, ідей і законів» [2, 7].

У боротьбі з різного роду суб'єктивістськими напрямками в соціології В. І. Ленін відстоював принцип об'єктивності у розумінні суспільних явищ. Хлоп'ячою мораллю, що претендує на найменування соціології, називав він вчення Михайловського та інших суб'єктивістів про те, що основою суспільства є потреби абстрактної «людської натури». В основі подібних міркувань буржуазних соціологів лежать ідеалістичні погляди на суспільство, тому що ці соціологи «спинялись на суспільних ідеях та цілях людини, не вміючи звести ці ідеї й цілі до матеріальних відносин» [1, 118]. Це значить, що соціологи-суб'єктивісти не допускають навіть і думки про те, що розвиток суспільства є природно-історичний процес. «А без такого погляду не може бути і суспільної науки»,— пише В. І. Ленін [1, 118]. В даному випадку мова йде про те, що наукова соціологія повинна спиратись не лише на матеріалізм, але й на діалектику. Діалектичним методом В. І. Ленін називав такий науковий метод в соціології, за допомогою якого «суспільство розглядається як живий організм, який перебуває у постійному розвитку

(а не як щось механічно зчеплене і що допускає через всякі довільні комбінації окремих суспільних елементів)» [1, 142].

Підкреслюючи величезне методологічне значення для соціології принципів розвитку і взаємозв'язку, В. І. Ленін говорив, що діалектика вимагає всебічного дослідження даного суспільного явища в його розвитку, що вона забороняє саме ізольований, тобто однобокий і потворно перекручений розгляд предмета [4, 201]. Розкриваючи ґносеологічні коріння суб'єктивізму в соціології, він писав, що їх треба шукати у метафізичному методі дослідження суспільних явищ, в невмінні «відрізнити в складній сітці суспільних явищ важливі і неважливі явища», ...«знайти об'єктивний критерій для такого розмежування» [1, 117]. Цей критерій дає тільки матеріалізм, виділяючи виробничі відносини як основу суспільного розвитку і створюючи можливість для застосування до цих відносин критерію повторюваності. Доки ж соціологи «обмежувались ідеологічними суспільними відносинами...», вони не могли помітити повторюваності і правильності в суспільних явищах різних країн і їхня наука в кращому разі була тільки описом цих явищ, добром сирового матеріалу» [1, 118], тобто суб'єктивістський підхід до визначення суспільних явищ веде до заперечення об'єктивних закономірностей, дій об'єктивної необхідності в галузі суспільного розвитку. Відirectись же від ідей закономірності, необхідності історичного процесу — це означає, підкреслює В. І. Ленін, викинути за борт усі спроби наукового обґрунтування соціології [3, 169].

Виняткову увагу В. І. Ленін приділяв принципам партійності соціології, детермінізму, єдності емпіричного дослідження і теоретичного узагальнення. З приводу детермінізму В. І. Ленін говорив, що як в основі всіх явищ природи, так і в основі розвитку людського суспільства лежать причини матеріальні, а діяльність людей визначається історичною необхідністю.

Викриваючи буржуазну ідею безпартійності філософії і соціології, він писав, що жодна жива людина не може не ставати на бік того чи іншого класу. Матеріалізм включає в себе, так би мовити, партійність, зобов'язуючи при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи [1, 364]. Отже, принцип матеріальності, об'єктивності, розвитку і взаємозв'язку, принцип детермінізму, партійності соціології, єдності емпіричного і теоретичного В. І. Ленін розглядав як основи, на яких повинна будуватися наукова соціологія.

Виходячи з ленінського вчення про основні методологічні принципи наукової соціології, можна пояснити пороки і недоліки сучасних буржуазних соціологічних концепцій. Аналіз у світлі ленінських вимог ґносеологічних, методологічних і класових основ буржуазної соціології показує, що це соціологія без наукової методології, наукового розуміння самого предмета дослідження — людського суспільства. Це стосується майже

всіх напрямів офіційної буржуазної соціології, які відрізняються своїми назвами, деякими відтінками і положеннями, але не висхідними принципами.

Зазгалі велика кількість теорій офіційної буржуазної соціології пояснюється не наполегливими пошуками істини, а відшукуванням нових аргументів для захисту капіталістичного суспільства, що і веде до заміни одних теорій іншими, зумовлює їх недовговічність. Наприклад, ще зовсім недавно були популярними в буржуазній соціології теорії «народного капіталізму», «розпорошення» власності, «зрівняння» та «революції» в доходах, «демократизації» капіталу, «держави загального благоденства». Їх супроводжували реформістські концепції «трансформації» капіталізму, його переходу до «демократичного», «гуманістичного» соціалізму. Ці теорії існують і тепер, але вони відступають на другий план під натиском «нових», які більш тонко маскують антинародну суть сучасного капіталізму.

Багато старих теорій дискредитовані самими ж буржуазними соціологами. Так, американський соціолог Дж. Гелбрейт, висуваючи теорію «конвергенції» (зближення капіталізму і соціалізму на базі капіталістичного суспільства), поховав теорію «розпорошення власності» та «народного капіталізму». У курсі лекцій, прочитаних ним по Лондонському радіо, він заявив, що лагідний держатель акцій завжди був віддалений від участі в будь-якій ефективній владі в крупній корпорації. Висловлювання ж Гелбрейта про те, що «виборчий ритуал у великій сучасній компанії — один з найбільш ретельно розроблених ілюзій» [6], досить влучно спростовує версію про «народний капіталізм».

Поряд з теорією «конвергенції», в буржуазній соціології тепер найбільш популярні теорії «стадії росту» (або в більш широкому плані — теорія «єдиного індустріального суспільства»), «структурно-функціонального аналізу» та інші. В останні два три роки виникли американська доктрина «великого суспільства» та західнонімецька офіційна доктрина «оформленого» чи «сформованого» суспільства.

В. І. Ленін в праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» писав, що буржуазні філософи і соціологи люблять одягати свої теорії в громіздкий одяг, давати їм всякі мудрі назви, але за всім цим ховається старий мотлох ідеалізму. Це ленінське положення розповсюджується і на перелічені «нові» теорії сучасної буржуазної соціології. Навіть побіжний аналіз її головних напрямів переконує нас в тому, що вона не подолала основних недоліків старої буржуазної соціології, які критикував В. І. Ленін, а саме — залишилась на позиціях ідеалізму в поясненні суспільних явищ. Це знаходить своє відображення в правильному розумінні буржуазними соціологами рушійних сил суспільного розвитку, в розумінні складного, діалектичного взаємовідношен-

ня між цими силами, в песимістичному погляді на направленість суспільного розвитку, в прагненні відстояти старі суспільні відносини.

Взяти, наприклад, сучасний соціал-психологізм, в який входять «наука про соціальну поведінку», «соціальний біхевіоризм» — та особливо модна теорія «соціальної дії», що розвивається на ґрунті загальнометодологічної теорії структурно-функціонального аналізу. Методологічною основою всіх цих теорій є ідеалістичний принцип про первинність духовних начал, які виступають у вигляді індивідуальної або колективної психіки людей, їх волі, емоцій, підсвідомих явищ тощо. Так, одна з теорій сучасного соціал-психологізму, а саме: теорія «соціальної поведінки» — рушійними силами суспільного розвитку вважає: не матеріальні суспільно-економічні умови, а «специфічно-соціологічний» фактор, що являє собою суб'єктивний акт взаємного свідомого відношення людей один до одного. Цей акт називається у буржуазній соціології по-різному: «людський коефіцієнт» (Ф. Знанецький), вольове, емоційно забарвлене ставлення до світу (Р. М. Макайвер) тощо.

Але як би не називали цей «специфічно-соціологічний» фактор, ясно, що «наука про соціальну поведінку» неспроможна пояснити суть суспільних відносин, тому що у визначенні причин суспільного розвитку представники цієї теорії зупиняються на півдорозі, вбачаючи ці причини в поведінці людей, хоча, як вчив В. І. Ленін, поведінка людей, її мотиви самі потребують пояснення.

Критикуючи Михайловського, який проповідував ідеалізм і суб'єктивізм в соціології, В. І. Ленін писав: «Історію робить «жива особа з усіма своїми помислами і почуттями». Цілком вірно. Але чим визначаються ці «помисли і почуття»? Вони «...впливають необхідно з даного суспільного середовища, яке служить матеріалом, об'єктом духовного життя особи і яке відбивається в її «помислах і почуттях» [1, 368].

Ці висловлювання В. І. Леніна актуальні й сьогодні, бо дух суб'єктивізму в буржуазній соціології міцніє з кожним роком. Ось як визначає суть проблеми мотивації найвидатніший представник американського біхевіоризму Р. Боулс: «Мотивація не є ні фактом досвіду, ні фактом поведінки; це скоріш ідея або поняття» [10, 2]. Інакше кажучи, якщо для марксизму-ленізму суспільство — це сукупність всіх соціальних, економічних, політичних і духовних відносин людей, що складаються на основі даного типу виробництва, то для сучасного соціал-психологізму, антропологізму, екзистенціалізму, функціоналізму тощо суспільство — це лише «сукупність емоційних, психологічних та моральних реакцій оточуючих індивіда людей на його думки та вчинки» [9, 383].

Звідси випливає і неправильне суб'єктивно-ідеалістичне розуміння предмета соціології, яке набуло серед американських соціологів міцність забобону: «Соціологія — це наука про колективну поведінку», або, як пишуть Ландберг, Шрег та Ларсен: «Соціологія вивчає соціальну поведінку індивідів та груп» [14, 13].

В даному випадку наявна стара спроба брати мораль за основу суспільного життя, яку в свій час гостро критикував В. І. Ленін, доводячи, що «в застосуванні до соціології ці ідеї (моралі.—Г. Д. і В. Д.) не могли дати нічого, крім утопії або порожньої моралі, яка ігнорує боротьбу класів, що відбувається у суспільстві» [1, 383].

Недосвідчену в філософії людину може ввести в оману «теорія стадій росту», що виступає як конкретний варіант більш широкої, так званої «загальної теорії розвитку єдиного індустріального суспільства», авторами якої є У. Ростоу і Р. Арон. На перший погляд здається, що ця теорія не суперечить матеріалістичному розумінню суспільного життя. Але це тільки видимість зняття питання про первинність матеріальних чи нематеріальних факторів історичного процесу. Як пише сам Ростоу, «хоч метод стадій росту полягає в економічній оцінці суспільства в цілому, він аж ніяк не припускає, що політика, соціальна організація і культура становлять лише надбудову над економікою та виводяться виключно з неї» [16, 11].

Ростоу і Арон приходять до визнання того, що основними факторами історичного розвитку є людські знання, бажання та пристрасті. Інтеграція позитивізму й іраціоналізму в розумінні загальних історичних відносин характерні і для західнонімецької теорії «оформлення суспільства» (Є. Герстенмайер. Ерхард, Ф. І. Штраус, Р. Альтман). Особливо ретельно «працюють» буржуазні соціологи в галузі фальсифікування діалектичного методу дослідження суспільних явищ, якому так багато уваги приділяв В. І. Ленін.

Для буржуазних соціологів характерне прагнення розглядати суспільство поза розвитком, у стані спокою і рівноваги. Революційний рух вони характеризують як хворобливе, патологічне явище, бо, як пише, наприклад, Т. Парсонс, тільки в епоху стабільності суспільство розвивається нормально, а в епоху революції нібито руйнується [15, 256].

Правий П. Больхаген, коли пише, що буржуазні соціологи, «починаючи з Конта, Спенсера, Дюркгейма, М. Вебера і закінчуючи Т. Парсонсом, абсолютизувала структурні закономірності у формі «статусу», «стабільності», «соціальної дії» тощо» [11, 27]. «Стабільність» і «рівновага» — це улюблені характеристики суспільства і для теорії структурно-функціонального аналізу, основна суть якого полягає в тому, що суспільство пропонує

розглядати як стабільну систему, в якій функціонування різних суспільних інститутів повинно визначати рівновагу цієї системи.

Виходячи з ідеалістичного, антинаукового принципу первинності суб'єктивних начал, буржуазні соціологи намагаються дати класифікацію суспільств, беручи за її основу особливості свідомості членів даних суспільств. Ця класифікація спрямована проти марксистсько-ленінського вчення про суспільно-економічні формації.

Наприклад, П. Сорокін бере за основу класифікації етапів суспільного розвитку «тип культури», що панує на кожному з цих етапів. Він виділяє «ідейну», «чуттєву» й «ідеалістичну» стадії розвитку суспільства. Англійський соціолог А. Тойнбі висхідним началом класифікації вважає релігію і говорить про п'ять типів цивілізації (західнохристиянську, східнохристиянську, іслам, індійську і далекосхідну).

Антинаукову класифікацію дає і Т. Парсонс, також спрямовуючи її проти марксистсько-ленінського вчення про суспільно-економічні формації. А з введенням поняття суспільно-економічної формації В. І. Ленін пов'язував становлення наукової соціології. К. Маркс, пише він, «вперше поставив соціологію на науковий ґрунт», встановивши поняття суспільно-економічної формації... як сукупності даних виробничих відносин, встановивши, що розвиток таких формацій є природно-історичний процес» [1, 120].

Сучасна буржуазна соціологія відкидає марксистсько-ленінський принцип монізму, твердячи з позицій плюралізму, що історичний процес обумовлений діями багатьох факторів. Теорію факторів проповідує і американський соціолог С. Хук, французький соціолог Ж. Гурвіч (професор соціології Паризького університету). Останній свою теорію називає принципом «соціологічного плюралізму». «Сучасна філософія, що відхиляє будь-який монізм, плюралістична в своїй основі», — читаємо в «Філософському словнику», виданому в ФРН у 1957 р. [9, 453].

Порочність теорії факторів, її ідеалістична суть полягає в тому, що, проповідуючи ідею рівноцінності матеріальних і духовних факторів в суспільному розвитку, вона прагне зняти основне питання філософії і соціології, тихцем протягаючи ідею первинності духовних факторів. Крім того, ця теорія відкриває широкий шлях суб'єктивізму, заперечуючи можливість єдиного і цільного розуміння суспільства і об'єктивного характеру соціальних закономірностей.

Плюралістична теорія факторів не задовольняє і багатьох буржуазних соціологів. Як говориться в Американській енциклопедії, існуюча теорія соціальних змін, яка емпірично пояснює їх за допомогою великої кількості перемінних, є слабким місцем сучасної соціології на Заході. Для сучасних буржуазних соціологів історія являє собою випадкове, хаотичне нагромад-

ження фактів, де нема об'єктивних закономірностей, причинно-наслідкових зв'язків, виключена повторюваність соціальних явищ, а діє лише випадок і вільна воля людей. Французький соціолог Р. Арон пише: «Історичний факт по своїй суті не зводиться до закону, і основа історії є випадок» [10, 20]. А якщо історичні закономірності і визнаються буржуазними соціологами, то вони або потворно пояснюються в дусі суб'єктивного ідеалізму як чисто умовні поняття, що позбавлені об'єктивного змісту, і створюються як робочі гіпотези при узагальненні даних соціального експерименту або ототожнюються із законами біології, фізики та ін. Це характерно для поглядів американських соціологів Ч. Боулса, Г. Кісінгера, теоретиків правого соціалізму В. Ейхлера, В. Таймера та інших. Ч. Боулс пише: «Всупереч К. Марксу, нема неминучих законів історії. Успіх або невдача залежать головним чином від сили волі окремих людських осіб» [11, 485].

Заперечення об'єктивного характеру історичних законів призводить буржуазних соціологів до історичного агностицизму, заперечення можливості наукового узагальнення і наукового передбачення ходу подій. Англійський соціолог К. Поппер спробу відкрити закономірності історичного розвитку і науково передбачити його майбутні результати трактує як гадання на кофейній гущі, неправдиве пророкування. Він також вважає, що визнання історичної необхідності виключає вільну волю людської особи, веде до фаталізму і, навпаки, визнання вільної волі заперечує історичну необхідність. В дійсності ж історична необхідність не виключає свідому діяльність людей. В. І. Ленін підкреслював, що «детермінізм не тільки не передбачає фаталізму, а навпаки, саме й дає ґрунт для розумного діяння» [1, 382].

Про неспроможність, обмеженість методологічних основ сучасної буржуазної соціології свідчить і панування емпіризму, відрив емпіричного дослідження від теоретичного узагальнення. Сучасна буржуазна соціологія досліджує головним чином окремі явища сучасного суспільства і менш за все турбується про широкі теоретичні узагальнення. Наприклад, у США нині налічується понад сто «спеціалізованих соціологій».

Перехід буржуазної соціології на позиції емпіризму викликаний корисними цілями пануючих класів сучасного буржуазного суспільства. Монополістична буржуазія як вогню боїться об'єктивного дослідження, яке неминуче призводить до думки про загинання капіталізму. Капіталістам потрібна насамперед «ділова інформація» про окремі процеси життя, яку можна було б використовувати для вирішення злободенних практичних завдань.

Вивчаючи думки різних верств суспільства з тих чи інших питань, буржуазні соціологи допомагають своїм правителям ви-

робляти найбільш витончені методи ідеологічної обробки населення, які одурманювали б народні маси отрутою націоналізму, шовінізму, антикомунізму, примирювали б їх з дійсністю.

Як одверто визнають американські соціологи Д. Ландберг, К. Скреч, О. Ларсен, їх мета полягає в примиренні різних суспільних класів з відведеним для них соціальним статусом. Не слід, однак, думати, що, викриваючи вузький емпіризм, марксистсько-ленінська соціологія заперечує цінність прикладних досліджень взагалі. Як вчив В. І. Ленін, розвиток прикладних досліджень ні в якій мірі не означає слабкості тієї чи іншої науки. Навпаки, воно підвищує дійовий, активний характер науки, сприяє більш активному втручання її в практику. Але це тільки в тому разі, якщо емпіричне дослідження не вичерпує всього змісту науки, якщо існує єдність емпіричного і теоретичного аналізу.

Буржуазні соціологи прагнуть подолати вузькі рамки емпіризму, але поки що безуспішно, тому що їх загальносоціологічні теорії мають занадто абстрактний характер, відірвані від реальної дійсності і тому не можуть компенсувати недоліки голого емпіризму.

Розвиток буржуазної соціології затримується прагненням буржуазних соціологів відокремити соціологію від філософії, від ідеології, що знаходить свій вираз в пануючих на Заході ідеях деідеологізації соціології, «кінця ідеології», родоначальниками яких є американські соціологи реакційного напрямку Д. Белл і С. М. Ліпсет. Вони відстоюють ідею так званого «сайєнтизму», тобто чистої «науковості», яка позбавлена будь-яких ідеологічних рис.

Так нині подається стара ідея безпартійності соціології, проти якої боровся В. І. Ленін. Як і раніше, прикриваючись прапором безпартійності, буржуазні соціологи прагнуть протягти свої партійні інтереси — виправдати і захистити імперіалізм. Але, незважаючи на всі зусилля буржуазних соціологів, з кожним роком падає авторитет і сучасного капіталізму, і його ідеології.

Краткое содержание

В статье рассматриваются методологические принципы марксистской социологии, которые, вслед за К. Марксом и Ф. Энгельсом, далее развивал В. И. Ленин, и подвергаются критике основные направления и теории современной буржуазной социологии.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 1.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 2.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 4.

4. В. І. Ленін. Твори, т. 21.
5. Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС.— «Радянська Україна», 10 серпня 1968 р.
6. «Известия», 3 апреля 1967 г.
7. Современная философия и социология в странах Западной Европы и Америки. М., 1964.
8. Социология сегодня. Проблемы и перспективы. М., 1965.
9. Философский словарь. Сокращ. перевод с нем. М., 1961.
10. R. Aron. Introduction à la philosophie de Histoire. Paris, 1948.
11. R. Bolles. Theory of Motivation. N-Y. Harper and Row. 1967.
12. P. Bollhagen. Sociologie und Geschichte. Berlin, 1966.
13. The Department of State Bulletin. April. № 3, 1961.
14. G Lundberg, C. Schrag, O. Zarsen. Sociology. N.-Y, 1954.
15. T. Parsons. The Social System. Glencoe, 1951.
16. W. W. Rostow. The Stades of Economie Growth; a Non-Communist Manifesto. Cambridge. 1960

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПОБУТУ В ТВОРАХ В. І. ЛЕНІНА

У період розгорнутого будівництва комунізму проблеми побуту займають важливе місце у перспективних і поточних планах розвитку народного господарства і культури країни. Формування нового побуту, підкреслюється у Програмі КПРС, є однією з умов становлення комуністичної формації.

Побут — складне і багатогранне явище. Він взаємозв'язаний з господарсько-економічними, морально-етичними, правовими й іншими відношеннями між людьми і має величезний вплив на розвиток суспільного виробництва, виховання нової людини. Будучи однією з складових частин суспільного життя, він виконує дуже важливу функцію: відтворює фізичні і духовні сили особи.

Побут — це сукупність засобів, умов і форм задоволення матеріальних і духовних потреб членів суспільства, які історично змінюються, проявляються у певному укладі або способі життя людей. Потреби виникають і розширюються у процесі життєвої діяльності людей, залежать від рівня виробництва, суспільно-економічних відносин та ступеня культурного розвитку населення даної країни [18, 4—5]. Вплив виробництва на побут є вирішальним. Побут розвивається відповідно до суспільних законів і виражає соціальну суттєвість суспільно-історичного процесу.

Складність побуту потребує глибокого теоретичного його вивчення. Тому розробка принципів і планів перетворень у сфері побуту неможлива без їх всебічного наукового обґрунтування. У цьому нам допомагають праці В. І. Леніна, в яких містяться вихідні методологічні настанови для розуміння закономірностей формування і розвитку нового побуту. Радянські філософи неодноразово зверталися до питань побуту, розглядали і вивчали різні його проблеми. Вийшов ряд робіт, автори яких по-біжно торкаються питань побуту в творах В. І. Леніна. А спеціальних досліджень, присвячених вивченню цих проблем у творах В. І. Леніна, немає.

Проблеми побуту завжди цікавили В. І. Леніна. Особливо багато уваги він приділяв вивченню побуту пролетаріату. На

основі ретельного вивчення статистичних даних земств, аналізу економічних (фактологічних) праць народників та особистого спостереження за життям робітників і селян царської Росії, В. І. Ленін у своїх творах робить висновки, що побут у класовому суспільстві має класовий характер. У досоціалістичних формаціях, вказував він, суспільний розвиток впливає на поліпшення життя тільки однієї частини суспільства — експлуататорських класів. Друга частина суспільства — трудящі — приречені на зубожіння і вимирання. «Раніше весь людський розум,— писав В. І. Ленін,— весь його геній творив тільки для того, щоб дати одним всі блага техніки й культури, а інших позбавити найнеобхіднішого — освіти і розвитку» [5, 430].

У роботі «Розвиток капіталізму в Росії» і ряді інших, В. І. Ленін змальовує жахливу картину побуту трудящих царської Росії. Капіталістична експлуатація, антисанітарні умови праці та побуту, голод призводять до передчасної загибелі десятків тисяч людей. Повсюкчасно порушується закон 1897 року, який встановлював 11,5-годинний робочий день, а в деяких випадках він досягав 14—15 і більше годин на добу. Робітник не міг відновити фізичні й духовні сили і в своєму житті, де не було елементарних побутових умов. У замітці «Про одне відкриття», надрукованій у «Правде» в лютому 1913 року, В. І. Ленін наводить такі слова одного лікаря про умови життя робітників: «Темні, вогкі кімнати, задушливе повітря, бруд, спання на скринях, на підлозі, скупченість страшенна (3578 пожильців у 251 квартири), ...картина жахлива» [4, 488].

У статті «Капіталізм і народне споживання» В. І. Ленін відзначав, що зростання сільськогосподарського виробництва при капіталізмі ніяк не допомагає поліпшенню харчування. Данія, говорив він, найбільше виробляє масла. Проте її робітники і селяни харчуються не маслом, а маргарином. Масло капіталісти продають за кордон з метою власного збагачення. У Росії така ж картина: зростає виробництво сиру і молока на продаж, збагачуються багаті селяни і купці, а бідняки ще більш зубожіють. Згубно відображався на робітниках голод, що періодично повторювався. Особливо тяжким був голод у 1911 р., від якого потерпіло 30 мільйонів чоловік [3, 450].

Класики марксизму-ленізму вказують на взаємозв'язок між побутом і продуктивними силами. Продуктивні сили — це результат практичної енергії людей, але сама ця енергія визначена тими умовами, в яких люди перебувають [1, 388]. У капіталістичному суспільстві, де існує приватна власність і пануючим класом є буржуазія, виробництво і споживання перебувають у антагоністичній суперечності. Вона виникає як наслідок економічного розвитку суспільства згідно з вимогами законів, характерних для даної формації. Метою капіталістичного вироб-

ництва є одержання максимальних прибутків, а не задоволення потреб трудящих.

Вивчаючи капіталістичний спосіб виробництва, В. І. Ленін, слідом за К. Марксом і Ф. Енгельсом, знаходить тісний взаємозв'язок між виробництвом і побутом. Незначні зміни у виробництві обов'язково викликають зміни у побуті. Так, говорячи про машинну індустрію, він відмічав, що від попередніх форм промисловості її відрізняє «руйнування застарілих традицій патріархального побуту» [2, 474]. В. І. Ленін вказував, що виробництво впливає на побут прямо і опосередковано. Прямий вплив здійснюється через економічний розподіл продуктів суспільної праці, а опосередкований — через політичний лад, через політику пануючих класів, через право і різноманітні ідеологічні форми і відношення.

Розуміючи значення побуту для нормального функціонування виробництва, В. І. Ленін у перші ж роки Радянської влади приділяє йому багато уваги. Тільки від робітників та селян у найбільшій мірі залежало тоді життя Радянської країни.

При соціалізмі єдиним джерелом створення матеріального й духовного добробуту є праця, суперечність між виробництвом і споживанням має неантагоністичний характер. Піклування про добробут трудящих стало головною метою діяльності Комуністичної партії і Радянського уряду. Ще в перші роки Радянської влади за пропозицією В. І. Леніна було прийнято ряд історичних декретів та постанов Радянського уряду, які мають пряме відношення до питань поліпшення побуту радянського народу: про створення Народного комісаріату охорони здоров'я і Національної Ради соціального забезпечення, про харчування дітей в роки громадянської війни, охорону здоров'я дітей і підлітків, створення Всеобучу та ін. Вже тоді Комуністична партія і Радянський уряд заявили, що головною метою їх діяльності є створення такого соціального устрою суспільства, який зміг би забезпечити міцний і справедливий мир, а так само культуру і добробут усіх трудящих [11].

Але у зв'язку з складним внутрішнім і міжнародним становищем в роки становлення Радянської влади ми не могли приділити достатньої уваги побуту. «Був час, коли для досягнення високих темпів розвитку важкої індустрії нам доводилось свідомо обмежувати свої потреби. Тепер у нас є могутні продуктивні сили. Вони дають змогу швидше рухати ті галузі суспільного виробництва, які безпосередньо задовольняють матеріальні, культурні та інші потреби трудящих» [12, 44].

Тому, щоб стати на рівень передових капіталістичних країн по споживанню на душу населення, необхідно збільшити виробництво засобів споживання. Виконуючи це завдання, партія і уряд враховували конкретні історичні умови розвитку соціалістичної економіки та внесли відповідні зміни в темпи зростання

першої і другої груп суспільного виробництва. В плані 1969 р. накреслено даліше прискорення темпів зростання виробництва предметів споживання: «...Виробництво засобів виробництва зросте на 7,2% і виробництво предметів вжитку — на 7,5%» [17]. Але це не виключає, що генеральна лінія партії та уряду залишається спрямованою на переважний розвиток важкої промисловості.

Процес перебудови побуту трудящих включає не тільки поліпшення матеріального добробуту народу. Необхідно змінити і духовну сторону побуту (звичаї, обряди, традиції, норми співжиття, естетичні смаки тощо). Це завдання дуже складне, тому що побут відносно самостійне явище. В. І. Ленін вважав, що створення нового побуту є другою і складнішою половиною завдання побудови комуністичного суспільства.

На шляху будівництва соціалізму і комунізму В. І. Ленін бачив цілий ряд важливих проблем становлення і розвитку нового побуту, без вирішення яких не можна було приступити до побудови комуністичного суспільства. До таких проблем належать електрифікація і механізація домашнього побуту, його наукова організація, ліквідація нерівності між чоловіком і жінкою, протилежності між побутом міста і села, людьми розумової і фізичної праці. Причому, В. І. Ленін підкреслював, що перебудова побуту повинна ґрунтуватися на спадкоємності, яку не визнавали прихильники Пролеткульту. Вони твердили, що новий побут повинен народитися на чистому місці, без всякого зв'язку з минулим. В. І. Ленін висміював подібні твердження пролеткультівців, вчив, що соціалістичний побут не є повне знищення всього створеного в минулому [6, 51—54]. Необхідно відкидати з минулого, старого те, що заважає рухові суспільства вперед і зберігати, використовувати те, що сприяє його прогресові.

У своїй знаменитій промові на III з'їзді комсомолу В. І. Ленін говорив: «Без ясного розуміння того, що тільки точним знанням культури, створеної всім розвитком людства, тільки переробленням її можна будувати пролетарську культуру — без такого розуміння нам цього завдання не розв'язати. Пролетарська культура не є культура, що вискочила невідомо звідки, не є вигадка людей, які називають себе спеціалістами по пролетарській культурі. Це все цілковита нісенітниця. Пролетарська культура повинна стати закономірним розвитком тих засобів знання, які людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, чиновницького суспільства» [8, 251].

Разом з тим створення нового побуту проходить у боротьбі з пережитками минулого, одним з найшкідливіших із них — нерівністю жінки в побуті. В. І. Ленін у цілому ряді праць, присвячених цьому питанню, вказує на тяжке становище жінки

в царській Росії, які виснажені «найбільш непродуктивною, найбільш дикою і найбільш тяжкою працею» [7, 24], відмічаючи, що звільнення жінок від домашньої праці можливе із створенням суспільного господарства [7, 24].

«Необхідно забезпечити,— говориться в Програмі КПРС,— умови для скорочення і полегшення жіночої праці в домашньому господарстві, а потім створити можливості для зміни цієї праці громадськими формами задоволення матеріально-побутових потреб сім'ї» [10, 85].

На сучасному етапі праця в домашньому побуті необхідна доти, доки потреби сім'ї не будуть задоволені за рахунок послуг суспільства і доки ці послуги не будуть доступні кожній сім'ї. Велику роль у полегшенні домашньої праці, яка щорічно займає в жінок країни 12 млрд. робочих днів [16, 300], відіграватиме електрифікація і механізація домашнього побуту. Широке застосування електричної енергії для обробки продуктів, миття посуду, приготування їжі, прибирання приміщення і т. п. значно полегшить домашню працю і скоротить час, затрачений на працю в домашніх умовах. Підраховано, що повна електрифікація побуту і комунального господарства скоротить затрати праці на самообслуговування в 3—4 рази [19, 20].

Однак електрифікація і механізація тільки полегшать домашню працю, але не звільнять повністю від неї. Тільки створення матеріально-технічної бази комунізму дозволить здійснити принципово новий підхід до організації на науковій основі господарського укладу життя суспільства, перетворити, як вказував Ленін, домашнє господарство у «велике соціалістичне господарство» [6, 382]. Збільшення кількості побутових підприємств свідчить про те, що в нашій країні виконуються ленінські заповіді. Особливо швидкими темпами зростає їх кількість в останні роки. Так, якщо в 1960 р. їх було 135,8 тисячі, то в 1967—215,8 тисячі. Лише в 1967 р. побутові підприємства зробили трудящим найрізноманітніших послуг на 1,8 мільярда карбованців [15, 152—194]. У 1970 р. порівняно з 1965 р. загальний обсяг побутових послуг в країні збільшиться в 2,5—3 рази, а в сільській місцевості — в 3 рази.

Успішнішого домашнього побуту звільнить від одноманітної, непродуктивної праці радянських жінок і відкриє широкі можливості для залучення їх до активної участі у суспільному житті.

Тенденції розвитку і формування комуністичного побуту В. І. Ленін вбачав і в ліквідації культурно-побутових відмінностей між містом і селом, між людьми фізичної і розумової праці. Він говорив, що для цілковитого знищення класів «треба... знищити як різницю між містом і селом, так і різницю між людьми фізичної і людьми розумової праці» [6, 374]. Цей про-

цес проходить два якісно різних історичних етапи: знищення суперечностей і подолання відмінностей.

З перемогою соціалізму суперечності між містом і селом втратили свій антагоністичний характер, але не зникли зовсім. В. І. Ленін вчив, що при соціалізмі зникають антагонізми, а суперечності залишаються. В соціалістичному суспільстві зберігаються неантагоністичні суперечності між людьми фізичної і розумової праці, між містом і селом, виступаючи як відмінності між ними.

Питання про влаштування побуту величезної більшості населення — сільського населення В. І. Ленін вважав одним з найважливіших [8, 343]. Його необхідно вирішувати шляхом поліпшення життєвого рівня селян, їх суспільного і домашнього побуту. В останні роки завдяки заходам, вжитих партією і урядом щодо піднесення сільськогосподарського виробництва і зміцнення колгоспного ладу, значно поліпшився добробут трудівників села. «Всебічно розвивати і повніше задовольняти духовні й побутові запити трудівників села — це високий обов'язок усіх партійних організацій, державних органів, профспілок, комсомолу, всієї радянської громадськості» [13].

Накреслено основні шляхи подолання соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом:

- 1) зближення рівня розвитку продуктивних сил села з рівнем їх у місті;
- 2) зближення форм соціалістичних виробничих відносин у місті і селі;
- 3) встановлення взаємного обміну досвідом між промисловістю та сільським господарством;
- 4) дальший розвиток транспортних та інших форм зв'язку між містом і селом;
- 5) дальше зростання індустріального населення за рахунок аграрного;
- 6) зближення рівня матеріального добробуту трудівників села і міста;
- 7) зближення типів поселення.

Розширюється програма житлового і культурно-побутового будівництва на селі. За п'ятирічку в селах нашої республіки буде збудовано близько 500 тис. нових будівель, до 1970 р. буде закінчено електрифікацію села, рівень газифікації жител підніметься на 20—25%. Підвищиться добробут трудівників села, що сприятиме поліпшенню їх побуту. Все нове, прогресивне з міського побуту поступово ввійде в повсякденний побут жителів села. Подолання соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом розвивається в їх діалектичному взаємозв'язку, становить, по суті, двоєдиний процес.

Формування і розвиток має відбуватися не стихійно, а пла-

номірно. Тому великого значення набуває наукова організація побуту. Тільки наукова організація побуту, розробка і втілення наукових рекомендацій можуть забезпечити раціональну і ефективну організацію соціалістичного побуту і успішний його розвиток. Враховуючи завдання всебічного розвитку особи при комунізмі, В. І. Ленін, як пише в своїх спогадах Бонч-Бруєвич, говорив, що «кожній людині необхідно побути однієї, зосередитись, подумати спокійно, почитати, віддалитися не тільки від навколишнього шуму і метушні, але навіть в своїй сім'ї мати окреме приміщення, де б можна було зайнятися серйозним читанням і вивченням того чи іншого предмета» [14, 115].

Сьогодні в нашій країні ці слова втілюються в життя. Тільки за 1961—1965 рр. в містах і робітничих селищах країни побудовано 490,6 млн. м² житлової площі. Нові квартири одержали 54,6 млн. чол. Понад 96,2 млн. м² житлової площі побудовано на селі. Житловий фонд в містах і селищах міського типу збільшився порівняно з довоєнним в 3 рази і мав на кінець 1967 р. 1343 млн. м² загальної площі [15, 136—138]. В недалекому майбутньому кожна сім'я, включаючи сім'ї молодожонів, матиме впорядковану квартиру, яка відповідатиме вимогам гігієни і культури побуту [10, 82].

У соціалістичному суспільстві складаються всі умови для створення нового побуту. Підвищується життєвий рівень трудящих, ліквідуються залишки нерівності жінки в побуті, відмінності між людьми розумової і фізичної праці та в побуті міста і села. Перетворення побуту радянського народу відбувається згідно ленінських теоретичних положень, які мають величезне значення для дальшого розвитку теорії і практики будівництва комунізму.

Краткое содержание

В статье рассматриваются некоторые вопросы быта в трудах В. И. Ленина, раскрываются теоретические положения о своеобразии и социальной функции быта, тенденциях и закономерностях формирования и развития быта в период строительства коммунизма.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 3.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 17.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 18.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 26.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 29.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 30.
8. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
9. В. І. Ленін. Твори, т. 33.

10. Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., 1962.
11. «Правда», 15 марта 1918 г.
12. Л. І. Брежнев. Звітна доповідь ЦК КПРС XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянської Союзу. К., 1966.
13. Л. І. Брежнев. Про хід виконання рішень XXIII з'їзду і пленумів ЦК КПРС з питань сільського господарства. Доповідь на жовтневому (1968 р.) Пленумі ЦК КПРС.—«Робітнича газета», 1 жовтня 1968 р.
14. В. Бонч-Бруевич. Воспоминания о В. И. Ленине. М., 1955.
15. СССР в цифрах в 1967 году. М., 1968.
16. Коммунизм и культура. М., 1966.
17. М. К. Байбаков. Про державний план розвитку народного господарства СРСР на 1969 рік.—«Радянська Україна», 11 грудня 1968 р.
18. Ф. Ф. Байкін. За комуністичний побут. К., 1963.
19. «Вопросы экономики», № 12, 1961.

КЛАСИКИ МАРКСИЗМУ ПРО НАРОДНУ ФІЛОСОФСЬКУ ДУМКУ

Великий пролетарський письменник Олексій Максимович Горький мав усі підстави твердити, що народ — «перший за часом, красою і геніальністю творчості філософ і поет» [19, 26]. Філософські погляди кожного народу завжди знаходили своє глибоке відображення в його багатовіковій усній поетичній творчості. Народні погляди на соціальну справедливість, на працю як основу суспільного життя, на моральну чистоту людини праці, на зміст та красу життя завжди розвивалися під впливом соціальної боротьби, співвідношення класових сил у конкретних історичних умовах.

Маркс, Енгельс і Ленін у найширших аспектах цікавилися народною творчістю, що відображає світогляд широких трудящих мас, їх етичні та естетичні погляди. Вони вивчали філософію народної творчості не абстрактно, а в усій історичній конкретності і національній своєрідності, що поєднується з справжнім інтернаціоналізмом.

Винятковий інтерес вони виявили до творчих надбань різних народів. Ще в молоді роки К. Маркс ретельно виписував із збірників Ф. Ерлаха і А. Кречтера німецькі народні пісні. Багато уваги приділяв Маркс німецькій народній творчості і в наступні роки. Про це свідчать його філософські і політичні узагальнення про німецький героїчний епос, а також неодноразове звертання до інших зразків усної поезії німецького народу [29, 202—207].

Такий же інтерес до народної творчості німецького народу виявляв протягом усього життя Ф. Енгельс. Про це свідчать особливий інтерес його до давньнімецького епосу «Пісня про Нібелунгів», глибокі судження про німецький героїчний епос та велика кількість висловлювань з цього приводу, що містяться в його численних працях і листуванні. Не менший науковий інтерес становлять теоретичні узагальнення Маркса і Енгельса про французьку народну творчість, зокрема, судження Маркса про спів «Марсельези» на мітингу посибілістів.

Класиків наукового комунізму головним чином цікавив революційний дух французького фольклору. Не випадково са-

тиричні пісні про Луї Бонапарта, яких співали робітники і студенти, привертати увагу Енгельса [5, 4]. Великий інтерес викликали в Енгельса французькі жонглери, які були прокляті Гі де Бургоном за їх сміливу трактовку героїчного епосу [18, 300—302]. Усі ці узагальнення і критичні оцінки цікаві тим, що розглядаються в нерозривному зв'язку з життям французького народу, його соціальними і політичними спрямуваннями.

Наскільки багатогранний у національному відношенні діапазон цих інтересів Маркса і Енгельса можна судити з їх критичних записів і наукових суджень про англійську, іспанську, італійську, датську, грецьку та арабську народну творчість. Англійська народна пісня «Брейський вікарій» одержала високу оцінку Енгельса за її політичну боекзальтність і художню цінність [2, 307—309].

Маркс здавна цікавився народною творчістю іспанського народу. Це підтверджують його ранні записи іспанських народних пісень (див. іспанську народну пісню «Скорботний рибалка») [20, 208]. Такий же інтерес проявив він до іспанської народної творчості і в наступні роки, про що свідчить епістолярний матеріал. У листі до Маркса Енгельс цитує народну пісню про мавра [6, 270], в іншому місці робить цікаві зауваження з приводу одного іспанського романса, знайденого у Я. Грімма.

З великим інтересом ставились Маркс і Енгельс до італійської народної творчості і, особливо, до італійської народної пісні. Пісні італійського народу приваблювали їх не лише чарівною мелодійністю і високими естетичними якістьами, але, головним чином, своєю революційною спрямованістю. Не випадково Маркс записав у свій альбом із збірника Агрумї італійську народну «Нічну пісню» [20, 210], а Енгельс позитивно відгукнувся про революційні італійські пісні сорокових років [8, 33].

Значне місце у Маркса і Енгельса займають замітки про датську народну творчість. У листі до Маркса Енгельс писав, що випадково потрапили до нього «стародатські героїчні балади, серед них зустрічаються прекрасні речі. Ось одна, перекладена Уландом...» [6, 49—59], і Енгельс наводить повністю текст датської народної балади про Олофе [6, 50—51]. Ще більший інтерес у Маркса і Енгельса викликає стародатська народна пісня про пана Тідмана, якого селяни вбивають за те, що він збирав непомірно великі податки [7, 39]. Енгельс приводить текст цієї пісні, супроводжуючи його своїми коментарями, які розкривають соціальну суть пісні та її значення для сучасності [1, 33—34].

В їх полі зору був і фінський народний епос, зокрема фінські руни. У такий же мірі їх цікавили естонські народні пісні (див. М. Вейсман, Естонські пісні в альбомі Карла Маркса. «Советская Эстония», 1959, 25 липня). Привертала увагу Маркса й Ен-

гельса народна творчість арабів, бедуїнів [4, 196] і, особливо, греків. Ще в молодості Маркс записав давньогрецьку «Пісню свободи» [20, 210] і неодноразово звертався до грецького епосу у зрілі роки.

З надзвичайною глибиною підійшов Маркс до вивчення грецького епосу і порушив ряд важливих проблем. Його узагальнення мають велике наукове значення не лише для розуміння грецького епосу, але й для вивчення специфіки закономірностей процесу розвитку епічної поезії народів світу в усій своїй національній своєрідності та ідейному значенні.

Поряд з цим великий науковий інтерес становлять праці Маркса і Енгельса, присвячені вивченню докласового суспільства і його фольклору. Про це свідчить чудовий конспект Маркса книги Л. Моргана «Стародавнє суспільство», книга Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності й держави» [3, 27—32] та ряд інших праць.

Вивчаючи народну творчість докласового суспільства, Маркс писав, що на нижчому ступені варвства почали розвиватися вищі властивості людини. Уява, цей великий дар, який так багато сприяв розвитку людства, почала тепер створювати неписану літературу міфів, легенд і переказів, роблячи могутній вплив на людський рід [18, 45].

Вивчаючи фольклор докласового суспільства, Маркс і Енгельс аналізували закономірності його розвитку в нерозривному зв'язку з суспільно-виробничою діяльністю людей цього суспільства. Аналізуючи специфіку докласової поетичної творчості, вони виходили з того, що праця не лише створила людину і безмежне багатство її суб'єктивних здібностей, але й визначила її здібності творити за законами краси. Виходячи з цього, Енгельс стверджував, що завдяки праці людська рука досягає того високого рівня досконалості, на якому вона змогла викликати до життя картини Рафаеля, статуї Торвальдсена, музику Паганіні. Багато уваги приділяли Маркс і Енгельс народній творчості епохи феодалізму і особливо — епохи капіталізму, і в першу чергу тим творам, які відображали національно-визвольний рух широких народних мас і революційну боротьбу робітничого класу.

Маркс і Енгельс пильно стежили за ростом революційної самосвідомості пролетаріату і її відображенням у робітничому фольклорі; вони неодноразово відзначали й гаряче підтримували живі паростки нової творчості фабрик і заводів, вітали кожну нову революційну робітничу пісню, в якій було чути гомові розкоти майбутніх пролетарських революцій. Маркс захоплено вітав повстання ткачів у Сілезії і їх прославлену пісню.

Маркс і Енгельс виявили виключний інтерес до народної творчості як засобу ідеологічного озброєння і виховання робітничого класу. Для аргументації зішлемось на стародатську

революційну селянську пісню про pana Тідмана, перекладену Енгельсом німецькою мовою і опубліковану в 1865 р. у «Соціал-демократі» з тих міркувань, що в такій країні, як Німеччина, де імущі класи включають до себе стільки ж феодального дворянства, скільки й буржуазії, а пролетаріат складається з такої ж або навіть більшої кількості землеробських пролетарів, як і промислових робітників, стара бадьора селянська пісня якраз до речі [1, 34]. В такому ж дусі він трактував перекладену ним і опубліковану в тій же газеті у 1882 р. англійську пісню «Брейський вікарій», відзначаючи політичну цінність її багатьох мотивів [2, 307—309].

Треба відзначити значний інтерес Маркса і Енгельса до усної творчості російського народу. Вивчення ними багатьох її жанрів, було органічно поєднане з їх революційною діяльністю і тими сподіваннями, які вони покладали на велике майбутнє Росії. Лише цим можна пояснити, чому вивчення російської народної творчості ввійшло в коло наукових інтересів Маркса і Енгельса. З великою увагою вивчали Маркс і Енгельс «Слово о полку Ігоревім», а також книги Гетце «Князь Володимир і його дружина» і «Голос російського народу» [5, 16]. Винятковий інтерес виявляли вони до російських пісень, які відображали визвольний дух народу і його ненависть до феодалізму й царського гніту. Маркс ретельно записував пісні про Степана Разіна і робив належні узагальнення про соціальні прагнення широких селянських мас Росії (див. К. Маркс, Стенька Разін, М., «Молодая гвардия», 1926, № 1, стор. 104—105). Енгельс писав про Маркса, що не знає нікого, хто б так добре, як він, знав Росію, її внутрішні і зовнішні відносини [9, 422].

Такий же неослабний інтерес проявляв до російського фольклору і Енгельс. Це видно не лише з його праць, але й листування з Марксом. Епістолярний матеріал свідчить, що підняті Енгельсом питання про російську народну творчість тісно поєднані з вивченням історичного минулого народу і його визвольної боротьби.

З великою увагою Маркс і Енгельс поставились до відомого російського вченого М. М. Ковалевського, його наукових праць з фольклору. Характеризуючи відображення сімейного права у російських піснях, Енгельс широко використовував праці М. М. Ковалевського [3, 59]. З такою ж неослабною увагою поставились Маркс і Енгельс до Берві (Флеровського) і його книги «Становище робітничого класу в Росії», в якій приділена належна увага народній творчості.

Маркс і Енгельс вивчали Росію в найрізноманітніших аспектах, тому питання російської народної творчості не були обмежені в них лише філологічними рамками. Їх цікавив фольклор польський, сербський, чеський та ін. з погляду консолідації соціальних і визвольних прагнень усіх слов'янських народів [5, 22].

У листі до Енгельса від 5 березня 1856 р. Маркс писав: «Із народної поезії» я ще знайшов: Каппер (Зігфрід) «Слов'янські мелодії». Лейпціг, 1844; його ж «Пісні сербів», 1852 (повніше ніж у Якоб.). Нарешті, Вука Стефановича: «Сербські весільні пісні». Тут же Маркс висловлює деякі судження про чеську народну творчість і відзначає відсутність фактичного матеріалу про польський фольклор [5, 22]. У листах-відповідях є багато цінного про слов'янський фольклор. Енгельс писав Марксу, що польські пісні видавалися в сорокових роках ХІХ століття [5, 22], що він багато працює над сербською мовою, зокрема над піснями, зібраними Вуком Стеф. Караджичем [7, 149] та ін.

Таким чином, революційна діяльність Маркса і Енгельса проникла в усі галузі їх наукових занять, торкнулась вона також усної творчості народів світу.

У такому ж аспекті використовував В. І. Ленін народну творчість у своїй багатогранній революційній діяльності. У його геніальній спадщині багато класичних зразків усної поезії жили диханням сучасності і політичної боездатності, знаменуючи собою новий етап у розвитку наукової думки про народну творчість.

Для цього досить простежити, з яким інтересом ставився Ленін до народної творчості, як широко він користувався нею в ідейній боротьбі, як глибоко він перевтілював зразки сатиричного фольклору і завдавав нищівних ударів по своїх ідейних ворогах, щоб зрозуміти всю велич неосяжної ленінської ерудиції у фольклорних багатствах світу.

У капітальних працях Володимира Ілліча, в його брошурах, статтях, фельетонах, замітках, різних конспектах і широкому епістолярному матеріалі використана усна народна творчість різних народів світу — російського, українського, польського, німецького, французького, англійського, американського, італійського, грецького і багатьох інших.

Вражає багатогранність ленінських філософських аспектів у творчому застосуванні цих неосяжних багатств. Ленін широко використовував народний епос, античну міфологію, народні пісні, революційні гімни, прислів'я, приказки та інші жанри усної народної поетичної творчості. Понад тисячу разів Ленін звертався у своїх працях і виступах до творів фольклору і в кожному разі давав їм глибоку й оригінальну інтерпретацію. Для аргументації чи ілюстрації найважливіших суспільно-політичних і філософських проблем Ленін, з властивою йому стилістичною майстерністю, умів використовувати пісні, революційні гімни, казки, героїчний епос, прислів'я і приказки, надаючи їх образам точного політичного смислу та ідейного звучання, відповідно до тих завдань, які ставилися для їх творчого розв'язання у боротьбі з ідейними ворогами. Революційний по-

хоронний марш «Ви жертвою впали» [10, 287], «Карманьола» [11, 175], «Марсельеза» [12, 299] і французька робітничка пісня [14, 180], сльзаська пісенька [15, 453] і «Інтернаціонал» [16, 43—44], перетворення образів Іллі Муромця і Солов'я-Розбійника [13, 83] органічно поєднані з текстами творів Леніна і виконують роль могутніх факторів ідейно-політичного впливу на широкі народні маси в системі його різноманітних способів і методів.

Якого великого значення надавав Ленін народній творчості, свідчать опубліковані ним статті «Розвиток робітничих хорів у Німеччині» [17, 185—186] і «Євген Потьє» [17, 183—184].

Володимир Ілліч вважав, що філософською розробкою народної творчості в першу чергу повинні займатися філософи. У бесіді з Бонч-Бруєвичем В. І. Ленін говорив: «Недавно я переглядав бібліографію історії російської філософії Колубовського і його ж бібліографічний список з російської філософії. І чого там тільки немає! Список праць російських філософів в палець товщиною! Багатенько! А ось бібліографії творів народної філософської думки,— хоч би це й було XVII століття у XIX столітті,— цього якраз і немає. А це ж значно цікавіше, ніж ця так звана «філософська» нісенітниця багатьох і багатьох наших філософів із буржуазної інтелігенції. Невже не знайдеться бажаних серед марксистів-філософів все це розглянути і про все це написати зв'язне дослідження? Це обов'язково потрібно зробити. Адже ця багатовікова творчість мас відображає світогляд у різні епохи» (див. В. Д. Бонч-Бруєвич, В. І. Ленін про усну народну творчість) [21, 119—120].

Ці ленінські вказівки мають винятково велике значення для вивчення історії розвитку народної філософської і суспільно-політичної думки.

Краткое содержание

В статье освещается глубокий интерес классиков марксизма к творчеству народов, умелое использование ими этого творчества в идейно-политической борьбе против врагов трудящихся. Подчеркивается значение ленинского требования об использовании народной философской мысли при изучении истории философской и общественно-политической мысли народов.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28.
5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29.
6. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 30.
7. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 31.
8. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33.

9. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 36.
10. В. І. Ленін. Твори, т. 5.
11. В. І. Ленін. Твори, т. 8.
12. В. І. Ленін. Твори, т. 9.
13. В. І. Ленін. Твори, т. 11.
14. В. І. Ленін. Твори, т. 15.
15. В. І. Ленін. Твори, т. 19.
16. В. І. Ленін. Твори, т. 33.
17. В. І. Ленін. Твори, т. 36.
18. Архів Маркса і Енгельса, т. 9 і т. 10.
19. М. Горький. Твори, т. 24.
20. «Новый мир», № 5, 1958.
21. «Советская этнография», № 4. 1954.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІАЛЕКТИКУ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ І СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

За останні роки помітне зростання інтересу радянських філософів до проблеми активності свідомості та пізнавального процесу. В зв'язку з цим настає потреба більш глибокого розкриття діалектики взаємовідношення суспільного буття та суспільної свідомості, виявлення передумов та характеру випередження суспільною свідомістю суспільного буття.

У вирішенні цих питань в нашій філософській літературі широко розповсюджена думка про те, що суспільна свідомість, оскільки вона вторинна, завжди відстає від суспільного буття. Для прикладу візьмемо підручник «Основи марксистської філософії» за ред. Ф. В. Константинова (Київ, 1962), в якому на сторінці 500 читаємо: «Вона (суспільна свідомість.— В. Д.) не може відображати будь-які зміни в суспільному бутті раніше, ніж вони появились в самому житті. Свідомість, будучи відображенням життя, звичайно, відстає від розвитку буття». Це твердження широко екстраполюється майже на всі види взаємодії суспільної свідомості та суспільного буття. Описля, як правило, стверджується, що суспільна свідомість має функцію зворотної дії, і на цьому її роль фактично вичерпується.

Проте важко погодитись з таким вирішенням проблеми. Справді, як можливо, виходячи з вищенаведеного твердження, пояснити керівну роль ідей в розвитку суспільства? Як пояснити наукові передбачення і обґрунтування Марксом і Енгельсом неминучості переходу людства до безкласового суспільства? Як можливе в наші дні наукове планування розвитку народного господарства і суспільства в цілому? Як, нарешті, можливе формування наукового світогляду у всіх радянських людей і усунування всякого роду антинаукових поглядів? Таких питань можна навести чимало. На наш погляд, твердження про відставання суспільної свідомості від суспільного буття не тільки не може дати відповіді на поставлені питання, а й взагалі заперечує їх постановку.

Важливим методологічним принципом для правильного вирішення проблеми співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості є лєнінська характеристика свідомості: «Свідо-

мість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його» [7, 196].

В цьому визначенні в загальному вигляді відбивається подвійна суперечлива природа свідомості, що полягає у взаємовідношенні діалектики об'єктивної і суб'єктивної, буття та свідомості.

Завдання полягає в тому, щоб знайти ту основу, «вузловий пункт», з якого виростає діалектична взаємодія суспільного буття і суспільної свідомості, оскільки в проблемі співвідношення буття і свідомості основне не в тому, що з них відстає, а що випереджає, а в розкритті конкретного суперечливого відношення між ними. Тому-то Маркс і Енгельс, розкривши в цілому, що суспільне буття визначає суспільну свідомість, пішли по шляху розкриття причини суперечностей між суспільним буттям і суспільною свідомістю, а не по шляху доказів відставання свідомості від буття. Ця причина криється в суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами, а не в тому, що свідомість відстає від буття.

Основою, «вузловим пунктом» взаємодії суспільного буття і суспільної свідомості є практично-перетворююча діяльність суб'єкта. «Knotenpunkt (—Вузловий пункт) = практика людини і людської історії»,— зазначав В. І. Ленін [7, 264].

Стержнем багатогранної практичної діяльності виступає матеріально-виробнича діяльність, яка в кінцевому результаті зумовлює всі види і форми діяльності людини.

Первісна матеріальна, предметно-чуттєва діяльність людини являє собою нерозвинену та нерозчленовану єдність суспільного буття і суспільної свідомості, бо саме буття людини злипе з природою, підпорядковане останній. Тільки по мірі практичного опанування природою людина усвідомлювала і себе і зовнішній світ і, таким чином, створювала своє суспільне буття і свою суспільну свідомість. І хоча в суспільне буття входить та частина природи, з якою взаємодіє людина, проте основним і визначальним компонентом в структурі суспільного буття є матеріальна, виробнича діяльність. Остання є основою розвитку і формування суспільної свідомості. Ф. Енгельс писав, що «...найістотнішою і найближчою основою людського мислення є якраз *зміна природи людиною*, а не одна природа як така, і розум людини розвивався відповідно до того, як людина навчалася змінювати природу» [4, 507].

Матеріально-виробнича діяльність людини є тією «клітинкою», з якої виростає суперечлива взаємодія і розвиток суспільного буття і суспільної свідомості.

«Виробництво ідей, уявлень, свідомості,— писали К. Маркс і Ф. Енгельс,— з самого початку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей, в мову реального життя» [3, 23].

А тому аналіз руху суперечливих сторін матеріальної діяльності тільки спроможний дати правильне вирішення проблеми діалектичного взаємовідношення суспільного буття і суспільної свідомості.

З наведених висловлювань класиків марксизму випливає, що на початковому етапі розвитку суспільства, коли єдиною формою діяльності людини була матеріально-трудова, суспільне буття і суспільна свідомість утворювали діалектичну єдність, тобто єдність двох протилежностей. Ці протилежності виступають як цілепокладання, планування діяльності і як практично-виконавчий акт втілення в реальність передуючої роботи свідомості. На цей момент звертав увагу Ф. Енгельс, коли писав: «...за допомогою самої тільки руки люди ніколи не створили б парової машини, коли б разом і поряд з рукою і почасти завдяки їй не розвинувся відповідним чином і мозок людини» [4, 337].

Завдяки постійній суперечності між цілепокладанням, усвідомленням діяльності та практичним виконанням поставлених цілей здійснюється трудовий процес, встановлюються між людьми певні виробничі відносини.

В кожному трудовому процесі усвідомлення і планування практичних дій ціль передує, власне, дії і результатів праці. Але сама ціль визначається об'єктивними потребами людей і наявними або можливими засобами для реалізації. В силу примітивного розвитку засобів праці ціль відбиває найближчі, найсуттєвіші для даного моменту потреби людей, оскільки потреби складаються і розвиваються теж на основі розвитку знарядь, засобів праці. Набуті «знаряддя задоволення ведуть до нових потреб», відзначали К. Маркс і Ф. Енгельс [3, 26]. Нові потреби можна задовольнити тільки через створення відповідних засобів праці. Отже, матеріально-трудова діяльність здійснюється через виникнення та вирішення суперечностей між ціллю і засобами праці.

Ціль як відображення того, що існує (властивості, певні закономірності засобів і природи) і того, чого ще немає, але необхідне для задоволення потреб людини, виступає до засобів в подвійному відношенні: першою своєю стороною вона визначається засобами, другою — виступає причиною їх створення і вдосконалення.

Проте в цілому визначальну роль в матеріально-трудовій діяльності людини відіграють засоби, які формують і реалізують ціль. Цей момент відмітив і В. І. Ленін: «У СВОЇХ ЗНАРЯДДЯХ ЛЮДИНА МАЄ ВЛАДУ НАД ЗОВНІШНЬОЮ ПРИРОДОЮ, ТОДІ ЯК У СВОЇХ ЦІЛЯХ ЛЮДИНА ШВИДШЕ ПІДПОРЯДКОВАНА ЇЙ» [7, 174—175].

Взаємодія і суперечливий розвиток засобів та цілепокладання в лоні матеріально-виробничої діяльності є фактично осно-

вою взаємодії і початком розвитку суспільного буття і суспільної свідомості. Розвиток засобів праці — основа розвитку суспільного буття. Економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці. Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається процес [5, 177]. Усвідомлення своєї діяльності, знання, завдяки яким і можливе формування цілі, є основою розвитку суспільної свідомості. Таким чином, вже на початковому етапі розвитку суспільства, в сфері матеріального виробництва, відбувається діалектично-суперечлива взаємодія буття і свідомості, існують моменти випередження свідомістю буття (постановка цілі) при визначальній ролі буття (засобів праці).

Говорячи про суспільну свідомість, ми мали на увазі перш за все знання, як необхідну умову постановки цілі. Таке зведення свідомості до знання, на наш погляд, правомірне, оскільки, по-перше, ядром свідомості виступає знання, а по-друге, щоб мати можливість розглянути її, так би мовити, в «чистому вигляді», не забарвлену іншими, вторинними нашаруваннями.

Однак людина, окрім знання, зумовленого найближчими потребами, на ранніх етапах розвитку володіє ще й певною сумою уявлень про зовнішній світ, в яких переплітаються стихійно-матеріалістичні та релігійно-фантастичні елементи. Сукупність виробничих знань і уявлень про зовнішній світ утворює первісну суспільну свідомість. Але уявлення не визначають змісту суспільної свідомості, оскільки питома вага їх в структурі свідомості дуже незначна, не говорячи вже про те, що «це — суто тваринне усвідомлення природи (обожнення природи)» [3, 28].

К. Маркс підкреслював, що способом, яким існує свідомість, є, насамперед, знання [6, 633]. Знання, яке нагромаджувалось в процесі практичної діяльності у вигляді досвіду, навичок і т. ін., — це предметне, чуттєве, безпосередньо пов'язане з матеріально-виробничою діяльністю і не виходить за межі останньої.

Таким чином, вся сукупність знань і уявлень людини про навколишній світ безпосередньо пов'язана з практичною діяльністю людини — життєво-необхідною умовою її існування. Наприклад, виникнення релігійно-фантастичних елементів в суспільній свідомості (надприродні істоти та ін.) найбільш повно відбивало слабкість і залежність людини від природи. Фантазією людина гіпертрофовано компенсувала свою власну незрозуміність (тобто засобів праці) в опануванні силами природи. А всі фантастичні уявлення втілюються в чуттєво-конкретну форму, що, відповідно, відбивало рівень абстрактного мислення людини.

Примітивному рівню засобів праці відповідає певний рівень суспільної свідомості. Такою формою суспільної свідомості є так звана повсякденна свідомість.

Повсякденна свідомість безпосередньо визначається практикою людини, функціонує в основному для обслуговування потреб виробничої діяльності людини. Тому повсякденна свідомість, хоч і заключає в собі значний ряд елементів, які не пов'язані безпосередньо з виробничим процесом (життєвий досвід, традиції, етичні норми, естетичні, релігійні уявлення та ін.), але в цілому вона не виходить за сферу практичної діяльності.

На певному етапі свого розвитку практична діяльність і повсякденна свідомість, як єдино можлива історична форма суспільної свідомості, розвиваються до відношення полярних протилежностей, тобто таких протилежностей, які не можуть існувати в рамках єдиного матеріально-практичного виду діяльності.

Процес праці, завдяки нагромадженню і зафіксованому в повсякденній свідомості досвіду, стає все більш різноманітним, усвідомленим, цілеспрямованим.

Потреби, що зросли завдяки практиці, висувають перед людиною такі завдання, які обмежена і зв'язана предметною діяльністю свідомість вирішити не спроможна. Повсякденна свідомість не здатна проникнути в сутність явищ, розкрити необхідні, закономірні сторони і відношення зовнішнього світу. Вона фіксує, відображає тільки ті зв'язки і відношення, які лежать на поверхні явищ. Об'єктивно настає така суперечність між потребами, які визріли в процесі практичної діяльності, з одного боку, і здатністю свідомості задовольнити їх, з другого, що настає необхідність в її розв'язанні. Яким же чином вирішується ця суперечність?

Як уже зазначалося, найсуттєвішою стороною, на основі якої складаються потреби суспільства, і, відповідно, ціль для їх задоволення, є розвиток засобів праці. Вони постійно «нав'язують» повсякденній свідомості все нові і нові елементи наукового знання, оскільки без нього неможливі як розвиток самих засобів, так і власне процес праці. В найпримітивнішій формі свого розвитку повсякденна свідомість досить різноманітна. З розвитком засобів праці, практики, різноманітність свідомості стає суперечливою.

Отже, поряд з розвитком суперечності в самій практичній діяльності (а це суперечність між потребою оперувати, аналізувати, синтезувати і матеріальними об'єктами й неможливістю практичного їх здійснення) складається як відображення реально існуючої, суперечності в свідомості. Це — суперечність між науковими елементами знання, в яких зафіксоване суттєве, необхідне, загальне, що дає можливість для вільного оперування абстракціями і, таким чином, проникнення в сутність речей,

і прикутістю, безпосередньою підпорядкованістю цих знань до трудового процесу.

Необхідною діалектичною формою розв'язання цих суперечностей є виникнення теоретико-пізнавальної діяльності людини, яке історично збіглося з відокремленням розумової праці від фізичної. І це цілком закономірно, оскільки в основі виникнення теоретико-пізнавальної діяльності і відокремлення розумової праці від фізичної лежить один і той же процес: суперечливий розвиток практично-трудова діяльності людини.

Разом з цим виникнення теоретико-пізнавальної діяльності знаменує собою виникнення суспільної свідомості в сучасному її розумінні.

Відтоді суспільна свідомість здобула відносну самостійність і здатність емансипуватись від світу і перейти до створення «чистої» теорії, теології, філософії, моралі і т. д. Суперечності, які викликали до життя теоретико-пізнавальну форму діяльності, в останній і розв'язуються, проте в мисленій, ідеальній формі.

З відокремленням духовної діяльності від матеріальної свідомість звільнилась від потреби безпосереднього вирішення лише практично-виробничих завдань.

Теоретично людина вирішує ті завдання, яких не спроможна була вирішити практично. Це досягається завдяки тому, що людина оперує певними абстракціями, які відображують суттєві і необхідні відношення об'єктивної реальності та досвіду практичної діяльності. А суб'єктивність, ідеальність абстракцій дає можливість оперувати відображеними в свідомості речами таким чином, яким людина не може оперувати об'єктивно-реальними речами.

В результаті абстрактної діяльності людина створює логічно обгрунтовані мислені конструкції, предмети (теорії, гіпотези і т. д.), які узгоджуються з об'єктивною реальністю.

Створення мислених нових речей є першим етапом розв'язання суперечностей. Процес опредмечення мислених речей засобами практичної діяльності виступає другим етапом вирішення суперечностей.

Теоретико-пізнавальна діяльність людини, знаходячись в певному діалектичному взаємовідношенні з повсякденною свідомістю, через останню здійснює функціональний зв'язок з матеріальним виробництвом, зокрема, і з всією практичною діяльністю взагалі. Повсякденна свідомість, таким чином, здійснює роль посередника, зв'язуючої ланки між теоретико-пізнавальною і практичною діяльністю людини. При цьому повсякденна свідомість зберігає відносну самостійність.

Отже, суперечності, які виникли в матеріально-практичній

діяльності, пройшовши діалектичне коло свого розвитку, згасують знову в практиці, в новостворених реальних речах.

Процес виникнення, розвитку та вирішення суперечностей здійснюється безперервно як основа і рушійна сила розвитку суспільства.

Суперечності, які народжуються в практиці, виступають як ціль спочатку теоретико-пізнавальної, а згодом і практичної діяльності людини. І саме в цьому відношенні суспільне буття визначає суспільну свідомість. Суперечності практики як основи буття диктують ціль пізнавальній діяльності, суспільній свідомості.

Суперечлива природа і розвиток практики породжує суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами. Справа в тому, що люди, вдосконалюючи і створюючи нові засоби праці, керуються перш за все технологічними, виробничими інтересами. Об'єктивно ж розвиток засобів призводить до соціально-економічних наслідків, оскільки певний рівень розвитку засобів вимагає встановлення між людьми відповідних виробничих відносин.

Потреба у вирішенні суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами теж зумовлює виникнення теорій, які намагаються розв'язати дані суперечності або в якійсь мірі розв'язують. Все залежить від міри проникнення свідомості в сутність буття.

Теоретичне вирішення суперечностей це і є випередження свідомістю суспільного буття. Іншими словами, суспільна свідомість відображає таке буття, яке повинно наступити, розкритися, розвинутись.

Всі передові суспільні теорії (а вони визначають основний зміст і спрямованість суспільної свідомості) направлені не в минуле, а в майбутнє. Перше служить для них основою, друге — ціллю.

Розв'язуючи суперечності минулого і теперішнього, нова теорія передувє тому суспільному буттю, якого ще немає, але наступить й буде позбавлене цих суперечностей.

Проте, як вже зазначалося, ідеальне, теоретичне розв'язання суперечностей є першим етапом їх вирішення. Другий етап пов'язаний з практичним втіленням в буття результатів теоретичної діяльності.

Стосовно суспільних теорій це означає, перш за все, сприйняття і опанування теорією широкими народними масами. А якщо теорія оволодіває масами, то вона, за визначенням Маркса, стає матеріальною силою [2, 391], тобто такою силою, яка перетворює суспільне буття, творить його. Цю думку неодноразово підкреслював і В. І. Ленін, коли говорив, що без революційної теорії не може бути й революційної практики.

Отже, ми приходимо до висновку, що в певному відношенні

суспільна свідомість не тільки випереджає наявне буття, але й за своїм змістом і спрямованістю виступає первинною у відношенні до суспільного буття. Цей момент діалектичного взаємопереходу свідомості і буття ні в якому разі не слід абсолютизувати, що може, звичайно, привести до ідеалістичного тлумачення історії.

Коли ж ми говоримо про первинність свідомості і вторинність буття, то обов'язково слід мати на увазі два моменти. По-перше, мається на увазі так званий штучний, олюднений світ, створений і творимий людиною в процесі практичної діяльності, той чуттєвий світ, про який К. Маркс і Ф. Енгельс писали, що він «зовсім не є якась безпосередньо одвіку дана, завжди рівна собі річ, а що він є продукт промисловості, і суспільного стану, до того ж в тому розумінні, що це — історичний продукт, результат діяльності цілого ряду поколінь, кожне з яких стояло на плечах попереднього, продовжувало розвивати його промисловість і його спосіб спілкування і видозмінювало відповідно до змінених потреб його соціальний лад» [3, 40].

Цей навколишній світ є, таким чином, результатом діяльності багатьох поколінь людей, їх опредмеченою, матеріалізованою свідомістю.

По-друге, складність і «неузгодження» з основним питанням філософії при поясненні первинності свідомості полягає в тому, що мовчазно дотримується положення, що свідомість є тільки відображенням буття. У відношенні до наявного буття, створеного і творимого, свідомість своєю відображувальною функцією дійсно буде завжди вторинна. Але свідомість має і активнотворчу функцію, яка полягає в тому, що знання як відображення об'єктивної реальності вплітаються, зливаються з діяльністю людини, стають «співучасниками» практичного творення нового буття. Більше того, свідомість своєю творчою функцією виступає як внутрішньо властивий самій діяльності закон, що «визначає спосіб і характер... дій» людини [5, 176].

А сам процес матеріального втілення знань це і є творення свідомістю буття. Саме так слід розуміти слова В. І. Леніна, що «свідомість не тільки відображає об'єктивний світ, але й *творить його*» (курсив наш.— В. Д.).

Таким чином, для правильного вирішення проблеми розвитку і співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості слід підходити не тільки історично (суспільне буття визначає суспільну свідомість), але й діалектично, тобто розглядати свідомість і буття як дві взаємопроникаючі суперечливі протилежності, які можуть і повинні міняти місцями, завдяки тому здійснюється прогресивний розвиток суспільства. При цьому, звичайно, слід пам'ятати про загальну визначальну роль суспільного буття.

Краткое содержание

В статье рассматривается вопрос о сложном диалектическом характере взаимодействия общественного бытия и общественного сознания, «узловым пунктом» которых является материально-практическая деятельность субъекта. Противоречивый характер последней является источником развития общественного бытия и общественного сознания.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс. Капітал, т. 1, К., 1952.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23.
6. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 38.

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ СТРИБКА У СУСПІЛЬНОМУ РОЗВИТКУ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Всесвітня історія здійснює нині гігантський стрибок — перехід від старої до нової незрівнянно вищої суспільно-економічної формації — від капіталізму до соціалізму. Дальший розвиток світового революційного процесу збагачує і конкретизує наші уявлення про закономірності якісних перетворень структури суспільства, розкриває нові риси у співвідношенні стрибка у суспільному житті і соціальної революції.

Категорія соціальної революції була вироблена основоположниками марксизму для визначення форм і способів здійснення докорінних якісних перетворень в антагоністичному і, зокрема, буржуазному суспільстві.

Як специфічна категорія історичного матеріалізму, соціальна революція означає не сам стрибок — перехід суспільства з одного якісного стану в інший, а особливий спосіб, особливу форму здійснення певного етапу чи всього вищезгаданого стрибка. Так, К. Маркс і Ф. Енгельс, говорячи про соціалістичну революцію, вказували, що вона необхідна тому, що інакше повалити старий світ не можна, що революція є, таким чином, способом повалення старого світу [1, 63—64, 65]. З цього ж приводу Антоніо Лабріола у свій час писав, що «...революція застосовується як засіб для реалізації певних цілей... Справа йде про визначення не того ідеалу, якого цей механізм прагне досягти, а самого цього механізму» [14, 54].

В. І. Ленін багато разів вказував на те, що революція є однією з форм переходу від феодалізму до капіталізму [5, 31—33] і єдиною формою переходу від капіталізму до соціалізму.

Класики марксизму-ленізму вчать, що соціальна революція як особлива форма здійснення корінних якісних стрибків в антагоністичному суспільстві являє собою вищий ступінь класової боротьби, є боротьбою за перехід влади з рук старого в руки нового прогресивного класу; вона неможлива без революційної ситуації і без наявності класу — її гегемона, носія прогресивних виробничих відносин; вона означає докорінний злам старого і передбачає зміну стихійного розвитку свідомою діяльністю мас. Лише вся сукупність ознак дає поняття соціальної революції.

Як бачимо, розуміння соціальної революції як однієї з форм стрибка в суспільному розвитку має у марксистській філософії давню традицію.

Однак у нашій філософській літературі донедавна соціальна революція повністю ототожнювалась з якісною зміною, з стрибком у розвитку суспільства, на протилежність еволюції, що тлумачилась як синонім кількісних змін. Причому визначальною ознакою революції вважався відкритий злам, ознакою ж еволюції — поступова непомітна зміна старого. Але об'єктивна дійсність, історія з кожним днем давала все більше доказів того, що якісна зміна, стрибок у суспільному розвитку відбувається не лише шляхом відкритого зламу старого, але і шляхом поступового розгортання, нагромадження елементів нової і відмирання елементів старої якості. Саме тому в останні роки ряд авторів приходить до висновку про неспроможність ототожнення соціальної революції з стрибком, а еволюції — з кількісними змінами, про те, що соціальна революція і соціальна еволюція являють собою основні форми якісних стрибків у суспільному розвитку [9, 224—240; 11, 136—141; 13, 202—209; 17, 63—75].

Проте і донині у вітчизняній філософській літературі соціальна революція часто ототожнюється з стрибком або оголошується єдиною формою якісного стрибка у суспільному розвитку. «Перехід від однієї класової суспільно-економічної формації до іншої,— вказується у підручнику «Марксистско-ленинская философия»,— що приводить до докорінної зміни всіх сторін суспільства, його базису і надбудови,— це стрибок з однієї якості в іншу — соціальна революція» [15, 393]. В підручнику «Діалектичний та історичний матеріалізм» читаємо: «В житті суспільства, як і в природі, діалектично поєднуються кількісні і якісні зміни, тут також поступова еволюція на певному етапі приводить до якісних стрибків, до переривів поступовості, що виступають у вигляді соціальних революцій» [10, 281—282].

Як бачимо, в першому випадку стрибок-перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої і соціальна революція повністю ототожнюються, у другому — соціальна революція трактується як єдина форма стрибка у суспільному житті. Обидва твердження вимагають певного уточнення.

Стрибок-перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої є надзвичайно складним, суперечливим, багатограним процесом загибелі старого і становлення нового суспільства. Цей перехід включає в себе докорінні якісні зміни усієї сукупності суспільних відносин: і виробничих відносин, і соціальної структури, і всієї величезної суспільної надбудови. Форми і способи здійснення якісних змін згаданих вище структурних частин суспільного організму далеко не ідентичні. В одних історичних умовах усі частини останнього зазнають якісних

змін у формі еволюції, в других — окремі структурні частини суспільного організму змінюються у формі еволюції, а решта — у формі революції, в третіх — вся сукупність суспільних відносин змінюється в основному шляхом революції.

Як відомо, в надрах феодалізму ще задовго до буржуазної революції внаслідок розвитку продуктивних сил виникає капіталістичний спосіб виробництва, який все більше витісняє попередній, феодальний економічний базис суспільства змінюється буржуазним. Оскільки зміна економічної основи суспільства відбулась ще до буржуазної революції, остільки остання обмежується, головним чином, переворотом у надбудові суспільства.

При переході від капіталізму до соціалізму якісна зміна економічного базису здійснюється лише у ході революції, самою революцією. Тому соціалістична революція здійснює докорінний переворот не лише у надбудові суспільства, але й переворот у всіх суспільних відносинах.

Отже, в одних історичних умовах соціальна революція здійснює зміну лише окремих елементів структури суспільства, в інших — докорінну зміну всіх складових частин суспільного організму. На одних ступенях історичного розвитку в формі соціальної революції лише завершується перехід до нової суспільно-економічної формації, на інших — соціальна революція охоплює в основному весь перехід від формації до формації.

Якщо ж всяку соціальну революцію тлумачити як весь стрибок — перехід до нової формації, тоді, наприклад, англійську буржуазну революцію довелось би хронологічно датувати не з 40-х років XVII ст., а набагато раніше, приблизно з останньої третини XV і перших десятиліть XVI ст., бо тоді в Англії відбувалась докорінна зміна виробничих відносин; буржуазну революцію у Німеччині довелось би датувати не 1848—1849 рр., а першими десятиліттями XIX ст.; першу російську революцію, початком якої В. І. Ленін вважає 9 січня 1905 року, довелось би відносити до середини XIX ст. і т. д. і т. п.

Тлумачення будь-якої соціальної революції як всього стрибка нівелює відмінності, ігнорує своєрідність різних типів переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої. Між тим, таке тлумачення у нашій літературі дуже поширене. Так, наприклад, О. Афанасьєв у підручнику «Основи філософських знань» твердить, що будь-яка «соціальна революція є глибоким переворотом у політичному, економічному й ідеологічному житті суспільства» [8, 205].

В останньому, найновішому підручнику з «Історичного матеріалізму» читаємо: «Соціальна революція охоплює собою як економічний базис суспільства, так і надбудову» [16, 136].

Як бачимо, в цих джерелах будь-яка соціальна революція трактується як весь перехід до нової формації, що охоплює всі

сторони життя суспільства, в тому числі і його економічну основу. Але ж загальновідомо, що жодна досоціалістична революція не здійснювала глибоких суспільних перетворень. Така трактовка будь-якої соціальної революції неминуче призводить до ототожнення буржуазної і соціалістичної революцій, до перебільшення ролі, значення, завдань буржуазної революції і, відповідно, применшення ролі, значення, завдань революції соціалістичної.

Не можна погодитись і з твердженням, що соціальна революція є єдиною формою якісного стрибка у суспільному розвитку.

Безумовно, що всяка соціальна революція являє собою форму якісного стрибка чи певного етапу його. Проте не всякий стрибок—перехід з одного якісного стану суспільства до іншого—набирає форми соціальної революції. Стосовно до суспільства поняття стрибка як процесу переходу з однієї якості в іншу властиве всім без винятку епохам історії. Соціальна революція є однією з форм стрибка у суспільному житті, специфічною формою суспільного розвитку, властивою не всім, а лише певним історичним епохам. В одних історичних умовах якісний стрибок у суспільному розвитку набирає форми соціальної революції, в інших—відбувається у формі соціальної еволюції.

Так, для прикладу, первісно-общинна формація пройшла у своєму розвитку цілий ряд різних етапів, які відмічають собою епохи, що послідовно замінюють одна одну. Перехід до кожної з цих епох, безсумнівно, являв собою крутий якісний стрибок, а не соціальну революцію. Перехід від первісно-общинного ладу до рабовласництва також означав величезний якісний стрибок в історії людства, проте цьому стрибку не властива така специфічна форма суспільного розвитку, як соціальна революція. У Росії в другій половині XIX ст. відбувся якісний переворот, внаслідок якого на зміну феодальному способу виробництва прийшов капіталістичний, але цей переворот не мав форми соціальної революції. Перехід від соціалізму до комунізму—найглибший якісний стрибок у розвитку людського суспільства—відбувається у формі соціальної еволюції, а не революції. Характеризуючи комуністичну формацію, К. Маркс писав: «...коли не буде більше класів і класового антагонізму, *соціальні еволюції* перестануть бути *політичними революціями*» [2, 178]. Це значить, що в безкласовому суспільстві немає місця для соціальної революції, а розвиток з стрибками і переривами поступовості буде продовжуватись у формі соціальної еволюції.

Визнання соціальної революції єдиною формою якісного стрибка у суспільному розвитку неминуче веде до визнання необхідності соціальних революцій на всіх етапах історичного

процесу, в тому числі і в майбутньому комуністичному суспільстві, або ж до заперечення якісних стрибків у останньому. І перше, і друге суперечить марксизму.

Об'єктивні економічні основи стрибків у суспільному житті і соціальних революцій однопорядкові, але не тотожні. Причиною стрибка від однієї суспільно-економічної формації до іншої, більш високої є, як відомо, закономірно виникаюча суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами, що являє собою вираз реально існуючих умов появи більш високого укладу матеріального життя суспільства. Причиною ж соціальної революції є особливий стан руху вказаної суперечності, коли вона доходить до зіткнення, до конфлікту, коли виробничі відносини з форм розвитку продуктивних сил перетворюються в їх пута [3, 7]. Саме цей конфлікт і приводить до можливості соціальної революції. Якщо ж у суспільстві вказаний конфлікт не виникає, якісні стрибки у ньому відбуваються у формі соціальної еволюції.

Перетворення суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами в конфлікт між ними можливе лише у розвинутому класово-антагоністичному суспільстві, де пануючі класи зацікавлені у збереженні старих і перешкоджають утвердженню нових виробничих відносин. Саме тому соціальна революція як специфічна форма суспільного розвитку можлива не в будь-який, а лише в класово-антагоністичний період історії.

Конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами при переході від однієї класово-антагоністичної формації до іншої не зберігається безмежно. Однотипність всіх антагоністичних формацій, заснованих на приватній власності на знаряддя і засоби виробництва, зумовлювала можливість виникнення нової форми приватної власності поруч зі старою. Внаслідок стихійної дії об'єктивних економічних законів ця нова форма приватної власності все більше витісняла попередню, старі виробничі відносини змінювались новими. Таким чином, конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами поступово вирішувався, в ході стихійної еволюції складався новий економічний базис суспільства.

Якісно нова економічна основа антагоністичного суспільства неминуче приходила до зіткнення з політичним і юридичним пануванням старого класу, породженого попереднім економічним базисом. Новий економічно пануючий клас прагне до політичного і юридичного панування. Між тим, політичне панування старого класу спирається на наявний в його руках величезний, могутній апарат насильства — державу. Стихийна еволюція перемогти цю велетенську силу, відібрати з рук старого і передати новому класові, як правило, не в змозі. Саме тому і стає необхідною така специфічна форма суспільного розвитку як соціальна революція, коли стихійний розвиток змінюється

свідомою, цілеспрямованою боротьбою народних мас проти старого пануючого класу і його держави [6, 460].

Соціалістичний базис у надрах капіталізму скластись не може, оскільки для цього необхідне знищення всіх форм приватної власності на знаряддя і засоби виробництва. Але ж капіталістична приватна власність охороняється пануючими класами і їх державою. Тому перехід до соціалізму вимагає не передачі держави в руки нового класу, а знищення, зламу старої і створення нової держави — диктатури пролетаріату, яку останній і використовує для знищення всіх старих суспільних відносин і побудови нових соціалістичних відносин.

Як бачимо, завдання переходу від капіталізму до соціалізму незрівнянно складніші, ніж в усі попередні історичні епохи. Тим більше ці завдання не можуть бути виконані у ході стихійної еволюції і вимагають саме такої форми суспільного розвитку як соціальна революція, тобто свідомої, організованої, цілеспрямованої діяльності широких народних мас.

Таким чином, соціальна революція як специфічна форма здійснення певного етапу чи всього стрибка у суспільному розвитку, характеризується зміною стихійності свідомою діяльністю мас. Якісний стрибок у формі еволюції не завжди пов'язаний з такою зміною і може відбутися у певних історичних умовах як наслідок стихійного розвитку.

Безумовно, що на різних ступенях історії міра усвідомлення революційною масою своєї мети і завдань не однакова, проте всяка соціальна революція передбачає якісну зміну стихійного розвитку усвідомленим. Для виникнення революції недостатньо існування у суспільстві суперечностей, доведених до межі. Революція стає дійсністю лише тоді, коли люди усвідомлюють ці суперечності і борються за їх вирішення [3, 7].

Така свідомо, цілеспрямована, організована діяльність народних мас може бути досягнута лише тоді, коли у суспільстві наявний революційний клас, для якого історична необхідність утвердження нових суспільних відносин стала його класовим інтересом. Останній і піднімає клас на боротьбу за революційну перебудову суспільства. Співпадіння інтересів цього класу з об'єктивним ходом історії дозволяє останньому взяти на озброєння найбільш передову для свого часу революційну теорію і організуватись політично.

Політичні організації вказаного класу і вносять елемент свідомості і організованості у стихійну класову боротьбу, чим підносять її на рівень соціальної революції. Якщо ж у суспільстві такого класу немає, або рівень його організації, свідомості, боекздатності недостатній, якісні стрибки в антагоністичних формаціях не набувають форми соціальної революції.

Соціальна революція як особлива форма здійснення якісних змін у суспільному житті характеризується і специфічними

формами боротьби класів. Порівняно з дореволюційними ці форми стають під час революції набагато різноманітнішими, причому переважне місце серед них займають безпосередньо революційні методи — насильство передового суспільного класу над віджилим експлуататорським класом. В історії класового суспільства якісні зміни, що не мали форми соціальної революції, часто вирішувались шляхом насильства не над експлуататорськими віджилими класами, а над народними масами.

Якісний стрибок у суспільному житті в певних історичних умовах може здійснюватись і шляхом реформи, що являє собою різновидність еволюційної форми розвитку. На відміну від реформи, соціальна революція «...є таке перетворення, яке ламає старе в найбільш основному і корінному, а не переробляє його обережно, поволі, поступово, стараючись ламати якнайменше», — вказував В. І. Ленін [7, 82]. Соціальна революція при переході від однієї класово-антагоністичної формації до іншої являє собою найбільш швидко, найменш болісну для трудящих форму розвитку шляхом прямого відтинання гниючих частин суспільного організму. Навпаки, реформа як інший можливий спосіб переходу від однієї до іншої класово-антагоністичної формації є шлях затягувань, зволікань, болісно-повільного відмирання гниючих частин суспільства [5, 33]. Перехід від капіталізму до соціалізму неминуче можливий лише в єдиній формі — соціалістичної революції.

Підсумовуючи вищевикладене, можна було б характеризувати співвідношення стрибка у суспільному розвитку і соціальної революції такими положеннями: а) відношення стрибка і соціальної революції не є відношенням тотожності. Це відношення стрибка до однієї з форм здійснення певного етапу чи всього стрибка;

б) якісний стрибок являє собою загальний момент суспільного розвитку, властивий всім без винятку епохам історії. Соціальна революція є специфічна форма суспільного розвитку, властива лише розвинутому класово-антагоністичному суспільству. В певних історичних умовах якісний стрибок у суспільстві може здійснюватись не лише у формі соціальної революції, але й у формі соціальної еволюції;

в) об'єктивні економічні основи якісного стрибка в суспільному житті і соціальної революції близькі, але не тотожні. Об'єктивною основою якісних стрибків у суспільстві є суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами, об'єктивною основою соціальної революції є ця ж суперечність, але набагато більш гостра, доведена до зіткнення, до конфлікту;

г) стрибок — перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої не завжди повністю має форму соціальної революції. Цей стрибок означає зміну всієї структури суспіль-

ного організму, між тим не всяка соціальна революція означає таку якісну зміну. Всі досоціалістичні революції являли собою форму зміни лише окремих елементів структури суспільства, лише завершального етапу стрибка до нової формації. Тільки соціалістична революція здійснює докорінну зміну всієї суспільної структури і є, в основному, формою всього стрибка-переходу від капіталізму до соціалізму;

д) соціальна революція — вища ступінь розвитку класової боротьби, коли активну участь в ній бере величезна більшість народу на чолі з революційним класом, коли стихійний розвиток змінюється свідомою діяльністю мас. Якісні стрибки у суспільстві можливі в певних умовах і як результат стихійного розвитку;

е) революція завжди є актом насильства (чи спроба його) за відношенням до віджилого пануючого класу. На відміну від реформи соціальна революція зламає старе. Якісні стрибки у суспільному розвитку в певних умовах можливі і у вигляді реформи.

Соціальна революція — це специфічна форма стрибка чи завершального етапу його, в якій завершується або здійснюється зміна певних формацій і періодів історії. Як вищий ступінь розвитку класової боротьби, соціальна революція здійснюється масами народу на чолі з передовим суспільним класом шляхом повалення влади старого пануючого класу і насильницького, свідомого, організованого зламу старого ладу або його залишків.

Таким чином, між стрибком у суспільному розвитку і соціальною революцією є істотні відмінності, що відображають багатогранність, складність і суперечливість суспільного розвитку і, зокрема, процесу переходу однієї соціально-економічної формації в іншу, більш високу.

Краткое содержание

В статье рассматривается проблема соотношения скачка в общественном развитии и социальной революции. Автор выступает как против отождествления скачка и социальной революции, так и против признания социальной революции единственной формой скачка.

Отношение скачка и революции не является отношением тождества. Это отношение скачка к одной из форм осуществления скачка или определенного этапа его. Скачок есть всеобщий момент общественного развития. Социальная революция есть специфическая форма общественного развития, присущая лишь развитому классово-антагонистическому обществу.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13.

4. В. І. Ленін. Твори, т. 9.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 27.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 33.
7. В. Афанасьев. Основы философских знаний, М., 1965.
8. Л. В. Воробьев, В. М. Каганов, А. Е. Фурман. Основные категории и законы материалистической диалектики. М., 1962.
9. Діалектичний та історичний матеріалізм. К., 1967.
10. Н. Ш. Исхаков. К трактовке философских категорий «эволюция» и «революция». — «Философские науки», 1962, № 5.
11. А. С. Ковальчук. Становление нового качества в развитии общества, М., 1968.
12. А. Лабриола. Реформа и социальный переворот. Одесса, 1907.
13. Марксистско-ленинская философия. М., 1966.
14. Марксистско-ленинская философия. Исторический материализм, М., 1967.
15. А. П. Шептулин. Основные законы диалектики. М., 1966.

ПРО ДЕЯКІ РИСИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПРАЦІ В ПЕРІОД СТВОРЕННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ КОМУНІЗМУ

Праця — безперервний цілеспрямований процес, що відбувається між людиною і природою і «в якому людина своєю власною діяльністю опосереднює, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою» [3, 175]. Вона є першою основою передумовою існування людини, джерелом створення всіх матеріальних і духовних цінностей суспільства. «Кожний... знає,— писав К. Маркс,— що кожна нація загинула б, якби вона зупинила роботу не тощо на рік, а хоч би на кілька тижнів» [4, 437]. При цьому, роль праці в житті суспільства тим вища, чим вищий рівень суспільних відносин.

Комунізм — суспільство з найвищим рівнем суспільних відносин — виростає з соціалізму поступово, в міру створення матеріально-технічної бази і на цій основі забезпечення достатку матеріальних благ, ліквідації істотних відмінностей між містом і селом, між працею розумовою і працею фізичною, утвердження наукового світогляду і комуністичної моралі. Тільки при цих умовах можна буде здійснити основний принцип комуністичного суспільства «Від кожного — по здібностях, кожному — по потребах».

Але перелічені передумови виникають не стихійно, а в результаті свідомих зусиль усього народу. Трудовими зусиллями всіх членів соціалістичного суспільства створюються необхідні передумови, які забезпечують перехід від соціалізму до комунізму. «Побудова комунізму,— вказується в Програмі КПРС,— справа рук народу, його енергії, його розуму. Перемога комунізму залежить від людей, і комунізм будується для людей. Кожна радянська людина своєю працею наближає торжество комунізму» [15, 404].

Беручи до уваги, що переростання соціалізму в комунізм відбувається безперервно і, що комунізм створюється працею мільйонів трудящих соціалістичного суспільства, важливо встановити процеси, що спостерігаються у сфері переростання праці соціалістичної у працю комуністичну в період будівництва нового суспільства. І хоч сьогодні ми ще не можемо з вичерпною повнотою розкрити їх, бо, як вказував В. І. Ленін, намагатися

сьогодні практично передбачити всі сторони «цілком розвиненого, цілком зміцненого і сформованого, цілком розгорнутого і дозрілого комунізму, це все одно, що чотирирічну дитину вчити вищої математики» [12, 31], але спробуємо хоча б у загальних рисах показати деякі основні риси праці, що проявляються у період створення матеріально-технічної бази комунізму.

Побудова матеріально-технічної бази соціалізму і поступове переростання її у матеріально-технічну базу комунізму забезпечується перемогою пролетарської революції. З перемогою соціалістичної революції зникають антагоністичні суперечності капіталістичного виробництва, що стримують розвиток продуктивних сил, не дають їм повного розвитку в інтересах всього суспільства і кожного працівника, створюються виключно сприятливі умови для безперешкодного розвитку продуктивних сил, впровадження нової техніки і зразкової організації праці.

В. І. Ленін одразу ж після Великої Жовтневої соціалістичної революції поставив перед партією і народом завдання перетворити відсталу в минулому Росію в країну передової економіки. Радянський народ, керований Комуністичною партією, успішно перетворює в життя ленінські вказівки. За 50 років Радянської влади випуск валової продукції промисловості збільшився майже в 100 разів, а сільського господарства—в 3,3 раза [19, 28].

Важливий етап створення матеріально-технічної бази комунізму полягає в успішному виконанні п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1966—1970 рр. За три роки нинішньої п'ятирічки обсяг промислового виробництва в країні зріс більш як на 29% проти 26—27%, передбачених директивами по п'ятирічному плану. Зріс рівень промислового виробництва в усіх союзних республіках. Так, за відповідний період обсяг промислової продукції Української РСР зріс на 28%. В цілому по країні темпи зростання в народному господарстві за три роки п'ятирічки по найважливіших показниках випереджають середньорічні темпи, передбачені Директивами XXIII з'їзду КПРС. Ці показники свідчать про успішне просування радянського суспільства по шляху створення матеріально-технічної бази комунізму.

Висуваючи завдання піднесення економіки країни, В. І. Ленін вказував, що в цій справі вирішальна роль належить підвищенню продуктивності праці. «В усякій соціалістичній революції,— писав він,— після того як розв'язано завдання завоювання влади пролетаріатом і в міру того як розв'язується в головному і основному завдання: експропріувати експропріаторів і придушити їх опір, висувається необхідно на перший план корінне завдання створення вищого, ніж капіталізм, суспільного укладу, а саме: піднесення продуктивності праці...» [9, 223].

В. І. Ленін вказував, що продуктивність праці є однією з важливих передумов для перемоги нового суспільного ладу. «Комунізм,— вчив Володимир Ілліч,— є вища, проти капіталістичної, продуктивність праці...» [10, 380]. Разом з тим В. І. Ленін вказував, що розв'язання цього завдання вимагатиме тривалої роботи, це — справа десятиріч»,— говорив він [11, 461]. Але вирішити це гігантське завдання необхідно, чого б це не коштувало, оскільки «підвищення продуктивності праці становить одно з корінних завдань, бо без цього остаточний перехід до комунізму неможливий» [10, 90].

Отже, одна з найхарактерніших і найважливіших рис праці в період створення матеріально-технічної бази комунізму — її висока продуктивність. Радянський народ, будуючи соціалізм і комунізм, домогся великих успіхів у підвищенні продуктивності праці. За 50 років Радянської влади продуктивність праці у промисловості зросла в порівнянні з 1913 р. більш, ніж у 15,4 раза, а в сільському господарстві — майже в 4,5 раза. Погодинна продуктивність праці (з урахуванням скорочення продуктивності робочого дня) підвищилася у промисловості приблизно в 22 рази, у сільському господарстві — більше як у 5 разів [19, 28].

Радянський Союз за рівнем продуктивності праці у промисловості випередив Англію, Францію і Федеративну Республіку Німеччини. Проте досягнутий рівень продуктивності в країні ще не забезпечує у повній мірі достатку матеріальних благ. Ось чому планом розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр., розрахованим на значне просування нашої країни по шляху комуністичного будівництва, передбачається підвищення продуктивності праці у промисловості на 33—35%, у сільському господарстві — на 40—45% [16, 220—235].

Контрольні цифри п'ятирічного плану в цьому напрямку успішно виконуються. Продуктивність праці в промисловості у 1966 р. порівняно з 1965 р. зросла на 7%, у 1967 р. порівняно з 1966 р. — на 9% і в 1968 р. порівняно з 1967 р. — на 5% [20, 26; 22]. Отже, середньорічний приріст протягом перших трьох років п'ятирічки становив 7%, що відповідає вищому рівню, ніж передбачено Директивами XXIII з'їзду партії.

Підвищення продуктивності праці залежить від ряду факторів. До них належать насамперед впровадження і використання нової техніки, поліпшення структури виробництва і його організації, повсюдне впровадження наукової організації праці і раціональне використання робочої сили, вдосконалення системи матеріального стимулювання як цілих колективів, так і окремих робітників. Всі фактори однаково важливі. Кожний з них зокрема є самостійною темою дослідження. Ми досліджуємо ті питання, що стосуються повсюдного впровадження науко-

вої організації праці і раціонального використання робочої сили, а також підготовки кваліфікованих кадрів і підвищення їх культурно-технічного рівня, соціалістичного змагання, матеріального і морального стимулювання.

Підвищення продуктивності праці здійснюється у соціалістичному суспільстві головним чином за рахунок широкого застосування комплексної механізації і автоматизації в усіх галузях народного господарства. Відбувається безперервний процес переходу від ручної праці до цехів та підприємств-автоматів. «Автоматизація і комплексна механізація,— відмічається у Програмі КПРС,— є матеріальною основою для поступового переростання соціалістичної праці в працю комуністичну» [15, 343]. Але лише матеріальної основи для цього недостатньо. Ще Ф. Енгельс вказував, що для того, щоб «підняти промислове і сільськогосподарське виробництво... не досить одних тільки механічних і хімічних допоміжних засобів. Треба також відповідно розвинути і здібності людей, які приводять в рух ці засоби» [1, 323].

Комплексна механізація й автоматизація всіх основних виробничих процесів вимагає підготовки всебічно розвинених, всебічно підготовлених людей, які вміють все робити. До цього, підкреслював В. І. Ленін, комунізм іде, повинен іти і прийде, але через довгий ряд років [12, 30].

В. І. Ленін, говорячи, що до підготовки всебічно розвинутих і підготовлених людей ми прийдемо «через довгий ряд років», прахував дві наступні обставини.

По-перше, в той час абсолютна більшість населення нашої країни була неграмотною; по-друге, в країні було дуже мало людей з середньою, а тим більше з вищою освітою. У 1913 р. лише понад 290 тис. чоловік (на 159,2 млн. чол. населення) мали вищу, незакінчену вищу і середню спеціальну освіту [19, 278]. Це були переважно представники привілейованих класів: капіталісти, поміщики, чиновники, прислужники культу і члени їх сімей. Серед робітників і селян осіб із середньою і тим більше з вищою освітою не було зовсім.

У ході соціалістичного будівництва неписьменність та малописьменність були досить швидко подолані. Радянський Союз став країною суцільної грамотності. В країні виросла нова соціалістична інтелігенція з робітників і селян. Вже на початку 1939 р. в СРСР було 1,2 млн. чол. з вищою освітою та 14,7 млн. чол. з незакінченою вищою, середньою спеціальною, середньою і неповною середньою [19, 277]. В результаті кількість осіб, які мали вищу і середню (повну і неповну), у 1939 р. збільшилася в порівнянні з 1913 р. більш як у 202 рази.

Невпинне збільшення кількості осіб з вищою та середньою освітою продовжувалося до віроломного нападу фашистської

Німеччини на СРСР. У зв'язку з війною кількість тих, що навчалися у вищих, середніх спеціальних учбових закладах скоротилася удвічі. Так, якщо на початку 1940/41 навчального року у вищих і середніх спеціальних учбових закладах навчалось 1787 тис. чоловік [19, 276], то у 1942 р. ця кількість зменшилась до 543 тис. чоловік. Проте протягом решти воєнних років становище почало вирівнюватись і до кінця війни кількість студентів в інститутах і технікумах майже досягла довоєнного рівня [17, 74]. Це свідчить про те, що, незважаючи на тяжке становище, в якому перебувала країна, партія і уряд вжили заходів до збереження вищих і середніх спеціальних учбових закладів і продовження підготовки спеціалістів.

Здобувши історичну перемогу над німецьким фашизмом, радянський народ приступив до дальшого здійснення планів мирного будівництва і домогся повної й остаточної перемоги соціалізму в країні. Були створені всі необхідні передумови для переходу до побудови комуністичного суспільства.

Будівництво комунізму відбувається на глибоко науковій основі. У зв'язку із зростанням та ускладненням економіки, розвитком науково-технічної революції постала необхідність вжити заходів до дальшого підвищення загальноосвітнього рівня всього населення, збільшення кількості та поліпшення якості підготовки осіб з середньою спеціальною і вищою освітою. П'ятирічним планом розвитку народного господарства передбачено введення загального середнього навчання і доведення прийому учнів у 1970 р. в середні спеціальні учбові заклади до 1600 тис. чол. та у вищі учбові заклади — до 940 тис. чоловік [16, 246].

Завдання п'ятирічки в галузі освіти та підготовки спеціалістів із середньою спеціальною і вищою освітою успішно виконуються. Переважна більшість юнаків і дівчат, які закінчили восьмирічну школу, продовжують навчання у 9—10 класах середньої загальноосвітньої школи або в середніх спеціальних учбових закладах. З року в рік росте кількість студентів у вищих учбових закладах.

Так, якщо у 1967 р. в середні спеціальні учбові заклади було прийнято 1233 тис. чол., у вищі учбові — 888 тис. чол., то у 1968 р. відповідно 1,3 млн. і 900 тис. [20, 126—127; 23]. Це значить, що у 1968 р. прийом у середні учбові заклади досяг майже 81%, а у вищі учбові заклади — відповідно 96% до рівня, передбаченого на 1970 рік.

На 1 січня 1969 р. у нашій країні навчалось у вищих учбових закладах 4,5 млн., в технікумах та інших середніх спеціальних учбових закладах — 4,3 млн. чоловік [23].

Збільшення прийому в вузи та середні спеціальні учбові заклади, природно, приводить до безперервного зростання кількості спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою,

зайнятих у народному господарстві. Протягом трьох років п'ятирічки у народне господарство направлено більше як 3802 тис. чол. з вищою і середньою спеціальною освітою, з них 1,4 млн. чол. у 1968 р. [20; 23].

Поряд зі збільшенням кількості спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою партія і уряд вживають енергійних заходів до покращення якості їх підготовки. Турботою про цю справу пройняті рішення партії й уряду, прийняті після XXIII з'їзду КПРС, зокрема постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і по підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві».

Послідовне і неухильне проведення в життя вказівок партії забезпечує підготовку висококваліфікованих спеціалістів, які відповідають вимогам господарського і культурного розвитку країни, практиці комуністичного будівництва, закріплює за радянською наукою завойовані нею передові позиції у важливих галузях знання і провідне становище у світовій науці. Турботами партії та уряду створено всі необхідні умови для підготовки спеціалістів в душі високої ідейності, глибокої комуністичної переконаності і відповідальності перед Батьківщиною, спеціалістів, які глибоко розуміють хід і перспективи широкого розвитку, правильно орієнтуються у подіях в середині країни і на міжнародній арені.

Поряд із збільшенням кількості спеціалістів з вищою і середньою освітою широко здійснюється робота по підвищенню кваліфікації робітників, службовців, колгоспників. За три роки п'ятирічки училища і школи професійно-технічного навчання та школи ФЗН підготували 5,4 млн. чоловік кваліфікованих робітників [20, 125], рівень підготовки яких у багатьох випадках не поступається рівню підготовки спеціалістів у середніх спеціальних учбових закладах. Крім того, щороку мільйони працівників підвищують свою кваліфікацію безпосередньо на місці роботи. Лише у 1968 р. методом індивідуального, бригадного і курсового навчання саме на підприємствах, в установах і організаціях, а також в колгоспах навчилися новим професіям і підвищили свою кваліфікацію більш як 17 млн. чоловік [23]. В цілому у 1968 р. різними видами навчання було охоплено більш як 77 млн. чоловік [23]. Це значить, що кожний третій громадянин Радянського Союзу навчається.

Тепер в СРСР на кожні 10 тис. чол. населення припадає майже 190 студентів вузів (проти 8 студентів у 1914 р.) і понад 180 учнів технікумів та інших спеціальних середніх закладів (проти 3 у 1914 р.).

Нині наявні два процеси, що взаємно доповнюють один одного. По-перше, збільшення працівників соціалістичних підприємств з вищою і середньою спеціальною освітою. Цей процес розвиватиметься й далі, бо без нього неможливий дальший

розвиток науки, культури і техніки. По-друге, відбувається процес вирівнювання культурно-технічного рівня і загальної культури всіх верств трудящих. Це справжній рух мас, що веде до масового просування працівників у більш кваліфіковані, високооплачувані групи трудящих з вищим колом духовних інтересів.

Аналізуючи процес взаємозв'язку між підвищенням продуктивності праці на основі автоматизації і комплексної механізації, не важко помітити, що вони означають новий стрибок у розвитку промислового і сільськогосподарського виробництва, який у свою чергу вимагає цілком нових людей і створює їх. Ф. Енгельс у свій час писав, що «суспільне ведення виробництва не може здійснюватись такими людьми, якими вони є тепер... Уже нинішня промисловість все менше спроможна застосовувати таких людей. А промисловість, яка ведеться спільно і планомірно всім суспільством, тим більше передбачає людей з всебічно розвинутими здібностями, людей, здатних орієнтуватися в усій системі виробництва» [1, 323].

Основний шлях створення нової людини, яка відповідала б запитам сучасної промисловості, це — збільшення питомої ваги інженерів, техніків і підвищення рівня робітника до рівня інженерно-технічного працівника. Цей процес безперервно здійснюється у нашій країні як протягом будівництва соціалізму, так і в період побудови матеріально-технічної бази комунізму. Середньорічна чисельність інженерно-технічних працівників вже у 1966 р. перевищила 1928 р. більш, ніж у 22,5, а в порівнянні з 1940 р. — більше, ніж у 3 рази. Чисельність спеціалістів з вищою і середньою освітою, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, збільшилася у 1966 р. в порівнянні з 1940 р. більш, ніж в 11 разів [19, 163—164]. Разом з тим, незмірно зріс інженерно-технічний і агрономічний рівень працівників промислових підприємств та колгоспів і радгоспів.

Процес підвищення питомої ваги робітників з інженерно-технічною підготовкою в усіх галузях народного господарства та піднесення технічного рівня трудящих, зайнятих фізичною працею до рівня інженерів і техніків, — закономірність, викликана науково-технічною революцією. Стрижнем сучасної науково-технічної революції є автоматизація виробництва, перехід до її вищих, удосконалених комплексів.

На основі автоматизації відбувається процес з'єднання фізичної праці з розумовою, праця у все значніших масштабах просякає науковим, інженерним і творчим змістом. Але це не означає, що вона перестає бути менш напруженою.

Поряд з полегшенням фізичного навантаження у процесі праці відбувається збільшення розумового навантаження. Праця все більше вимагає не тренування рук, а тренування мозку. Про це образно висловився один із слюсарів-складальників Ки-

ївського заводу верстатів-автоматів ім. О. М. Горького, який заявив, що його робота приносить задоволення, «оскільки вона різнобічна і примушує мислити» [18, 59].

Соціологічні дослідження показують, що праця сучасного робітника у більшості випадків привертає увагу тим, що вона вимагає кмітливості й освіти. Так, із загальної кількості опитуваних робітників київських машинобудівних заводів 25,5% відповіли, що їх зацікавила праця насамперед тим, що вона вимагає кмітливості, а 16% — тим, що вимагає спеціальної освіти [18, 58]. На наш погляд, — це конкретний приклад процесу злиття фізичної праці з розумовою.

Другим яскравим прикладом стирання граней між фізичною і розумовою працею є все зростаюча кількість серед робітників винахідників і раціоналізаторів. Протягом трьох років п'ятирічки у народне господарство країни впроваджено 8975 тис. винаходів і раціоналізаторських пропозицій [21, 25; 23], які дали величезну економію. Лише у 1968 р. в результаті застосування 3 млн. винаходів і раціоналізаторських пропозицій країна одержала 2,3 млрд. крб. економії в розрахунку на рік. Але економія — це одна сторона винахідництва і рацпропозицій. Друга, не менш важлива полягає в тому, що показує зростання кількості людей, діяльність яких зосереджена не тільки в матеріальному чи духовному виробництві, а являє їх відоме сполучення і комбінацію. Отже, тут також відбувається процес стирання граней між фізичною працею та розумовою. Виникає якісно нова праця, в якій органічно поєднуються фізичні і розумові зусилля. Основні види праці перетворюються у різні форми діяльності. Нарешті, це є свідченням того, що фізична праця перестає бути основним заняттям осіб, зайнятих лише нею.

Отже, у нашій країні в ході створення матеріально-технічної бази комунізму відбувається процес органічного поєднання розумової і фізичної праці. Цей процес завершиться з перемогою комунізму, коли, як вказується у Програмі КПРС, «відбудеться органічне з'єднання розумової і фізичної праці у виробничій діяльності людей» [15, 346].

Продуктивність праці, залежачи від інженерно-технічного і загального рівня робітників, у свою чергу робить вплив на зростання останнього, шляхом збільшення вільного часу. Це свідчить про наявність діалектичного взаємозв'язку між вільним часом і зростанням продуктивних сил. Тільки величезний ріст продуктивних сил, відмічав Енгельс, дозволяє скоротити робочий час кожного так, щоб у всіх залишилось достатньо вільного часу для участі у справах, які торкаються всього суспільства, як теоретичних, так і практичних [2, 187].

У нашій країні приріст промислової продукції здійснюється головним чином за рахунок зростання продуктивності праці. За

останні роки більш як 60% промислової продукції одержано за рахунок продуктивності праці [20, 26]. Це дозволило вже зараз скоротити тривалість робочого тижня в порівнянні з 1955 р. в цілому у промисловості на 7,2 години, а в деяких галузях промислового виробництва, наприклад, у вугільній — більш як на 10 годин [19, 222]. Надалі, як передбачено Програмою КПРС, робочий тиждень скоротиться до 30—35 годин. Отже, значно збільшиться тривалість вільного часу.

Збільшення тривалості вільного часу, особливо тієї його частини, що не зв'язана з відновленням сил людини, як учасника виробничого процесу, а тієї, що йде на виконання інших функцій, безпосередньо не зв'язаних з виробничим процесом, має велике значення у справі духовного і творчого розвитку людини. Скорочення тривалості робочого тижня, говорив Л. І. Брежнев на XXIII з'їзді КПРС, створить широкі можливості для навчання без відриву від виробництва і для підвищення культурно-технічного рівня трудящих [16, 57]. Життя підтверджує ці положення.

Так, у 1967/68 навчальному році в порівнянні з 1966/67 навчальним роком число осіб, які навчаються на вечірніх відділеннях та заочників у вищих учбових закладах збільшилось на 5 тис. чоловік [21, 126]. Це — яскравий приклад поєднання навчання з виробництвом і практичне виконання ленінських ідей, які він проголосив у 1897 р. в статті «Перли народницького проекту».

В. І. Ленін писав у статті, що «не можна собі уявити ідеал майбутнього суспільства без поєднання навчання з продуктивною працею молодого покоління: ні навчання і освіти без продуктивної праці, ні продуктивна праця без паралельного навчання і освіти не могли б бути поставлені на ту височінь, якої вимагає сучасний рівень техніки і стан наукового знання» [6, 423].

Продуктивність праці, що непинно підвищується, процес поєднання фізичної і розумової праці — важливі показники особливостей праці у період створення матеріально-технічної бази комунізму. В процесі будівництва комунізму відбувається становлення таких рис комуністичної праці, як її добровільність, усвідомлення її необхідності, безкорисливості.

Характеризуючи комуністичну працю, В. І. Ленін писав: «Комуністична праця в більш вузькому і строгому значенні слова є безплатна праця на користь суспільства, праця, яка виконується не для відбуття певної повинності, не для одержання права на певні продукти, не за наперед встановленими і узаконеними нормами, а праця добровільна, праця без норми, праця, яка дається без розрахунку на оплату, без умови про оплату, праця за звичкою працювати на загальну користь і за свідомим (що перейшло у звичку) ставленням до необхідності

праці на загальну користь, праця, як потреба здорового організму» [11, 469].

У всіх класових антагоністичних формаціях, особливо при капіталізмі, праця піддається жорстокій експлуатації, а отже, є для більшості людей важким і постійним тягарем. Робітник у своїй праці за капіталізму не утверджує себе, а заперечує, відчуває себе не щасливим, а нещасним, не розвертає вільно свою фізичну і духовну енергію, а виснажує свою фізичну природу і руйнує свій дух. Тому, підкреслює К. Маркс, робітник тільки поза працею відчуває себе самим собою, а в процесі праці він відчуває себе відірваним від самого себе [5, 563].

Соціалізм і комунізм — перша і друга фази нового, комуністичного суспільства — характеризуються відсутністю приватної власності і, на цій основі, експлуатації людини людиною. Вже це знаменує собою торжество комуністичної праці. «Праця об'єднана в Росії комуністично остільки, — вказував В. І. Ленін, — оскільки... скасована приватна власність на засоби виробництва» [11, 88].

При соціалізмі трудящі одержали можливість працювати не на капіталіста і поміщика, а на себе, на свій народ, на своє суспільство. Праця з важкого тягара все більше перетворюється в насолоду, в справу честі, доблесті і героїства.

Яскравим виявом, на наш погляд, суспільної значимості праці, є той факт, що у 1968 р. 7,5 млн. робітників, інженерів і техніків займались винахідництвом, десятки тисяч робітників плідно працювали в науково-дослідних інститутах, конструкторських бюро, групах економічного аналізу, в організаціях науково-технічного товариства та інших творчих об'єднаннях. Вони працювали добровільно, після напруженого трудового дня, працювали, усвідомлюючи суспільну значимість своєї праці. Про це свідчать і конкретні соціологічні дослідження. Так, відповідаючи на запитання анкети лабораторії конкретних соціологічних досліджень Київського університету відносно поняття ступеня суспільної значимості праці, із загальної кількості обслідуваних 21,1% робітників і 34,7% інженерно-технічних працівників київських машинобудівних заводів відповіли: «Не можна забувати про заробіток, але основне — зміст роботи, її суспільна значимість» [18, 65].

Такі завоювання соціалізму, як свобода від експлуатації, обов'язковість праці для всіх і забезпечення можливості працювати, перетворення праці з важкого тягара в насолоду — все це важливі передумови перетворення праці в першу необхідність для людини. Вже нині величезна кількість людей — трудящих соціалістичного суспільства — не уявляють собі життя без праці і не тому, що «хто не працює, той не їсть», а тому, що праця для них стала життєвою необхідністю. «Жити — не працювати — неможливо», — так висловив своє ставлення до

праці один з робітників Київського заводу верстатів-автоматів ім. О. М. Горького [18, 59].

Разом з тим, слід відзначити, що на даному етапі суспільного розвитку ще не усунена соціальна неоднорідність праці. Існуючий рівень розвитку продуктивних сил ще не дає можливості покінчити з соціально-економічними суперечностями у характері праці: між працею на промислових підприємствах і в сільському господарстві, між працею розумовою і фізичною, кваліфікованою і малокваліфікованою, автоматизованою і ручною, у нормальних і шкідливих для здоров'я умовах і т. д.

Власне, наявність соціально-економічної і гігієнічної різниці у характері праці, а також умов праці різних груп трудящих, є об'єктивною причиною того, що праця ще не стала життєвою потребою для всіх.

Процес переростання соціалістичної праці у комуністичну з точки зору його добровільності, безкоштовності і совісті, що має місце в період побудови матеріально-технічної бази комунізму, знаходить свій яскравий вияв у соціалістичному змаганні, початок якому поклали перші комуністичні суботники. Один з перших таких суботників відбувся 12 квітня 1919 р. в депо Москва-Сортувальна Московсько-Казанської залізниці.

В. І. Ленін вбачав у перших суботниках паростки нової комуністичної праці. Він вказував, що комуністичні суботники продемонстрували елементи зовсім нової організації праці, заснованої на вільній і свідомій дисципліні самих трудящих [10, 373], і що в процесі цих суботників робітники показали приклад безкоштовної праці «з усвідомлення необхідності працювати на загальну користь» [11, 178].

В. І. Ленін підкреслював, що «комуністичне» починається тільки тоді, коли з'являються суботники, тобто безплатна, не нормована ніякою владою, ніякою державою праця окремих осіб на суспільну користь в широкому масштабі. Це не допомога сусідові, яка існувала на селі завжди, а праця, що виробляє на загальнодержавні потреби, організована в широкому масштабі і безплатна» [11, 257].

Соціалістичне змагання, яке розпочалося на перших суботниках, з року в рік розширюється. Особливо великих розмірів воно набрало напередодні 50-річчя Великого Жовтня. Ставши на ювілейну вахту, мільйони трудящих міста і села показали справжні приклади трудового героїзму. Відмічаючи успіхи у соціалістичному змаганні на честь 50-річчя Радянської влади, ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС нагородили пам'ятними прапорами більше тисячі колективів підприємств, будов, колгоспів, радгоспів і установ. Тисячі колективів були нагороджені пам'ятними прапорами Центральних Комітетів, Президій Верховних Рад і Рад Міністрів союзних республік і професійних спілок.

Нині всенародне змагання проходить під гаслом за дострокове виконання п'ятирічки до 7 листопада 1970 р. та за гідну зустріч 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. У ньому беруть участь майже всі робітники і службовці країни. Стверджуються пророчі слова В. І. Леніна про те, що тільки соціалізм дає простір для змагання. «Соціалізм не тільки не гасить змагання, а навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*,— писав В. І. Ленін,— дійсно в масовому розмірі, залучити дійсно більшість гудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами» [8, 363].

Масове соціалістичне змагання на різних етапах соціалістичного будівництва виражалось у різних формах (ударництво, стахановський рух, рух багатOVERSTATників і т. д.). У період будівництва матеріально-технічної бази комунізму соціалістичне змагання вилилось у нову, вищу форму — рух за комуністичну працю. Зачинателем цього руху в 1958 р. став колектив депо Москва-Сортувальна Московсько-Казанської залізниці, де на зорі Радянської влади відбувся перший комуністичний суботник.

В основі руху за комуністичну працю лежить боротьба за високу продуктивність праці, прагнення оволодіти надбаннями сучасної науки і техніки, за виховання у себе рис і якостей людини комуністичного суспільства, в якому, як вказується в Програмі КПРС, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, а працьовитість і дисципліна, відданість суспільним інтересам [15, 345], стануть невід'ємною якістю трудівників комуністичного суспільства.

Рух за комуністичну працю з року в рік розширюється, організаційно удосконалюється. Одного часу в ньому став з'являтися формалізм, прагнення до залучення всіх трудящих, в результаті чого мали місце випадки присвоєння звання ударника комуністичної праці навіть тим, хто його не заслуговував. Згадані недоліки нині усунено, встановлено більш чіткий порядок присвоєння почесного звання ударника і колективу комуністичної праці.

У 1968 р. звання ударника комуністичної праці присвоєно 13 млн. передових робітників усіх галузей народного господарства. Того ж року 3,5 тис. підприємств і організацій, 161 тис. цехів і відділів, 618 тис. бригад, ланок удостоєні високого звання колективів комуністичної праці [22].

Рух за комуністичну працю — могутній засіб соціалістичного змагання, прагнення зробити для суспільства якомога більше і краще. Це — реальний прояв комуністичної праці. Трудящі колективів комуністичної праці представляють людей немовби з

майбутнього. Вони працюють так, як працюватимуть при комунізмі, — відмічав Л. І. Брежнев на XXIII з'їзді КПРС [16, 81].

Вбачаючи у перших суботниках паростки комуністичної праці, В. І. Ленін закликав старанно їх вивчати, уважніше ставитись до них, всіляко допомогати їх ростові і «доглядати» ці слабкі паростки [10, 378]. Пізніше він уточнив це поняття, вказавши, що вирощувати паростки нової комуністичної праці означає не що інше, як те, «щоб вкоренити у свідомість, у звичку, в повсякденний побут мас» [12, 99]. Особливу увагу на рух за комуністичну працю звернув XXIII з'їзд КПРС. Ми повинні навчити спочатку більшість, а потім і всіх трудящих, вказував Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, працювати так, як працюють сьогодні наші славні передовики, майстри праці. Завдання це цілком здійсненне.

Сьогоднішні передовики, новатори виробництва — звичайні люди. Але вони виділяються тим, що досконало оволоділи технікою, свідомо служать суспільству, виявляють високі моральні якості, дух колективізму і самовіддано, з повною віддачею сили виконують перед народом свої обов'язки [16, 81].

Переростання праці соціалістичної у комуністичну, як і переростання соціалізму в комунізм, є закономірністю. Але вияв цього закономірного процесу багато в чому залежить від творчої, цілеспрямованої діяльності партії і держави. Важливе значення в цьому має матеріальне стимулювання праці, в якому В. І. Ленін вбачав джерело розширеного виробництва, підвищення продуктивності праці і засіб підведення десятків мільйонів людей до комунізму.

Матеріальне стимулювання праці в період створення матеріально-технічної бази комунізму не плід вимислу, а настійна необхідність. Вона випливає з того, що, незважаючи на єдність інтересів всього суспільства і інтересів особи, які переплітаються і взаємодоповнюють один одного, при соціалізмі до деякої міри ще існують суперечності між індивідуальними та суспільними інтересами. Кожний трудящий зацікавлений одержувати за свою працю більшу зарплату, а зацікавленість всього суспільства полягає в тому, щоб суворо і послідовно здійснювався принцип оплати за кількістю і якістю праці. В. І. Ленін надавав величезного значення цій справі. Про це свідчить те, що він пов'язував існування самої держави з необхідністю в державі, яка б, охороняючи суспільну власність на засоби виробництва, охороняла рівність праці і рівність поділу продуктів [7, 424].

Крім того, матеріальна зацікавленість викликається й тим, що в період створення матеріально-технічної бази комунізму суспільство ще не досягло достатку предметів споживання і не для всіх трудящих праця стала життєвою необхідністю. В цих умовах перехід до зрівняльної оплати породив би лінощі, утри-

манські настрої, що принесло б непоправну шкоду суспільному виробництву.

Обґрунтовуючи об'єктивну необхідність матеріальної зацікавленості і розподілу за працею, В. І. Ленін вказував, що вона впливає з наявності соціально-економічних відмінностей в характері праці, в розподілі, в умовах праці різних груп трудящих. Він писав: «...Один тільки перехід засобів виробництва в спільну власність всього суспільства («соціалізм» у звичайному слововжитку) *не усуває* недоліків розподілу і нерівності..., оскільки продукти діляться «по роботі». «Хто не працює, той не повинен їсти»,—цей соціалістичний принцип вже здійснений. Але ще не усунуто положення, за яким людям за нерівну (фактично нерівну) кількість праці дається різна кількість продуктів. Це — недолік, говорив Маркс, але він неминучий в першій фазі комуністичного суспільства [7, 423].

У період будівництва матеріально-технічної бази комунізму матеріальні стимули до праці виражаються у формі суспільної й індивідуальної зацікавленості трудящих.

Суспільна форма матеріальної зацікавленості є джерелом рентабельності соціалістичного виробництва. В. І. Ленін підкреслював, що перехід підприємств і виробничих об'єднань на господарський розрахунок викликається настійною необхідністю підняти продуктивність праці, добитися беззбитковості і прибутковості кожного держпідприємства [14, 153].

Суспільна форма матеріальної зацікавленості трудящих аніскільки не суперечить особистій матеріальній зацікавленості трудящих, їх прагненню одержати відповідну долю життєвих засобів, долю, яка вимірюється кількістю і якістю затраченої праці. Особиста матеріальна зацікавленість сприяє підвищенню продуктивності праці, а це вигідно суспільству. І тут, як вказував В. І. Ленін, держава повинна не тільки переконувати, а й нагороджувати добрих працівників кращими умовами життя.

Ревізіоністи, ховаючись за «лівими» фразами, намагаються довести, що особиста матеріальна зацікавленість нібито суперечить принципам комунізму і призводить до «обуржуазнення», до погоні за особистою вигодою, до наживи. Безґрунтовність цих тверджень очевидна.

Справа в тому, що особиста матеріальна зацікавленість є стимулом до підвищення продуктивності праці, відкриває широкі простори для чесної праці, трудового героїзму, а головне,—підводить маси до комунізму.

У статті «До четвертих роковин Жовтневої революції» В. І. Ленін писав, що наш розрахунок розв'язати економічні завдання, спираючись тільки на хвилю ентузіазму, виявився помилкою. «Не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, народженого великою революцією, на особистому інтересі, на особистій заінтересованості, на господарському розра-

хунку потрудіться збудувати спочатку міцні містки, які ведуть... до соціалізму; інакше ви не підведете десятки й десятки мільйонів людей до комунізму. Так сказало нам життя. Так сказав нам об'єктивний хід розвитку революції» [13, 34—35].

Досвід показує, що ігнорування принципу матеріальної зацікавленості призводить до труднощів у розвитку виробництва. Щоб уникнути цього, рішеннями травневого і вересневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС були передбачені ефективні заходи щодо удосконалення матеріального стимулювання. Перетворення в життя рішень пленумів, як свідчать дані виконання річних планів розвитку народного господарства СРСР, дають хороші наслідки. В кінці 1968 р. за новою системою планування й економічного стимулювання в країні працювало 27 тис. промислових підприємств, які виробили більше 72% всієї промислової продукції і дали понад 80% прибутку. Обсяг виробництва на цих підприємствах збільшився в порівнянні з минулим роком на 8,3%, продуктивність праці зросла на 5,6% проти 5% в цілому по всій промисловості [23].

А для працівника соціалістичного суспільства свого підприємства, своєї країни важливі не тільки матеріальні, а й моральні стимули до праці. Ось чому, в міру успіхів у будівництві комунізму, моральне стимулювання — моральне визнання праці, повага друзів (колективна і суспільна), обов'язок і відповідальність перед народом, почуття трудової гордості — здобуває важливу роль у становленні і розвитку комуністичної праці. Роль матеріального стимулювання зростатиме по мірі дальшого руху до комунізму. «По мірі руху до комунізму, — вказується в Програмі КПРС, — буде все більше зростати значення матеріальних стимулів до праці, суспільного визнання досягнутих результатів, почуття відповідальності кожного за загальну справу» [15, 386].

Зростання матеріальних стимулів у процесі будівництва матеріально-технічної бази комунізму відбуватиметься не за рахунок послаблення останніх, а на основі розвитку й органічного їх поєднання. Єдність матеріальних і моральних стимулів буде джерелом неухильного піднесення трудової активності працівників соціалістичного суспільства, зростання продуктивності праці і на цій основі джерелом росту народного добробуту, формування комуністичного ставлення до праці.

У процесі створення матеріально-технічної бази комунізму відбувається безперервний процес підвищення продуктивності праці, органічного поєднання розумової і фізичної праці, робітники фізичної праці за своїм культурно-технічним рівнем все більше піднімаються до рівня людей розумової праці. Праця на користь суспільства все ширше набуває значення усвідомленої необхідності, джерела творчості і радості, а не лише засобу існування.

Краткое содержание

В статье раскрываются некоторые характерные черты труда в период создания материально-технической базы коммунизма, в частности, анализируется происходящий в настоящее время в СССР процесс соединения физического труда с умственным, раскрывается огромная роль движения за коммунистический труд.

Статья написана на основе многих статистических данных и материалов социологических исследований, произведенных лабораторией конкретно-социологических исследований Киевского университета.

ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 32.
5. К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные произведения. М., 1956.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 2.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 25.
8. В. І. Ленін. Твори, т. 26.
9. В. І. Ленін. Твори, т. 27.
10. В. І. Ленін. Твори, т. 29.
11. В. І. Ленін. Твори, т. 30.
12. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
13. В. І. Ленін. Твори, т. 33.
14. В. І. Ленін. Твори, т. 44.
15. Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., 1962.
16. Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966.
17. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 6. М., 1965.
18. Методика конкретно-соціологічних досліджень. К., 1968.
19. Страна Советов за 50 лет. М., 1967.
20. СССР в цифрах в 1967 году. М., 1968.
21. СССР в цифрах в 1968 году. М., 1969.
22. «Правда», 13 октября 1968 г.
23. «Правда», 26 января 1969 г.

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ І ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ НАУКИ УПРАВЛІННЯ

Історичний матеріалізм розкриває загальні закони суспільного розвитку і специфіку їх прояву в умовах окремих суспільно-економічних формацій, а завдяки цьому тільки і стає можливим наукове управління суспільством, яке базується на глибокому знанні і використанні об'єктивних законів розвитку суспільства.

Історичний матеріалізм сформулював наукове поняття суспільно-економічної формації як основної конкретно-історичної форми розвитку суспільства, що являє собою цілісну динамічну систему, яка самоуправляється [6, 33—34], дав тим самим для розвитку науки управління визначальну висхідну теоретичну позицію.

Таким чином, у створенні і розвитку науки управління соціалістичним суспільством історичний матеріалізм покликаний відіграти важливу роль як у методологічному, так і в теоретичному відношенні, зокрема при постановці і вирішенні будь-якої з основних теоретичних проблем науки управління, значна частина яких ще дуже слабо розвинута.

Однією з таких проблем є проблема самого поняття управління суспільними процесами. Але її вирішення передбачає виявлення істотних рис управління суспільством на відміну від процесів управління у системах несоціальної природи.

Процеси управління завдяки досягненням кібернетики мають досить широку зону свого прояву [6, 11—12].

У всіх сферах — у біологічних організамах, машинах, у суспільних системах — управління має деякі загальні риси, які виявляються кібернетикою [4, 10]. Одночасно у кожній з цих сфер процеси управління характеризуються специфічними рисами, зв'язаними з сутністю даної конкретної форми руху матерії.

В особі суспільства матерія досягає найбільш високого ступеня у своєму розвитку, породжуючи вищу форму свого руху — соціальне життя, основою якого, як визначає історичний матеріалізм, є виробництво.

Соціальний розвиток підпорядкований дії особливих соціальних об'єктивних законів, які принципіально відрізняються

від об'єктивних законів розвитку природи. Ця обставина породжує ряд принципових особливостей соціальних процесів управління на відміну від процесів управління в органічному світі. Ці особливості не рівноцінні за своїм значенням. Серед них одна виділяється як головна, інші є вивідними з неї.

Головна особливість управління у суспільстві впливає із змісту соціального процесу, який являє собою діяльність людей, поділених свідомістю, де «ніщо не робиться без свідомого наміру, без бажаної мети» [2, 338]. Ця риса соціального життя пронизує собою і управління в суспільстві, яке завжди, незалежно від суспільного ладу, являє собою свідому, цілеспрямовану діяльність людей.

Відношення управління у суспільстві є завжди відношенням між людьми: як суб'єктом, так і об'єктом соціального управління завжди виступають люди — окремі індивіди або організовані колективи. Тому будь-які дії по управлінню завжди опосередковуються свідомими реакціями людей, які беруть участь в управлінні і у виконанні управляючих команд [7, 62]. Ця властивість робить управління у суспільстві, з одного боку, значно складнішим, ніж управління, наприклад, у біологічних системах, а з другого — якісно іншим, надаючи йому власне соціальну природу.

Складність соціального управління (термін «соціальне управління» ми вживаємо в широкому розумінні слова, як управління у суспільстві взагалі) зростає вже від того, що воно неминуче повинно включати у себе регуляцію всієї різноманітності, свідомої вольової активності людей, які беруть у ньому участь. Це в свою чергу вимагає використання особливих засобів управління, які невластиві системам живої природи, таких, як виховання, керівництво та інші.

У цьому зв'язку важливо спробувати вияснити співвідношення понять «керівництво» та «управління».

Найчастіше ці поняття вживаються як синоніми. Якщо і проводиться між ними відмінність, то інтуїтивно, а не на основі точних наукових критеріїв. Наприклад, «Під керівництвом, — пише один з дослідників, — ми розуміємо напрямок, організацію процесу управління, яка сприяє ефективній підготовці і прийняттю рішення, практичному перетворенню його в життя, правильній постановці контролю і перевірки виконання».

У світлі цього визначення виконавча діяльність і контроль здаються нам як сам процес управління, напрямок якого визначено керівництвом» [8, 30].

Інтуїтивно тут угадується дещо подібне на істину, але критерій розмежування неясний. Часова ознака (керівництво передує управлінню) не може бути прийнята за критерій розмежування в силу її чисто зовнішнього характеру. З другого боку, не можна погодитись з вираженням тут поділом ке-

рівництва і управління. Немає підстави стверджувати, що у процесі управління, тобто «виконавчій діяльності і контролю», відсутнє керівництво.

Керівництво безпосередньо властиве процесам соціального управління і є їх органічною частиною, зв'язаною з регулюванням свідомо-творчої сторони цих процесів. Тому керівництво найбільш розвинуте у соціалістичному суспільстві, де процеси управління і виконання характеризуються проявом високої активності свідомості людей, які беруть у них участь.

Необхідність керівництва у процесі соціального управління зумовлюється різнохарактерністю воľ та індивідуальних свідомостей людей, що беруть участь у цьому процесі. Керівництво й полягає в спрямуванні свідомих зусиль, устремлінь людей, зайнятих в управлінні й виконавчій сфері, у єдине русло, яке відповідає об'єктивним потребам розвитку системи, що управляється.

Безперечно, що і в капіталістичному суспільстві соціальне управління наштовхується на завдання об'єднання воľ і свідомості людей, але воно вирішується панівним класом не стільки шляхом керівництва, скільки шляхом відвертого примусу. Це пояснюється тим, що різнохарактерність воľ і свідомостей людей у капіталістичному суспільстві доходить до крайностей, до антагонізмів.

Основними елементами керівництва при соціалізмі є пізнання загальноісторичних об'єктивних законів і законів розвитку конкретної системи, що управляється, визначення на цій основі потреб і тенденцій розвитку системи у даний момент і в даному середовищі, передбачення, спрямування свідомих мотивів і устремлінь нас для оптимального досягнення результатів управління. Основними методами керівництва в умовах соціалізму є організація, виховання, переконання і стимулювання.

Керівництво притаманне діяльності будь-яких органів, що управляють (Верховних та місцевих Рад, урядів, міністерств, керівників підприємств, установ, різних громадських організацій), будь-яким соціальним системам, що управляються. Тому в інтересах єдності дій всіх радянських людей для досягнення поставленої перед ними єдиної мети необхідне погоджування, об'єднання всіх «рукавів» керівництва в масштабі суспільства у цілому. Це завдання «керівництва керівництвом» у всьому складному організмі радянського суспільства здійснює Комуністична партія. Лише вона спроможна його виконати, бо становить ядро у всіх ланках політичної організації радянського суспільства і має всі якості, необхідні для здійснення справді наукового керівництва.

Отже, керівництво як частина соціального управління виражає організуюче начало у сфері діяльності суб'єктивного фактора. Соціальне управління — процес більш широкий, який

включає в себе, крім керівництва, всю детальну регламентацію процесів, що відбуваються в системі. Керівництво виражає головне, суттєве в управлінні, забезпечуючи відповідність суб'єктивної творчості людей об'єктивним закономірностям розвитку системи, що управляється.

Соціальне управління з точки зору вже охарактеризованої його головної особливості потребує не тільки особливих способів, а й особливих засобів управління, необхідних для регулювання свідомої діяльності людей у процесі управління. Таких засобів суспільство виробило багато: це — правові і моральні норми, міри покарання, заохочення та ін. Але найбільш важливим засобом свідомо-вольового впливу у процесі соціального управління є влада.

Незважаючи на величезне значення влади у житті суспільства, в тому числі соціалістичного, поняття «влада» й «управління» у нашій літературі розроблені недостатньо. А в тих наукових працях, що є, аналізується переважно лише один з видів влади — державна влада і майже не розглядається «влада» як загальна соціологічна категорія. Влада — загальноісторичне явище, притаманне будь-якому суспільству, тому категорію «влади» треба розглядати як категорію історичного матеріалізму.

Зрозуміти суть такого явища, як влада, неможливо без історичного матеріалізму, що дозволяє, перш за все, виявити матеріальну основу, якою визначається влада.

К. Маркс і Ф. Енгельс не раз вказували на зумовленість влади пануючими в даному суспільстві відносинами власності. У «Критиці гегелівської філософії права» К. Маркс, критикуючи ідеалістичне тлумачення Гегелем інституту майорату як «влади політичної держави над приватною власністю», переконливо показує, що в дійсності справа полягає в іншому, що в самому існуванні політичної держави виражена влада приватної власності, а держава служить зміцненню цієї влади [1, 312—313].

Розвиваючи далі цю думку, К. Маркс показує, що воля, яка становить внутрішній зміст державної влади, є, по суті, волею приватної власності. «Приватна власність стала суб'єктом волі, воля стала простим предикатом приватної власності» [1, 314].

Будь-яка влада виражає інтерес того, хто має владу. Але цей інтерес, як пише Ф. Енгельс у статтях про Англію, завжди зумовлений характером форми власності і виражає панування цієї власності у даній соціальній системі. «Поки ще існує,— пише він,— основна форма відчуження, приватна власність, доти інтерес неминуче повинен бути приватним інтересом і його панування повинно проявлятися як панування власності» [1, 565].

Розкриваючи далі суть влади англійської аристократії того часу, Ф. Енгельс показує, що її влада на ділі забезпечувалась

не правом на наслідувані місця у парламенті, а «величезними земельними володіннями» [1, 583].

У багатьох випадках класики марксизму підходили до розкриття суті влади з позицій конкретного виду власності. К. Маркс і Ф. Енгельс у «Німецькій ідеології» показують зумовленість відношеннями власності батьківської влади у сім'ї і т. п. Безумовно, не в будь-якій соціальній системі можна бачити пряму зумовленість влади власністю (наприклад, спортивні колективи, організації культурної діяльності і т. д.), але і в таких колективах влада опосередковано визначається керівними в даному суспільстві відносинами власності.

Деякі автори схильні вважати сутність влади лише в управлінні [9, 16; 10, 109; 11 24]. Але нам здається, що дана проблема є значно складнішою і тому подальше розкриття її сутності, на наш погляд, повинно йти шляхом висвітлювання двох зв'язків — структурних і функціональних.

У структурному відношенні влада в будь-якій соціальній системі являє собою взаємозв'язок вольових проявлень суб'єкта влади, спрямованих на регулювання волі підвладних, і сили.

З функціонального боку влада проявляє себе, принаймні, у двох основних функціях: а) у створенні загальних умов нормального функціонування даної соціальної системи, у тому числі функціонування в ній управління (надання владних повноважень структурним ланкам механізму управління, забезпечення примусу та ін.); б) в управлінні.

Через те, що функціонування влади у процесі управління передбачає підкорення волі підлеглих волі тих, що здійснюють владу, то для його забезпечення необхідна сила, яка є необхідною ознакою влади, її органічною частиною, що визначається, як і влада в цілому, відношеннями власності.

Влада у того, у кого сила, а сила у того, у кого власність. Ця лаконічна формула не може охопити всієї різноманітності існуючих зв'язків влади, сили і власності, тому й не претендує на точність, але вона правильно, на наш погляд, виражає основну тенденцію цієї залежності.

Сила не завжди є сукупність предметно-матеріальних знарядь (армія, поліція і т. п.). Влада може мати силу і нематеріального характеру (моральний авторитет, сила громадської думки, батьківський авторитет і т. д.). В різних соціальних системах сила може мати різну сутність і форму. Тому, коли говоримо про владу як загальну соціологічну категорію, ми включаємо до неї ознаку сили взагалі, безвідносно до конкретних форм її організації і проявлення. Якщо ж під силою розуміємо матеріальні засоби примусу, то ми говоримо не про владу взагалі, а лише про її конкретні різновидності — державну владу. Саме в цьому останньому розумінні Ф. Енгельс відносить до влади матеріальні знаряддя сили [3, 165].

Тому сама постановка питання про те, чи являє собою влада тільки вольову функцію [10], або носить також предметно-матеріальний характер [10; 12], на нашу думку, недостатньо обґрунтована.

Чи носить влада предметно-матеріальний характер? Влада взагалі — ні, державна влада — так. Сила — неодмінна ознака влади, але вона не завжди організована у предметно-матеріальну форму. Влада завжди використовується управлінням як засіб забезпечення вольового зв'язку керуючих і керованих.

Ми не можемо, наприклад, погодитись з твердженням, що «управління»... більш широке поняття, ніж «влада», і потребує застосування влади лише у тому випадку, коли те чи інше розпорядження органів управління ігнорується, не виконується» [12, 36].

Неточність цього положення, як ми вважаємо, полягає не тільки в отождествленні влади з державним примусом, на що уже зверталась увага у літературі [10, 111], але й у визнанні можливості соціального управління без влади.

Свідомо-вольовий зв'язок людей у процесі управління у вигляді дії волі керівника на керованих є уже функціонування влади. Якщо автор говорить про «розпорядження органів управління», він тим самим неминуче говорить про проявлення влади.

Отже, де в суспільстві є управління, там завжди має місце функціонування влади. У цьому значенні владу можна розглядати як знаряддя, засіб управління у суспільстві, і, таким чином, вважати поняття «соціальне управління» як більш містке, більш широке, ніж «влада». Таке розуміння співвідношення влади і управління зустрічається у літературі [13, 97; 13, 35].

Але цим співвідношенням влади і управління питання не вичерпується, бо, з другого боку, влада, як ми вже бачили, проявляє себе не тільки в управлінні. Створюючи загальні умови нормального функціонування соціальної системи, що управляється, влада у певному розумінні виступає передумовою, засновником управління.

Специфіка соціального управління як одного з видів процесів управління, що мають місце в об'єктивній дійсності, проявляє себе і в цілому ряді інших сторін, зв'язаних з особливостями об'єктів соціального управління, механізму соціального управління, з використанням специфічних соціальних методів і форм управління і т. п.

Розробка цих загальних питань теорії соціального управління має дуже важливе значення для теоретичного обґрунтування висхідних позицій наукової теорії управління соціалістичним суспільством. Історичний матеріалізм дає достатню теоретичну і методологічну базу для успішного їх вирішення.

Краткое содержание

В статье рассматривается роль и значение исторического материализма для решения теоретических вопросов науки управления, раскрывается содержание и сущность понятий «руководство», «власть» и их соотношение с понятием «управление обществом».

ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. 2.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.
4. А. Я. Лернер. Начала кибернетики. М., 1967.
5. В. Г. Афанасьев. Научное управление обществом. М., 1968.
6. А. И. Берг. Кибернетика и надежность. М., 1964.
7. «Вопросы философии», № 5, 1966.
8. «Философские науки», № 3, 1966.
9. «Правоведение», № 2, 1963.
10. А. К. Б е л ы х. Политическая организация общества и социалистическое управление. Л., 1967.
11. «Советское государство и право», № 1, 1968.
12. Н. М. Кейзеров. О соотношении понятий «социальная» и «политическая» власть». — Вестник ЛГУ, № 5, 1966.
13. Д. А. Керимов, В. И. Ленин о науке государственного управления. — Вестник ЛГУ, № 5, 1966.

ПРО СОЦІАЛЬНИЙ ЗМІСТ КАТЕГОРІЇ «ІНТЕРЕС»

Категорія «інтерес» посідає одне з центральних місць у марксистсько-ленінській соціології.

Інтерес є збудником всякої людської діяльності і, зокрема, пізнавальної діяльності людини, її творчих пошуків. Інтерес також є могутньою рушійною силою суспільного розвитку.

На сучасному етапі розвитку марксистсько-ленінської соціології гостро постає питання необхідності аналізу категорії «інтерес» з точки зору її гносеологічних і соціальних функцій.

У класиків марксизму немає спеціальних праць, присвячених виключно аналізу цієї категорії, її соціальній значимості та місцю серед соціологічних категорій.

В передмові «До критики політичної економії» К. Маркс зазначає, що він зустрівся з труднощами, коли у 1842—1843 рр. йому довелося висловитися про так звані «матеріальні інтереси». Це примусило К. Маркса вдатися до вивчення політичної економії. З'ясування суті «матеріальних інтересів» було першими поштовхами моїм заняттям економічними питаннями, писав К. Маркс [1, 6].

Таким чином, як свідчить К. Маркс, усвідомлення соціального змісту категорії «інтерес» відіграло важливу роль у формуванні його матеріалістичного світогляду. У статті К. Маркса, присвяченій дебатам про свободу друку, ми вперше зустрічаємося з поняттям «інтерес», де він співставляє приватний інтерес із загальним інтересом. Загальний інтерес, що ґрунтується на розумі, і є виразником дійсних людських відносин. Приватний інтерес К. Маркс характеризує як «користолюбний», «себелюбний» інтерес.

«Відомо, що існує така психологія, яка пояснює велике дрібними причинами,— писав К. Маркс,— виходячи з вірної догадки, що все те, за що людина бореться, зв'язане з її інтересом, ця психологія приходить до невірнього висновку, що існують тільки «дрібні» інтереси, тільки інтереси незмінного себелюбства» [2, 68].

У другій статті раннього періоду творчості — «Дебати з приводу закону про крадіж лісу» — К. Маркс розкриває хижацьку суть приватного інтересу.

К. Маркс приходить тут до важливого висновку про те, що держава стає провідником приватних інтересів. «Ясно виявляється, що приватний інтерес прагне звести і зводить державу до ролі засобу приватного інтересу» [2, 130]. Відбувається повне злиття приватного інтересу з інтересом держави. «Всі органи держави стають ушами, очима, руками, ногами, з допомогою яких інтерес лісовласника підслухує, видивляється, оцінює, охороняє, хватає, бігає»,— пише К. Маркс [2, 134]. В статтях «Виправдання мозельського кореспондента» та «Про станові комісії в Пруссії» він детальніше розглядає інтереси станів та розшарування суспільства. (В цей період К. Маркс поділяє суспільство тільки на «стани», пізніше він розкриває його «класову природу»).

У «Німецькій ідеології» К. Маркс і Ф. Енгельс торкаються ще однієї сфери інтересів — духовної.

Французькі матеріалісти П. Гольбах, К. Гельвецій, Д. Дідро присвятили багато своїх праць з'ясуванню ролі інтересів в житті суспільства. На їх думку, особисті інтереси людини є початковим і кінцевим фактором всієї її діяльності. Так, К. Гельвецій вважав, що навіть і самовідданість людини можна пояснити її особистими інтересами. Такої ж точки зору дотримувався один з буржуазних філософів Бентам, якого К. Маркс називав «генієм буржуазної дурості». Бентам навіть створив порівняльну таблицю задоволень і страждань. Поза увагою К. Маркса і Ф. Енгельса не пройшло таке вульгаризоване, метафізичне розуміння інтересів. Вони писали, що розглядати особистий інтерес абсолютним фактором поведінки у суспільстві безглуздо. Будучи важливою рушійною силою людської активності, особистий інтерес, за Марксом, не може визначати всю повноту людської суспільної діяльності. «Доводити «самовідданим», що вони є егоїстами,— це старий фокус, достатньо використаний вже Гельвецієм і Бентамом»,— пишуть основоположники наукового комунізму в «Німецькій ідеології» [3, 221].

Навіть короткий огляд праць класиків марксизму показує, що уже в ранній період творчості К. Маркс і Ф. Енгельс розглядають інтереси у трьох сферах їх прояву: в політиці, економічних відносинах і в духовному житті людей. Політичні інтереси К. Маркс висвітлює у статті «Дебати про свободу друку і про опублікування протоколів станових зборів», економічні інтереси розглядаються у статтях «Дебати з приводу закону про крадіж лісу», «Виправдання мозельського кореспондента» та «Про станові комісії в Пруссії», духовні інтереси — в «Німецькій ідеології» та «До критики гегелівської філософії права».

Чільне місце посідає проблема інтересу у теоретичній спадщині В. І. Леніна. В. І. Ленін порушує проблему соціального змісту поняття «інтерес» у перших своїх працях: «З приводу так званого питання про ринки», «Що таке «друзі народу» і як

вони воюють проти соціал-демократів?» та «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве». Він вважав поділ суспільства на класи основним, глибинним поділом людей у їх соціальній градації. В. І. Ленін вказував, що потрібно відшукувати коріння суспільних явищ у виробничих відносинах... зводити їх до інтересів певних класів [7, 462].

Істотну методологічну цінність має ленінський поділ інтересів на «вищі» і «нижчі» та настанова В. І. Леніна про необхідність підпорядковувати «нижчі» інтереси «вищим». «...З точки зору основних ідей марксизму,— писав він,— інтереси суспільного розвитку вищі за інтереси пролетаріату,— інтереси всього робітничого руху в його цілому вищі за інтереси окремої верстви робітників або окремих моментів руху...» [8, 209].

Отже, незважаючи на те, що у класиків марксизму-ленінізму немає праць, присвячених виключно категорії «інтересу», їх висловлювання про роль інтересів у житті суспільства служать методологічною настановою для розкриття соціального змісту цієї категорії.

Першою спробою дати теоретичний аналіз проблеми інтересів у радянській філософській літературі були праці С. А. Оранського. Ще у 20-х роках він започаткував вивчення питання про роль інтересів у житті суспільства. У одному з розділів своєї праці «Основні питання марксистської соціології» С. А. Оранський робить спробу показати роль усвідомлення інтересів для перетворення «класу в собі» у «клас для себе».

У 30-і роки проблему інтересів порушував грузинський соціолог К. Р. Мегрелідзе. У своїй праці «Основні проблеми соціології мислення», яка у 1938 р. готувалась до друку, він присвятив соціології інтересів розділ. Але книгу, на жаль, було знято з виробництва і з'явилася друком вона лише у 1965 р.

Потім настає майже 30-річна «смуга «неуваги» соціологів до проблеми інтересів. Лише у 1955 р. Г. М. Гак розтоплює кригу мовчання — з'явилася його стаття «Суспільні і особисті інтереси та їх поєднання при соціалізмі», а у 1960 р. надрукована праця Г. М. Гака «Вчення про суспільну свідомість в світлі теорії пізнання», де автор торкається проблеми інтересів.

Останнім часом інтерес соціологів до «інтересу» зростає. Опубліковано уже ряд змістовних праць, серед них — А. Г. Здравомислова, Г. Ю. Глезермана, Я. А. Кронрода, Д. І. Чеснокова, Г. П. Кармишева, присвячених цій проблемі. У цих роботах висвітлюється питання про основу інтересу, про об'єктивність цього поняття і поєднання особистих інтересів з суспільними.

Завданням даної статті є з'ясування механізму виникнення інтересу, аналіз взаємозв'язків категорії «інтерес» з іншими соціологічними поняттями та спроба показати роль інтересів у визначенні активності людини у різних суспільно-економічних формаціях.

Що ж являє собою інтерес?

Інтерес — це вираз об'єктивно зумовлених потреб в діяльності (особи, колективу, класу, суспільства), спрямованих на задоволення матеріальних і духовних запитів.

Постає питання, яка ж природа інтересу? Чи інтерес є похідною якістю від свідомості і волі суб'єкта, тобто суб'єктивним, чи не залежить від них, тобто є об'єктивним? Щоб відповісти на це запитання, слід вичленити моменти: а) становлення інтересів як об'єктивного явища; б) більш-менш правильне або спотворене їх відображення у свідомості людей; в) постановка цілей; г) здійснення інтересів через практичну діяльність, боротьбу класів.

Становлення інтересів — це об'єктивний процес. Як якість соціального суб'єкта інтерес має об'єкти свого устремління. Такими об'єктами є, перш за все, утилітарні потреби суб'єкта. І оскільки потреби людини існують незалежно від її свідомості, то, будучи об'єктами інтересу, вони зумовлюють об'єктивне існування сторони, моменту інтересу.

Об'єктивна сторона інтересу є вирішальною, визначальною. Вона породжує суб'єктивні ідеальні устремління, які усвідомлюються як інтереси на базі трудової, виробничої діяльності. Об'єктивна сторона інтересу не одразу усвідомлюється людиною і до моменту усвідомлення людина або клас можуть діяти наперекір своїм інтересам.

Історія знає багато випадків, коли не усвідомлені інтереси приводили групи людей або цілі класи до неправильної постановки цілей або хибних методів досягнення цілей. Для прикладу можна назвати луддитський рух в Англії. Його учасники не розуміли, що їх справжнім ворогом є капіталістичний суспільний устрій, а не породжене ним машинне виробництво, і обрушували свій справедливий класовий гнів на машини, знищуючи їх.

Пролетаріат, не маючи ще марксистської теорії, часто вдавався до економічної боротьби, яка не є радикальним засобом знищення експлуатації. Ці приклади говорять за те, що інтереси пролетаріату не були ще усвідомленими.

Процес усвідомлення інтересів може бути іноді довготривалим. Від чого залежить ця довготривалість? Перш за все од виду інтересу, який пізнається. За сферою дії, прояву інтереси поділяються на політичні, економічні і духовні. За характером своєї належності інтереси поділяються на особисті, інтереси особи, колективні, загальносуспільні (державні). За часом та цілями, які досягаються, слід розрізняти тимчасові інтереси і стійкі; корінні і найближчі.

Категорії «особистий інтерес» та «інтерес особи» не тотожні, тому в цій класифікації вони розглядаються як самостійні.

Категорія «інтерес особи» ширша і включає у себе категорію «особистий інтерес». Особистий інтерес передбачає перш за все задоволення потреб людини: збереження її як біологічної істоти, розвиток її розумових здібностей, забезпечення свободи як істоти соціальної.

Абсолютизація особистого інтересу розвиває егоїзм. Але людина як соціальна істота не обмежується лише особистим інтересом. Вона піклується про добробут сім'ї, розвиток суспільства, зростання економічної могутності країни, про якість продукції, яку виробляє її підприємство і т. д. Людина відповідає позитивною активністю, наприклад, на інтерес класу, коли він співпадає з її інтересом. Навіть сімейний інтерес являє собою двобічну єдність особистого інтересу та інтересу особи. Виховання дітей пов'язане з нервуванням, недосипанням тощо і протистоїть особистим інтересам батьків. Та інтерес особи виявляється тут сильнішим за особистий інтерес, спрямований лише на самозбереження.

Таким чином, категорії «інтерес особи» і «особистий інтерес» виступають як супідрядні поняття.

Що ж до усвідомлення інтересів, то в залежності од виду інтересу воно може бути опосередкованим і безпосереднім, довготривалим і короткочасним. Ми тут зупинимося тільки на розкритті механізму усвідомлення корінних і найближчих інтересів. Найближчі інтереси є збудниками активності людської діяльності. Вони ґрунтуються на утилітарних потребах людини в житлі, одязі, харчуванні. Найближчі інтереси, таким чином, це ті, з якими людина зустрічається у повсякденному житті. Вони пізнаються у рамках звичайної свідомості. Для пізнання корінних інтересів потрібне уже теоретичне мислення. Пізнати свої корінні інтереси пролетаріату допомогло марксистсько-ленінське вчення.

В. І. Ленін дав класичний аналіз усвідомлення корінних інтересів робітничим класом. Він писав, що спочатку свідомість робітників «дрімає», вона охоплена «літаргічним сном». У статті «Гонителі земства і аннібали лібералізму» В. І. Ленін пише: «Як мужик звик до своїх безпросвітних злиднів, звик жити, не задумуючись над їх причинами і можливістю їх усунення, так і російський обиватель взагалі звик до всевладдя уряду, звик жити, не задумуючись над тим, чи може далі триматися це всевладдя і чи немає поруч з ним таких явищ, які підточують застарілий політичний лад» [9, 23]. Потім ці безпросвітні злидні десятків мільйонів «дрібного люду» та нагромаджені за віки «гори ненависті і злоби» викристалізуються у свідомості революційних мас перші елементи класових інтересів. Але це ще не усвідомлені корінні інтереси. В. І. Ленін називає ці перші кристали свідомості «інстинктом революційного класу», «класовим

інстинктом», «революційним інстинктом». (Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 6; т. 30, стор. 84; т. 9, стор. 387).

Жахливі умови життя гнобленого робітничого класу призводять до переростання «гір злоби» в гори барикад. І ось уже «вулична, неорганізована юрба цілком стихійно і невпевнено будує перші барикади» [10, 142]. Дальший розвиток революційних подій впливає на стрибкоподібне усвідомлення робітничим класом корінних інтересів, приводить до створення партії і організованих форм боротьби за повалення буржуазного ладу. А партія уже як авангард, як концентрований мозок робітничого класу враховує «і зміну настрою в масах, і щось ще, далеко важливіше і глибше, ніж настрої та його зміна: основні інтереси мас» [11, 243].

Усвідомлення об'єктивного інтересу, «пересаджування» його в людську голову може створювати ілюзорну видимість, що інтерес є суб'єктивним явищем. Суб'єктивним він є лише на стадії його усвідомлення і виступає тут як ідеальний інтерес.

Суб'єктивний ідеальний інтерес спрямований перш за все на усвідомлення самого себе через об'єкти інтересу. Усвідомлення відбувається у процесі практичної трудової діяльності. Оскільки основною формою суспільної діяльності є виробнича діяльність, то вона і є основою виникнення, формування і розвитку інтересів людей. Про економічні відносини як основу інтересів Ф. Енгельс писав: «Економічні відносини кожного даного суспільства проявляються насамперед як *інтереси*. А Прудон у... головному своєму творі пише чорним по білому, що «основний провідний, органічний, суверенний принцип суспільств, який підпорядковує собі всі інші» принципи, це — не *інтерес*, а *справедливість*» [4, 536].

Таким чином, об'єктивна сторона інтересу, основу якої складають виробничі відносини, і є змістом інтересу, а суб'єктивний ідеальний інтерес є формою існування інтересу.

Але, вказавши на зміст і форму інтересу, ми ще недостатньо розкрили сутність досліджуваної категорії. Більш повне дослідження категорії інтересу з точки зору її соціального змісту полягає в аналізові взаємозв'язку і взаємопереходів таких категорій, як практика, потреби, цілі, цінності, свобода і необхідність, які є факторами поведінки людини у суспільстві.

У даній статті ми обмежимося розглядом взаємозв'язку категорій «потреби», «інтереси», «цілі». Потреби, інтереси і цілі найбільш тісно пов'язані між собою, вони є збудниками людської діяльності. Потреби є більш могутнім збудником діяльності людини, ніж інтереси. І сама категорія «потреби» більш широка, ніж категорія «інтерес». Сфера дії потреб розповсюджується на біологічну і соціальну форми руху матерії.

Інтерес — якість, притаманна тільки людині, класу, суспільству. Цілі також ставить перед собою лише людина. Про поста-

новку перед собою цілей К. Маркс писав, що навіть поганий архітектор тим і відрізняється від бджоли, що перш, ніж приступити до створення проекту будинку, створює його у голові, в той час, як бджола робить це інстинктивно [6, 176].

Потреби є збудниками інтересів. І якщо окреслити субординацію цих категорій, то картина буде такою: потреби — інтереси — цілі.

З потреб виростають інтереси, а усвідомлені інтереси ведуть до постановки цілей. На цей шлях від об'єктивного моменту інтересу, через його усвідомлення суб'єктом на базі виробничої діяльності вказував Г. В. Плеханов: «Звідки беруться інтереси? Являють вони собою продукт людської волі і людської свідомості? Ні, вони створюються економічними відносинами людей» [12, 260].

Але, будучи породженими виробничими відносинами, інтереси людей у свою чергу впливають на виробничі відносини. У тому суспільстві, де матеріальним і духовним інтересам людей надається простір для їх розвитку, людина праці значно ближче стоїть до творчого моменту, порівняно з тим суспільним устроєм, де інтереси людей нехтуються. Це тому, що інтереси є могутньою рушійною силою розвитку ініціативи і творчості народних мас. «Інтерес — ось джерело, ось рушій всякої соціальної творчості», — писав Г. В. Плеханов [12, 649].

Інтереси, як і потреби, змінюються, розвиваються відповідно до розвитку суспільства. Те ж саме можна сказати і про категорію «цілі». Категорія «ціль», як і потреби та інтереси, має об'єктивну основу у матеріальному виробництві, без якої цілі перетворюються у рожеву мрію. Про єдність категорій «інтерес» і «ціль» говорить і той факт, що часто інтерес виступає у ролі засобу досягнення цілей.

Оскільки трудова діяльність людей, система трудових відносин, виробничі відносини є основою виникнення інтересів, то для більш повного і всебічного розкриття соціального змісту категорії «інтерес» слід хоч коротко розглянути історію розвитку і становлення виробничих відносин на різних етапах суспільно-політичного розвитку.

У первісному суспільстві трудова діяльність людини ще не розчленована на матеріальну і духовну сфери. Інтереси первісної людини у вигляді утилітарних потреб спрямовані лише на забезпечення фізіологічного функціонування свого організму. Вони ще не поділяються на матеріальні і духовні інтереси, а вплетені безпосередньо у трудову діяльність, єдиною метою якої є життєзабезпечення.

«Виробництво ідей, уявлень, свідомості, — пишуть К. Маркс і Ф. Енгельс, — з самого початку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей, в мову реального життя» [3, 23]. Тільки з поділом суспільства на класи

з'являється специфічна духовна сфера людської діяльності — «виробництво ідей». У той же час відбувається і поділ на матеріальні і духовні інтереси.

Пануючі класи створюють державу як апарат захисту своїх класових інтересів; уперше в історії людського суспільства інтереси людей праці потрапляють у залежність від малочисленної, але політично і економічно могутньої купки людей.

З того часу (починаючи з рабовласницького суспільства) ідеологи пануючих класів ведуть літопис брехні про те, що держава є виразником інтересів всього суспільства. За словами К. Маркса, це *«санкціонована, узаконена неправда конституційних держав: держава є, мовляв, інтересом народу, або народ — інтересом держави»* [2, 274—275].

У рамках державного законодавства рабовласницького суспільства про інтереси рабів не було і мови. Раб — *Vokale instrumentum* — говорячий інструмент мав тільки обов'язки, і ніяких прав на інтереси.

Праця виробників матеріальних благ з кожною суспільно-економічною формацією все більше і більше перетворюється у монотонну, виснажуючу роботу автомата.

У рабовласницькій, феодальній і капіталістичній системах виробництва процес деінтелектуалізації праці набуває все чіткіших форм. А розвиток виробництва від ремесла через мануфактуру, машинну промисловість до сучасного автоматизованого виробництва в умовах капіталізму становить цілу історію духовного і фізичного калічення людини.

Якби вдатися до детального аналізу історії становлення машинного виробництва, то можна було б розкрити і позитивні соціальні наслідки капіталістичного виробництва. Це — більш високий професійно-технічний рівень освіти робітничого класу порівняно з мануфактурним виробництвом, це — колосальний ріст продуктивних сил суспільства взагалі. К. Маркс писав, що капіталізм за століття свого існування створив такі продуктивні сили, яких не створила вся докапіталістична історія [5, 414]. Та в даній статті нас цікавить тільки момент деінтелектуалізації праці. І як наслідок цього — ослаблення або повне знищення інтересу робітників в умовах капіталізму.

Процес деінтелектуалізації і дегуманізації праці все більше і більше вбиває інтерес трудящих — могутній стимул виробничої творчості — до своєї праці, до продуктів своєї праці. «...Інтерес до своєї спеціальної роботи, — писав К. Маркс, — і до вмілого її виконання, інтерес який міг підноситися до ступеня примітивного художнього смаку» [3, 49].

Капіталістичне сучасне виробництво вбиває інтерес робітника до своєї спеціальності і не залишає ніяких форм відносин між людьми у суспільстві, крім інтересу визиску у капіталіста та інтересу заробітку у робітника.

Буржуазія, як пишуть К. Маркс і Ф. Енгельс в «Маніфесті Комуністичної партії», «...не залишила ніякого іншого зв'язку між людьми, крім голого інтересу, крім безсердечного «чистогану» [5, 412].

В умовах соціалізму інтерес робітника до роботи виступає у вигляді колективного матеріального інтересу до забезпечення стійких високих темпів суспільного виробництва, ефективності праці та рентабельності підприємства.

* * *

Інтерес людини як фактор активізації її діяльності є важливим елементом механізму функціонування економічних законів соціалістичного суспільства. Суспільна власність на засоби виробництва як економічна основа соціалізму розкриває необмежені можливості для розвитку інтересів людей. Враховуючи, що основа розвитку інтересів закладена у самій радянській дійсності, Комуністична партія і Радянський уряд приділяють постійну увагу вихованню людини-колективіста, людини-творця, будівника комунізму.

Краткое содержание

В статье раскрывается социальный смысл понятия «интерес», дается определение категории «интерес», раскрывается ее связь с другими социологическими категориями («потребность», «цель»).

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. 1.
5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4.
6. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 1.
8. В. І. Ленін. Твори, т. 4.
9. В. І. Ленін. Твори, т. 5.
10. В. І. Ленін. Твори, т. 11.
11. В. І. Ленін. Твори, т. 25.
12. Г. В. Плеханов. Избр. филос. произв., т. 11, М., 1956.

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ І ПИТАННЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ЕТИКИ

Процес відгалуження етики. Відомо, що етика виникла як складова частина філософського знання і розвивалась в межах філософії значно більше, ніж багато інших наук. Головну причину пізнього відгалуження етики від філософії більшість дослідників бачить в залежності моралі як суспільного явища від соціально-економічних відносин і внаслідок цього неможливості наукового пояснення її раніше, ніж створено було матеріалістичне наукове розуміння історії. І в цьому етика повторила долю інших суспільних наук, у яких теж не було бази для наукового вирішення їх проблем. Передумови для наукової етики створені лише з виникненням історичного матеріалізму.

Пануюче в старій соціології перебільшення ролі суспільної свідомості, в тому числі й моралі, нерідко призводило до перекирення її ролі у житті суспільства, до підміни соціології етикою. Деякі соціологи-ідеалісти розглядали моральні проблеми як загальносоціологічні, а корінь соціальних змін бачили в змінах моральних.

Інакше підійшли до визначення місця моралі в житті суспільства марксисти, які вперше показали слабкість етичного підходу до світу. «Мораль,— підкреслювали К. Маркс і Ф. Енгельс,— це «безсилля в дії». Щоразу, як тільки вона вступає в боротьбу з яким-небудь пороком, вона зазнає поразки» [1, 210]. А в праці «Німецька ідеологія» вони писали, що комуністи не висувають ні егоїзму проти самовідданості, ні самовідданості проти егоїзму. Комуністи взагалі не проповідують ніякої моралі... Вони не пред'являють людям вимог: любити один одного, не будьте егоїстами і т. д.; вони, навпаки, відмінно знають, що як егоїзм, так і самовідданість є за відповідних обставин необхідна форма самоствердження індивідів [2, 224].

Виникнення історичного матеріалізму створило передумови для відгалуження етики від загальної соціології не тільки тим, що воно створило науковий метод розгляду всіх суспільних явищ, але й тим, що вперше визначило місце моралі, яке їй дійсно належить, чим і був покладений кінець всякій можливості зводити соціологію до вчення про мораль.

Важливим стимулом виникнення наукової етики було й те, що завдяки історичному матеріалізму, вона одержала практичну дійовість, — нарешті був знайдений шлях дійсного морального оновлення світу. Проте практична дійовість етики полягала уже не в чисто моральних чи якихось інших проповідях, а в революційному перетворенні світу, яке одержало своє обґрунтування у марксистській соціології.

Оскільки для марксистів стало зрозумілим, що не можна було б обмежитися лише критикою одних етичних ідеалів і обґрунтуванням інших, дуже важливою проблемою були шляхи досягнення морального ідеалу. Марксизм вважає, що комуністична мораль — не довільно сконструйований ідеал, з яким повинна погоджуватись дійсність, а дійсний, реальний рух, що має свої матеріальні передумови. Не критика, писали К. Маркс і Ф. Енгельс, а революція є рушійна сила історії, а також релігії, філософії і всякої іншої теорії [2, 37].

Цим самим обґрунтована специфічність самого предмета етики на відміну від предмета соціології. Етику було скинуто з п'єдесталу, на який її підняли старі моралісти. Створилась можливість побачити у моралі специфічний предмет наукового дослідження. Сформулювавши найбільш загальні закони розвитку суспільної свідомості, історичний матеріалізм дав метод пізнання явищ морального життя.

Спочатку дослідження проблем моралі йшло (і було зроблено ряд важливих відкриттів) у рамках загальної соціології. Так, у рамках філософії було встановлено, що мораль має лише видимість самостійності, бо фактично вона залежна від соціально-економічних відносин, які породжують і практику людських відносин і відповідну їх оцінку, тобто було визначено дійсне джерело моралі.

Дослідження моралі в рамках дії «найбільш загальних законів і рушійних сил розвитку суспільства», поява наукових основ етики і виявлення специфічності її предмета зумовлювали лише можливості її розвитку, які могли перетворитися у дійсність лише за наявності яскраво вираженої потреби в спеціальній науці про мораль. І поки такої потреби не було, то і знання про мораль продовжували розвиватися у рамках історичного матеріалізму в загальному вигляді, як того й вимагала філософія.

Але треба було йти далі, дослідити відносну самостійність цього явища, бо цього вимагали не тільки внутрішні закони логіки дослідження цього предмета, але й потреби практики. Саме це було поштовхом для розвитку наукової теорії моралі уже в рамках спеціальної науки, розвитку вчення про закономірності моралі взагалі і комуністичної — зокрема. Це означало також, що проблематика моральних досліджень вийшла за межі філософської проблематики, виникла потреба в дослід-

женні специфічних внутрішніх закономірностей морального життя епохи.

Залишаючись в рамках історичного матеріалізму, фактично теорія моралі — етика — за своїм змістом ставала самостійною наукою. Виникнення етики як самостійної науки є процес об'єктивний, який продовжується і нині. Він прискорився, коли питання морального життя суспільства стали предметом пильної уваги в зв'язку з революційними змінами в моральній свідомості і поведінці людей, у зв'язку з соціалістичними перетвореннями.

У ще більшій мірі ці потреби вирости в зв'язку з суспільним завданням формування нової людини у процесі переростання соціалізму в комунізм, коли перед суспільством постало завдання свідомого керівництва цим процесом, ефективність якого може бути досягнута лише на науковій основі.

У суспільстві росте потреба вивчення морального життя, його рівня, специфіки, залежності від інших сторін суспільного життя, потреба у виявленні змісту моральних вимог і їх обґрунтуванні. Свідоме сприяння процесові виділення етики — прогресивне, бо воно корисне для науки, філософії. Воно зв'язане із збільшенням і поглибленням об'єму етичних досліджень, з підготовкою спеціалістів з етики, з введенням етики як предмета викладання у вищих і середніх учбових закладах.

Важливе значення також має розгляд питання про специфіку вивчення моралі в історичному матеріалізмі і марксистсько-ленінській етиці. Нас цікавить специфічність моралі як предмета філософського, загальносоціологічного і етичного досліджень. Ця специфічність аспекта моралі як предмета дослідження неодмінно відобразиться і на формі знання і на його змісті, і на проблематиці.

Мораль як предмет дослідження в історичному матеріалізмі. Мораль не перестає бути предметом вивчення історичного матеріалізму (хоч і дещо в іншому аспекті) навіть після виділення етики в спеціальну науку. Вона необхідна в ньому для розуміння цілого ряду категорій та закономірностей, які носять загальносоціологічний характер.

Природно, що в міру відгалуження окремих наук дещо змінюється і предмет філософської науки про суспільство, бо деякі з її проблем починають досліджуватися спеціальними галузями знання.

Які ж питання моралі розглядаються в системі історичного матеріалізму і в якому саме аспекті?

Мораль цікавить історичний матеріалізм перш за все як одне з багатьох суспільних явищ, на які розповсюджуються найбільш загальні риси і закономірності суспільного життя у цілому, зокрема, закон про визначальну роль суспільного буття стосовно суспільної свідомості, закон про визначальну роль спо-

соби виробництва матеріальних благ у розвитку суспільства і т. п.

В силу своєї специфіки історичний матеріалізм розглядає життя суспільства як цілісну і рухому соціальну систему, яка не може бути повністю і достатньо зрозумілою без розгляду специфіки, місця і соціальної функції кожного скільки-небудь значного суспільного явища. У цьому плані історичний матеріалізм цікавиться і мораллю, її місцем у суспільному житті.

Цілий ряд категорій історичного матеріалізму не може бути зрозумілим без розгляду моралі, бо мораль складає один з структурних елементів суспільної свідомості, надбудови і т. п.

Ці три аспекти моралі є типово філософськими, загальносоціологічними, такими, що зберігають своє значення в історичному матеріалізмі, незважаючи на існування спеціальної галузі знань — етики.

Але в історичному матеріалізмі і в етиці різні питання специфіки моралі та її соціальної функції розглядаються по-різному. Так, історичний матеріалізм розглядає лише загальносоціологічний аспект моралі, тобто специфічний прояв у моралі законів розвитку суспільної свідомості, її залежність від розвитку матеріального життя, від зміни суспільно-економічних формацій, залежність моралі від класової структури суспільства, від класової боротьби. Соціальна функція моралі цікавить історичний матеріалізм і як специфічний прояв функції суспільної свідомості, активної ролі ідей в житті суспільства, тобто як конкретне вираження загальносоціологічної закономірності.

Отже, історичний матеріалізм, відповідно до своїх завдань, цікавиться лише деякими проблемами моралі. Багато ж інших питань моралі, розгляд яких продиктований потребами суспільної практики, не вміщуються в систему загальносоціологічного знання, носять цілком конкретний, специфічний характер. Розгляд цих питань навіть у рамках загальної соціології насправді означає вихід в галузь етики, хоч спочатку, зовнішньо, ця диференціація може бути неусвідомлена, і самими дослідниками ці питання сприймаються як філософські. Прикладом може служити розгляд у рамках соціології змісту конкретних систем моралі, аналіз окремих моральних вимог, їх конкретизація у нормах, правилах і т. д.

Подібний недолік в диференціації загальносоціологічних і етичних аспектів завдає шкоди не лише тому, що соціологічним питанням приділяється менше уваги, але й тому, що він орієнтує на розгляд етичних питань у загальній формі, в принципі, без глибокого з'ясування механізмів того чи іншого морального явища. Виникає ілюзія зрозумілості і закінченості в дослідженні питання тоді, коли цього й нема. Наприклад, розглядаючи стимули, що змушують людину дотримуватися принципів мо-

ралі у своїй поведінці, загальна соціологія задовольняється, як правило, вказівкою на суспільну думку, в той час як в дійсності ці стимули за своєю сутністю і формою незмірно багатші.

Недостатність диференціації аспектів моралі загальною соціологією і етикою веде й до того, що чисто соціологічний підхід до моралі зберігається і в дослідженнях питань етики, коли дослідник обмежується лише загальним вирішенням.

Ось чому важливо розглянути специфіку аспекту моралі як предмета етики.

Специфіка розгляду моралі в марксистсько-ленінській етиці. Уже говорилося про те, що питання моралі, які розглядаються у загальносоціологічному плані, включаються і в етику, але з іншою функцією, з іншим підходом до них, що й перетворює ці питання. Так, якщо в історичному матеріалізмі питання моралі були конкретизацією загальних законів і категорій, і мораль розглядалась не сама по собі, а як один з багатьох елементів більш складної соціальної системи, то в етиці вона одержує самостійне значення, стає єдиним предметом дослідження. Природно, що питання про сутність моралі не може розглядатися ізольовано від інших суспільних явищ.

Якщо в історичному матеріалізмі мораль розглядається як один з проявів історичного характеру суспільної свідомості і фіксується прогресивний характер в її розвитку, то в етиці досліджуються специфічні закономірності історичного розвитку моралі, з'ясовується об'єктивний критерій морального прогресу, його типи, напрямки і т. п.

Якщо соціологам важливо було відмітити класовий характер моралі у класовому суспільстві, виявлення у моралі, як і в інших сферах свідомості, класової боротьби і звернути увагу на загальнолюдське в ній (щоб не вульгаризувались проблеми класовості в моралі), то етика розглядає конкретні історичні форми класовості і їх характер, а також форми, зв'язки і взаємодію між класовим і загальнолюдським, внутрішню логіку розвитку класового і загальнолюдського, їх взаємодію і взаємопроникнення.

Зрозуміло, що в етиці ґрунтовно розглядаються і такі проблеми, як залежність моралі від соціально-економічних відносин, механізми цієї залежності, вплив моралі на різні сторони суспільного життя, структура моральних відносин і моральних вимог і їх ґносеологічна і соціальна природа, закономірності функціонування моралі, механізми і природа моральних оцінок і моральних стимулів тощо.

Ми бачимо, що етику цікавить велика кількість питань, зв'язаних з специфікою, структурою, проходженням, розвитком і функціонуванням моралі питань різних за своїм теоретичним і практичним значенням. Під час визначення специфіки етичного

дослідження важливо виявити основні структурні елементи етики як науки — елементи, які більш-менш уже визначилися.

Марксистське етичне вчення містить у собі такі відмінні одна від одної частини: а) фактичний матеріал, який полягає в описі і обґрунтуванні різних систем моралі, чітко виявлені принципів, норм, правил, звичаїв, пояснених і класифікованих за різними важливими для аналізу основами, за відношенням до певної соціально-економічної епохи, того чи іншого класу, певного об'єкта моральних відносин і т. д.; б) етичні категорії, закони, теорії, які розкривають природу моралі і закономірності її розвитку і функціонування; в) етичні гіпотези, що стосуються механізму походження і розвитку моралі і її окремих сторін і проявів; г) філософські методологічні проблеми етичної науки, які являють собою найбільш загальні принципи дослідження і тлумачення людських явищ (про визначальну роль соціально-економічних відносин у розвитку моралі, про єдність свободи і необхідності як основи морального життя, про класовість моралі, про її закономірний характер, про прогрес у моральному житті).

Кожний з цих компонентів етичної науки зв'язаний з іншими, але не може бути ними замінений. Більше того, рівень розвитку етичної науки допускає різний рівень розвитку кожного з цих елементів, що дає не тільки можливість, але й необхідність диференційованої оцінки кожного з них.

Так, наприклад, фундаментальність розвитку філософських основ марксистсько-ленінської етики, загальної методології етичного дослідження не може автоматично привести до високої оцінки інших компонентів етики, кожний з яких потребує свого власного розвитку.

Однією з причин недостатньої, власне, етичної спеціалізації ряду питань моралі, які іноді майже механічно переносяться із загальної соціології в етику, є традиційний зв'язок етики з філософією. Наочний приклад тому — питання про свободу і необхідність, яке розглядається у наявних курсах етики частіше всього в загальному плані, без розкриття його етичної специфіки, хоч і правильно визначено його велике значення для розуміння природи моралі і її функціонування.

Потреба диференціації проблем в етиці й історичному матеріалізмі зв'язана не тільки з необхідністю визначення завдань розвитку етичної науки, але і з питаннями практики вузівського викладання цих наук, підготовкою спеціалістів.

Взаємодія етики та історичного матеріалізму. У процесі свого розвитку етика й історичний матеріалізм взаємодіють між собою, збагачують один одного. Розвиток етики дає можливість більш повно уявити в історичному матеріалізмі сам механізм залежності суспільної свідомості від суспільного буття, дає новий, конкретний матеріал про специфіку об'єктивних законів

у явищах духовного життя, розширюючи і уточнюючи саме поняття закону суспільного життя, уточнюючи питання про специфіку об'єктивності цих законів на відміну від законів матеріального життя суспільства.

Розвиток етики як науки збагачує і конкретизує важливу в історичному матеріалізмі ідею взаємодії різних форм суспільної свідомості, розкриває характер, напрямок, зміст і механізм цієї взаємодії.

Розвиток етики, таким чином, благотворно діє на розвиток філософської науки про суспільство, дає їй новий матеріал для уточнення і розвитку висновків і положень.

Історичний матеріалізм являє собою теоретичну і методологічну основу етики. Спираючись на його положення, етика у змозі вирішити ряд складних питань теорії комуністичної моралі, виявити закономірності її формування і внутрішні суперечності між економічним ладом суспільства і моральним рівнем його розвитку, дослідити закони морального життя, взаємовідношення особистих і суспільних інтересів. І ця єдність історичного матеріалізму і етики — органічна. Справа в тому, що обґрунтування тих чи інших явищ морального життя вимагає виходити в соціологію, оскільки мораль не можна зрозуміти із неї самої.

Важливим положенням марксистської методології є звернення етичної теорії до практики, орієнтація на революційне перетворення світу, на вирішення завдання морального перевищення людини.

Історичний матеріалізм — могутня зброя орієнтування у безкінечній різноманітності етичного матеріалу. Марксистсько-ленінська етика вивчає процес формування моральної особистості нових людських відносин. І лише історичний матеріалізм дає можливість наукового підходу до вивчення цього процесу.

Розвиток історичного матеріалізму, який є узагальненням даних всієї сукупності знань сучасної суспільної науки і практики, відбивається і на етиці, збагачує її методологічні положення, які є інструментом наукового дослідження.

Розвиток у загальній соціології проблеми суспільного прогресу, проблеми особи і суспільства висуває нові конкретні завдання і перед етикою, примушує їх розглядати питання про роль моралі у прогресивному розвитку суспільства, про відношення морального прогресу до прогресу в інших сферах суспільного життя.

Проблема соціальних наслідків сучасної науково-технічної революції, поставлена історичним матеріалізмом, також вимагає від етики розгляду ролі моральних факторів у цій революції, а також впливу цієї революції на мораль. Виникають проблеми — наука і мораль, технічний прогрес і мораль, які привертають до себе увагу широкої громадськості.

Прискорення суспільного прогресу, підвищення активності народних мас як соціологічні закономірності також змушують ставити нові питання моралі і вимагають спеціальної розробки їх в етиці. Помітна бурхлива динаміка предмета етичного дослідження, динаміка проблематики, що підвищує значення методологічних основ етики.

Незважаючи на єдність між етикою та історичним матеріалізмом, принципова різниця підходу до вивчення ними моралі безсумнівна. Історичний матеріалізм означає, як писав Г. В. Плеханов, «...не вказівку причин окремих явищ, а вказівку на те, як потрібно підходити до вивчення цих причин» [3, 146].

В цьому й полягає, на наш погляд, основна різниця аспектів моралі як предмета загальносоціологічного і етичного досліджень.

Краткое содержание

В статье анализируется дифференциация этического и общесоциологического аспектов морали, обосновывается ее теоретическая и практическая необходимость, показано взаимодействие исторического материализма и марксистской этики в процессе их развития, особо подчеркнуто методологическое значение исторического материализма для изучения нравственной жизни общества.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
3. Г. В. Плеханов. Избр. филос. произв., т. 3.

МАТЕРІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ У ПОБУТІ І ЇХ СТРУКТУРА

Класики марксизму-ленінізму розглядали розвиток суспільства як особливий матеріальний процес, що виступає не тільки у вигляді фізичної реальності, але насамперед у вигляді соціальної реальності або матеріальних суспільних відносин між людьми. В суспільному виробництві свого життя, писав К. Маркс, люди вступають в певні, необхідні, від їх волі незалежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства [1, 7].

Виробничі відносини визначають розвиток усієї складної системи людських відносин у суспільстві, в тому числі і побутових. Матеріальні відносини у побуті — це об'єктивно існуюча сукупність істотних суспільних зв'язків, які відображають головним чином характер, форми і розмір споживання матеріальних благ. Вони визначаються розвитком продуктивних сил і пануючою системою виробничих відносин.

У первісному суспільстві сфери виробництва і побуту були злиті, доведення продуктів до повної придатності споживання і саме споживання матеріальних благ складала один нероздільний процес. У рабовласницькому суспільстві побут відокремився від виробництва. Проте тут, як і пізніше при феодалізмі, основна маса продуктів доводилась до придатності споживання у побуті, у натуральному господарстві. Навіть при капіталізмі існували напівнатуральні господарства, що виробляли предмети споживання.

Тільки соціалістичне виробництво, метою якого є задоволення потреб усіх людей, в широких масштабах випускає товари, готові до споживання, які не потребують доробки у побуті. У період переходу до комунізму створюється ціла індустрія побуту, здатна забезпечити зростаючі потреби людей. Досить сказати, що тільки легка промисловість нараховує зараз 25 всебічно розвинутих галузей, які виробляють предмети споживання. Проте наше виробництво на даному етапі розвитку ще не спроможне повністю задовольнити потреби трудящих в предметах,

готових до повного споживання. Тому функція завершення виробництва продуктів у побуті повністю відіме тільки при комунізмі, коли побутове обслуговування перетвориться в галузь великої промисловості, яка використовуватиме найновіші досягнення науки і техніки.

Сьогодні у побуті ще значна частина людей займається господарством. Проте не виробництво, а споживання матеріальних благ є характерною особливістю побуту, яке і характеризує матеріальні відносини у побуті.

Матеріальні відносини у побуті відображають характер і форми харчування людей (домашнє чи громадське), умови і витрати часу на приготування їжі, режим і якість харчування, ступінь забезпечення населення одягом, взуттям, предметами побутового призначення і господарського вжитку, рівень комунально-побутового обслуговування, розмір і форми задоволення потреб за рахунок суспільства і т. п.

Слід розрізняти побут як особливу сферу суспільного життя, частину суспільного буття і побутову сторону багатьох інших суспільних явищ. Побутова сторона є на виробництві і навіть у суспільно-політичній сфері, але від цього ні виробнича, ні суспільно-політична діяльність людей побутом не стає. Проте, де б не працювали люди — скрізь у них складається відповідні обставини побуту, відповідні матеріальні побутові відносини.

Під побутом і матеріально-побутовими відносинами слід розуміти не самі по собі підприємства і установи побутового обслуговування населення, а те, як і в якій мірі вони задовольняють потреби людей, як населення повсякденно ними користується.

Побут як суспільне явище складається з певної кількості однорідних і неоднорідних елементів і торкається різних сторін людського життя. Одні з цих елементів характеризують потреби людей в харчуванні, одязі, взутті, житлі і т. д., інші — спосіб задоволення цих потреб (характер їжі і організація харчування, тип житла, наявність комунально-побутових послуг і т. п.). Треті виступають як предмети і речі повсякденного вжитку (домашнє начиння, посуд, меблі та інші предмети), за допомогою яких люди задовольняють свої потреби. Четверті обумовлюють характер, форми і засоби побутового обслуговування населення. Вони показують, як, якими засобами задовольняються повсякденні побутові потреби людей; за допомогою домашнього господарства або через суспільні форми обслуговування. П'яті показують, де відбувається процес доведення різних предметів до придатності повного споживання їх — на виробництві чи в побуті. Усі ці явища, взяті разом, характеризують спосіб і форми задоволення різноманітних життєвих (особливо матеріальних) потреб людей у побуті, відобра-

жають структуру матеріальних побутових відносин, які є частиною суспільних матеріальних відносин. Духовна сторона побуту відноситься до явищ надбудовного, ідеологічного характеру.

Задоволення багатьох індивідуальних потреб і запитів людей відбувається тільки у сфері суспільного, а не особистого життя. Побут людей в усіх суспільно-економічних формаціях містить у собі окремі сторони і елементи суспільного життя. Але тільки за соціалізму суспільне задоволення потреб стає закономірним явищем.

Побут і матеріальні побутові відносини, як і інші явища суспільного життя людей, постійно змінюються, удосконалюються. Вони є продуктом тривалого історичного розвитку і носять на собі сліди як минулої історії того чи іншого народу, так і його сучасного. У побуті людей утримуються риси і особливості, які своїм корінням йдуть у далеке минуле. Побут і матеріальні побутові відносини в ході історичного розвитку видозмінюються, втрачають одні і набувають інші риси. Неухильно розширюється і збагачується коло явищ, охоплених поняттям «побут», і на цій основі у ньому створюються нові матеріальні відносини. Об'єктивною основою цього процесу є зростання і розширення кола і збільшення об'єму матеріальних потреб людей.

Суспільне колективне господарювання допускає виникнення громадських колективних потреб у побуті, які є в той же час потребами кожного члена суспільства (потреби у громадському вихованні дітей, народній освіті, фізичному вихованні, соціальному забезпеченні і т. д.).

Соціалістичний лад сприяє всебічному розвитку здібностей кожного члена суспільства. На основі цього постійно зростають і якісно різноманітнішають потреби трудящих. Разом з цим об'являються структура, характер і форми задоволення їх потреб. У суспільстві, що будує комунізм, поряд з якісним поліпшенням споживання матеріальних благ, різко зростають потреби духовного і соціального порядку. Поруч з виникненням і розвитком нових потреб створюється спосіб і суспільний механізм організації їх задоволення. Так, усе частіше зростаючи сукупність потреб членів соціалістичного суспільства задовольняється через суспільні фонди споживання, що складає одну з специфічних особливостей матеріальних відносин у побуті соціалістичного суспільства.

Кожна суспільно-економічна формація, кожна історична епоха має свій особливий уклад повсякденного життя, свій побут, свій характер, форми споживання матеріальних благ і відповідні форми побутових відносин, що складаються на цій основі. Побут людей в різні історичні етапи розвитку суспільства має різний характер і виступає в різних конкретних формах. Він, як і інші явища суспільного життя, у своєму розвитку пройшов

ряд етапів або ступенів. Історії відомі п'ять основних типів побуту: родовий, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і комуністичний. Кожний тип побуту включає у себе інші форми побуту, зв'язані з існуванням різних соціальних груп і класів. Наприклад, у феодальному суспільстві «існував селянський побут, купецький побут, поміщицький побут і т. д. В кожному з цих побутів дуже багато... своєрідних рис... традицій і форм» [2, 249]. Кожний тип побуту має певні матеріальні побутові відносини, що складаються на основі способу виробництва. Їх існує також п'ять: родові, рабовласницькі, феодальні, капіталістичні і комуністичні.

Будівництво соціалістичного побуту і поступовий перехід до його комуністичних форм — це єдиний закономірний процес розвитку. Комуністичне перетворення побуту можливе тільки на основі дальшого розвитку продуктивних сил і удосконалення виробничих відносин в період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. Проте комуністичний побут — результат не лише простого кількісного наростання елементів соціалістичного укладу повсякденного життя, що вже склалися. Комуністичний побут — це якісно новий ступінь співжиття, що відповідає вищій фазі комуністичної суспільно-економічної формації.

Відповідно до цього на першій фазі комуністичної формації існують соціалістичні матеріальні відносини у побуті, які у міру зростання способу виробництва і створення матеріально-технічної бази комунізму поступово переростають у комуністичні.

Внаслідок того, що побут охоплює цілий ряд сторін повсякденного життя людей і виконує декілька різних функцій, основною з яких є функція споживання матеріальних благ, він, залежно від цього, виступає у різних формах і домашнього, господарського або сімейного, суспільного, виробничого і ін.

Господарський (домашній або сімейний) побут характеризує житлові умови, питання домашнього харчування, виробничі і господарські заняття у особистому господарстві, у сім'ї, забезпечення одягом, взуттям, меблями і багатьма іншими предметами домашнього вжитку. У домашніх умовах проходить більша частина життя людей, здійснюється споживання матеріальних і культурних благ, відтворюються сили людини для суспільно корисної праці і т. п. Домашній побут настільки різноманітний, наскільки багатий виявленням потреб людини, а їх задоволення може бути забезпечене тільки сукупною діяльністю усіх видів матеріального виробництва.

У виробничому побуті здійснюється процес задоволення матеріальних благ в умовах трудової діяльності людей. Виробничий побут — це умова безпосереднього забезпечення трудящих на виробництві зручними, упорядкованими місцями праці і відпочинку тощо. Особливістю даного виду побуту є те, що він обслуговує головним чином членів певного трудового колективу.

До суспільного побуту відносяться різні форми задоволення потреб людей і перш за все підприємства і установи побутового обслуговування (їдальні, фабрики-кухні, лазні, пральні, прокатні пункти, дитячі садки і ясла і т. д.).

Особливе місце у задоволенні матеріальних потреб суспільства займають підприємства і установи комунально-побутового обслуговування: пасажирський транспорт, житлова кооперація, торговельна мережа, система охорони здоров'я, засоби зв'язку тощо. Ці установи обслуговують усі види побуту, а також виробництво і транспорт.

Природно, що чіткої межі між цими формами побуту провести неможливо, бо у самому житті вони тісно і нерозривно зв'язані одна з одною, доповнюють одна одну. Так, наприклад, хоч домашній побут і відрізняється від суспільного, але їх не можна відривати і протиставляти один одному, тому що це лише дві сторони одного і того ж явища, між якими існує тісний, нерозривний зв'язок. Коріння цього зв'язку лежать в економіці тієї чи іншої історичної епохи або країни. Суспільний побут є немовби продовженням і доповненням домашнього побуту. Він має одну і ту ж мету — задоволення матеріальних і культурних потреб населення.

Суспільний побут найбільш складний. Він охоплює коло явищ, зв'язаних з колективним обладнанням різних сторін повсякденного життя людей і різними видами і формами їх побутового обслуговування.

У процесі історичного розвитку питома вага і значення суспільного побуту все більш зростає. Поступово удосконалюються суспільні форми задоволення постійно зростаючих потреб людей. У період комуністичного будівництва суспільство бере на себе нові сторони побутового обслуговування населення; здійснюється процес усупільнення побуту, і на цій основі змінюються матеріальні побутові відносини. Усупільнення побуту означає в першу чергу розвиток його матеріальної культури на основі зростання суспільного виробництва і дальшого удосконалення загальнонародної власності. Воно здійснюється шляхом розвитку і вдосконалення колективних форм задоволення матеріальних і культурних потреб людей і йде двома напрямками. З одного боку, для особистого користування надаються предмети суспільної власності. Сюди належить житловий фонд у містах і селищах, пункти прокату побутових машин і предметів культурно-побутового вжитку і т. п. Так, наприклад, суспільний житловий фонд у містах і селищах міського типу становив у 1965 році 806 млн. кв. м [3, 615].

З іншого боку, відбуваються структурні зміни матеріальних відносин у побуті, зв'язані з неухильним зростанням частки різних підприємств і установ, які дають можливість колективно користуватися предметами споживання або послугами. До

них відносяться дитячі садки і ясла, санаторії і будинки відпочинку, будинки для престарілих, громадські їдальні і фабрики-кухні, різні види громадського транспорту і комунально-побутового обслуговування, позаміські готелі і пансіонати, піонерські табори і багато інших установ громадського обслуговування. Вони сприяють підвищенню рівня зручності і скороченню витрат позаробочого часу на задоволення матеріально-побутових потреб сім'ї. Саме тут пролягає одна з головних стратегічних ліній боротьби за створення комуністичних матеріальних відносин у побуті.

Витрати держави на громадські форми побутового обслуговування населення неухильно зростають. Сума витрат і пільг, одержаних населенням з суспільних фондів споживання, зростає з 4,6 млрд. крб. у 1940 році до більш як 45 млрд. крб. у 1966 році, або майже у 10 разів, а у 1970 році досягне більше 61 млрд. крб. [6, 25].

Проте громадська власність охоплює тільки частину сфери обслуговування. Суспільні фонди задоволення потреб відіграють ще допоміжну роль. Вони лише доповнюють індивідуальні доходи трудящих і полегшують ведення домашнього господарства.

Нині для великої кількості населення (особливо колгоспників) характерним є індивідуально-сімейний спосіб споживання матеріальних благ і організації побуту. Крім того, у кожному селянському господарстві є власне господарство, селянська сім'я сама для себе будує, ремонтує і обладнує житло, турбується про його опалення і освітлення, готує їжу і т. п.

У міру створення матеріально-технічної бази комунізму громадська власність поступово охопить усю сферу обслуговування. Суспільство візьме на себе всі основні турботи для задоволення побутових потреб сім'ї. У нашій країні є уже десятки сільськогосподарських артілей, які задовольняють матеріально-побутові потреби колгоспників за рахунок громадського господарства [5, 173—174; 4, 82—87]. Це приводить до поступового відмирання домашнього господарства, зв'язаних з ним господарських функцій сім'ї, і є основою структурних змін матеріальних відносин у побуті в період будівництва комунізму.

Краткое содержание

В статье делается попытка дать определение материальных отношений в быту и рассмотреть их структуру.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс. До критики політичної економії. К., 1954.
2. А. В. Луначарский. Собр. соч., т. 2, М., 1964.
3. Народное хозяйство СССР в 1965 году. М., 1966.
4. «Коммунист», № 8, 1967.
5. В. Г. Синицын. Быт эпохи строительства коммунизма. Челябинск, 1963.
6. «Экономическая газета», № 4, ноябрь 1967 г.

ПОБУТ ЯК СФЕРА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОГО ОБЛИЧЧЯ КОЛГОСПНИКІВ

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства у вирішенні завдання виховання нової людини все більшого значення набуває такий соціальний фактор, як побут.

Подібно до того, як у процесі трудової діяльності у людей складається певний комплекс прийомів і навиків виробничої діяльності, так і в побуті складаються певні звички, традиції, норми співжиття, форми використання вільного часу, що має велике значення для формування моральних, естетичних, інтелектуальних якостей особи. Від того, як влаштований побут, які його моральні устої, він може або сприяти розвитку високих духовних якостей людини, або, навпаки, сприяти збереженню пережитків у свідомості, діяльності людей. Зростаючий вплив сфери побуту на розвиток особи пояснюється і тим, що збільшується вільний час трудящих.

Вільний час тісно пов'язаний з побутом. Саме він поширюється на ту сторону побуту (духовну сторону), яка найбільше пов'язана з всебічним розвитком особи.

Не забуваючи визначальної ролі праці у вихованні особи, розглянемо, як побут сприяє процесу формування духовного обличчя колгоспника.

Поняття «нове духовне обличчя», зумовлене новою соціалістичною дійсністю, широке і багатогранне. Виховати духовно багату людину — означає виховати у неї потребу комуністичного ставлення до праці, дальшого розвитку соціалістичної свідомості, глибокого комуністичного переконання, потребу в оволодінні знаннями, культурою, активної участі в громадських справах тощо.

У вихованні найкращих якостей, рис духовно багатой людини, особливо таких, як співробітництво, взаємодопомога, колективізм, велике значення мають побутові колективи, які складаються на основі сімейних, родинних, сусідських відносин, відносин товаришів по навчанню, громадській роботі і т. д. Для прикладу візьмемо найбільш стійку і соціально важливу форму побутової спільності людей — сім'ю.

Раніше сімейний побут селян характеризувався тим, що всі його інтереси були обмежені своїм господарством, яке заби-

рало весь їх вільний час, породжуючи у них приватновласницькі, індивідуалістичні риси. Цьому сприяли і виробничі відносини. На їх основі трималась відособленість, відчуженість, замкнутість селянських сімей, що духовно збіднювало людей. «Прикуті до свого наділу, до своєї малесенької «общини», вони були різко відокремлені навіть від селян сусідньої общини» [3, 267].

Колективне господарство, соціалістичні суспільні відносини стали основою змін не тільки матеріального, а й духовного життя трудівників села. Коло духовних запитів селянської сім'ї значно розширилось, вийшло за межі, обмежених світом одноосібного господарства, антагоністичних суспільних відносин.

К. Маркс і Ф. Енгельс в «Німецькій ідеології» писали, що «дійсне духовне багатство індивіда цілком залежить від багатства його дійсних відносин» [2, 34].

Уклад повсякденного життя колгоспної сім'ї несумісний з індивідуалізмом, він не обмежує людину тільки її особистими інтересами. Зараз в більшості колгоспних сімей ведуться підрахунки, обговорюються можливості колгоспу, окремих ферм, бригад і т. д. В центрі уваги сім'ї — широке спілкування, взаємодопомога, добросусідські відносини, колективні справи і турботи.

Вирішальне значення для виховання колгоспника, для зміни його соціальної і духовної суті має оновлення, вдосконалення основних елементів матеріальної сторони побуту, зокрема підвищення матеріального добробуту колгоспників, їх сімей. Матеріальна забезпеченість в побуті має важливе значення для розвитку особи уже в тому розумінні, що людина, життя якої не влаштоване, не забезпечене, не стане займатись в повну міру самоосвітою, підвищенням свого рівня культури, естетичним, інтелектуальним вдосконаленням.

Рівень матеріальної забезпеченості в побуті не може, проте, автоматично привести до підвищення культури побуту, яка перебуває у складній залежності від матеріального фактора. Внутрішній світ людини, особливо її погляди, переконання — це не тільки відображення матеріальних умов життя. Часто буває так, що є у людини все, а вона відстала духовно, морально, не читає книжок, газет, не ходить в кіно і т. п. Зростання матеріального добробуту не тільки не забезпечує становлення гармонійно розвиненої, духовно багатой особи, а в певних умовах, навпаки, може мати у собі небезпеку посилення приватновласницьких інстинктів, відокремлення особи від колективу.

Важливою закономірністю формування нового побуту є те, що економічний фактор, який у класових суспільствах був і є основою взаємовідносин, в соціалістичному суспільстві втрачає свою домінуючу роль. Це явище має важливе соціальне значення, оскільки відповідає духові і тенденціям періоду побудови

комунізму, коли в основі спілкування людей починають переважати морально-етичні якості, відносини в побуті.

Особливе значення для поліпшення добробуту і виховання колгоспників має розвиток громадських форм побутового обслуговування, тобто така організація побуту, за якої люди змогли б колективно задовольняти більшість своїх матеріальних і духовних потреб.

У зв'язку з цим актуальним завданням є його даліше усупільнення — поступова заміна домашнього господарства громадськими формами побутового обслуговування. Ось чому за останній час велика увага приділяється будівництву в колгоспах різних культурно-побутових об'єктів: комбінатів побутового обслуговування, майстерень, їдалень, пралень, перукарень, бібліотек, клубів та ін.

Розвиток і вдосконалення громадських форм обслуговування побуту — важлива умова всебічного розвитку особи. Громадський побут сприяє комуністичному вихованню колгоспників, виховує почуття колективізму, приводить до зростання суспільної свідомості колгоспників, допомагає подолати пережитки індивідуалізму, приватновласницької психології. Колгоспник все більше переконується, що від особистої і колективної праці залежить не тільки його добробут, а й добробут усіх його односельчан.

Крім того, громадське обслуговування побуту колгоспників є важливим резервом збільшення вільного часу, який конче потрібний їм для навчання, підвищення виробничої кваліфікації, духовного збагачення.

Дослідження структури вільного часу колгоспників, проведені нами в ряді колгоспів Вінницької, Миколаївської, Черкаської і Київської областей, показують, що колгоспник має порівняно невелику кількість вільного часу. Вільний час чоловіків у будні становить близько 3—3,5 години, а жінок — 1,5—2 години на добу.

Тому цілком зрозуміло, яке велике значення для формування духовного обличчя колгоспників має правильне використання ними того вільного часу, який у них є. К. Маркс говорив, що вільний час — це не тільки відпочинок, він необхідний і для більш величної діяльності [1, 65]. Необхідно знаходити шляхи, засоби, методи для вдосконалення використання другої частини вільного часу, бо більш велична діяльність є формою виявлення активності особи, її свідомості, культури. Наше суспільство зацікавлене в тому, щоб вільний час був соціально спрямованим, сприяв духовному розвитку людей.

У структурі вільного часу колгоспників, як і в усьому укладі їхнього життя, відбулись і відбуваються великі зміни.

У вільний час колгоспники займаються громадською роботою і самоосвітою, беруть участь в художній самодіяльності тощо.

Але за браком вільного часу і необхідних побутових умов багато колгоспників ще не мають можливості підвищувати свій культурно-освітній рівень, виробничу кваліфікацію, займатись громадською роботою. У селі Чапаївка Бершадського району Вінницької області на питання анкети «Чим Ви частіше всього займаєтесь у вільний від роботи час?» 210 чоловік з 247 відповіли, що займаються домашнім господарством.

А ось як розподілились відповіді різних професійних груп колгоспників на питання «Що заважає проводити вільний час так, як Вам подобається?».

Таблиця 1

Відповіді	% від загальної кількості відповідей		
	механізатори	тваринники	колгоспники без спеціальності
Недостача вільного часу	41,5	49,1	46,3
Недостача на селі відповідних культурних закладів	23,2	20,3	18,7
Втомленість після роботи, старість, хвороба та ін.	2,1	3,9	3,6

Як бачимо, основна причина незадовільного проведення дозвілля — нестача вільного часу, особливо у тваринників і тих, що зайняті на кінно-ручних роботах. А серед них, як відомо, найбільше жінок, перевантажених домашнім господарством, доглядом за дітьми тощо. У них найменше залишається вільного часу, а значить, і можливостей для свого духовного розвитку. Отже, необхідно розширити на селі будівництво дитячих садків, ясел, їдалень, лазень, магазинів, пралень. Вони безпосередньо впливають на організацію і поліпшення побуту колгоспників, і таким чином на їх свідомість.

Людина проводить свій вільний час відповідно до своїх бажань, нахилів, але не завжди раціонально. Причиною цього часто буває невміння деякої частини колгоспників організувати свій вільний час, а часто в селі для цього нема і належних умов. У зв'язку з цим необхідно підкреслити особливу роль в організації вільного часу сільського населення і взагалі в культурному житті села таких елементів громадського побуту, як сільський клуб, бібліотека та ін. Роль ця в майбутньому буде зростати з дальшим збільшенням вільного часу.

Але культурно-освітні заклади, книги, газети, телебачення самі по собі ще не характеризують побут людей, вони стають складовою частиною побуту тоді і в такій мірі, в якій мірі люди користуються ними у своєму житті. Про це свідчить аналіз роботи декількох сільських бібліотек і літератури, яку читають

різні групи сільського населення залежно від статі, віку, роду занять, освіти.

Таблиця 2

Розподіл читачів деяких сільських бібліотек за родом занять
(в % до загальної кількості)

Групи сільського населення	с. Щербані Вознесенського р-ну Миколаїв- ської області	с. Запрудка Іванківського р-ну Київсь- кої області	с. Баланівка Бершадського р-ну Вінниць- кої області	с. Піщане Золотоніського р-ну Черкась- кої області
Механізатори	67	42	78	63
Тваринники	41	37	57	41
Колгоспники без спеці- альності	32	17	49	39
Спеціалісти с. г., адмін.- управл. персонал . .	91	89	96	93

Таким чином, спілкування з книгою мають всі групи сільського населення. Це сприяє їх культурному росту і збагачує духовний світ. Однак, як показує аналіз роботи сільських бібліотек, найбільш активними читачами є колгоспники, зайняті кваліфікованою працею. Умови праці цих колгоспників примушують їх збагачувати свої знання, розширяти кругозір. Чим

Таблиця 3

Розподіл читачів деяких сільських бібліотек за віком

Категорія читачів по селах	Всього	Вік				
		17—25	26—35	36—45	46—60	Старші 60
с. Мостище Макарівського р-ну Київської обл.						
чоловіки	133	16	39	43	32	3
жінки	73	31	21	11	9	9
с. Запрудка Іванківського р-ну Київської обл.						
чоловіки	171	18	22	63	49	19
жінки	139	29	50	31	24	5
с. Чапаївка Бершадського р-ну Вінницької обл.						
чоловіки	877	235	352	196	71	23
жінки	683	393	188	59	32	11

більше праця людини зв'язана з складною сільськогосподарською технікою, чим вища кваліфікація працівника, тим більше часу йде у нього на самоосвіту, навчання, підвищення кваліфікації. Як показують конкретні дослідження, великі затрати вільного часу у механізаторів, набагато менші у працівників рослинництва, праця яких в меншій мірі зв'язана з технікою, а значить, і менші спонукальні мотиви до навчання.

Яскраво виявлена також тенденція зменшення читацьких зацікавлень з підвищенням віку колгоспників. Існування деякої різниці в характері, способах проведення вільного часу, відпочинку людей старшого віку пояснюється не відсутністю відповідних потреб у них, а значно меншими можливостями їх задоволення. Особливо це стосується жінок. Праця у колгоспі, зайнятість домашнім господарством, недостатня побутова влаштованість є основною причиною того, що багато колгоспниць беруть недостатню участь не лише в колективному господарстві, а й рідко відвідують кіно, мало читають книжок, а це відбивається на розвитку їх кругозору, на характері проведення ними вільного часу, на їх духовному рості. З таблиць видно, як із збільшенням віку зменшується число читачів-жінок в бібліотеках, особливо тоді, коли вони обзаводяться сім'єю, господарством. А жінка-колгоспниця виконує велику соціальну функцію, будучи не лише робітницею, а й матір'ю, вихователькою своїх дітей. Суспільству не байдуже, які моральні якості прищеплює їм мати. Тому відрив жінки від культурного життя, виконання громадських доручень, занадто велике перевантаження домашнім господарством негативно відбивається не тільки на рівні розвитку особи колгоспниці, а й на вихованні підростаючого покоління.

Це говорить про те, що необхідно вдосконалювати службу побуту на селі, поліпшувати роботу магазинів, їдалень та інших закладів, покликаних звільнити жінку від малопродуктивного домашнього господарства.

Підкреслюючи величезну роль наших сільських культурно-освітніх закладів у проведенні міроприємств, які сприяли б вихованню всебічно розвиненої, духовно багаті особи, слід зауважити, що часто їх робота не відповідає зрелим духовним потребам сільського населення. Культурно-масова робота проводиться без врахування специфіки соціальних, вікових, професійних та інших особливостей працівників села.

Працівники культурно-освітніх закладів не завжди враховують ті великі зміни, які за останній час відбулись в духовному житті сільського населення. Уже просте порівняння того, чим люди займаються в клубі, з тим, чим би вони хотіли займатись, показує, що потреби в духовному розвитку значно випереджають зміст роботи наших клубів. Серед трудівників села Щербані Вознесенського району Миколаївської області була розповсюджена анкета, одне з питань якої уточняло основний зміст роботи сільського клубу. Більшість колгоспників відповіли на це, назвавши такі міроприємства, як демонстрування кінофільмів, проведення лекцій, зборів, влаштування танців. А на питання анкети «Чим би Ви хотіли займатись в клубі?» колгоспники відповідали, що хотіли б брати участь в художній самодіяльності, літературно-мистецьких гуртках, вчитися на кур-

сах крою і шиття, займатися у спортивній секції, тобто не бути пасивними, а проявляти себе, як особу, свої нахили, думки, потреби.

О. М. Косигін на XXIII з'їзді КПРС говорив, що вся розгалужена мережа театрів, клубів, палаців і будинків культури, бібліотек та інших культурно-освітніх закладів повинна ефективно служити справі комуністичного виховання трудящих, підвищенню їх культурного рівня, розвитку талантів і обдарувань [7, 54].

Про рівень духовного життя села не можна судити тільки за кількістю бібліотек, клубів, книг, передплачуваних газет на душу населення та ін. Критерієм духовного життя всього нашого суспільства, окремого села чи особи повинна бути міра участі людини у споживанні скарбів духовної культури. В зв'язку з цим постає питання про духовні потреби особи, маси, колективу. У суспільстві можуть бути накоплені великі культурні цінності, духовні блага, але залишатись невикористаними, якщо у людей нема в них потреби. Останні залежать не лише від об'єктивних факторів — рівня розвитку виробництва, характеру виробничих відносин, але й від суб'єктивних факторів, які пояснюються індивідуальними особливостями осіб, конкретними умовами життя, ступенем духовного розвитку колективу людей, звичаями, традиціями, які склались в цьому колективі.

Говорячи про побутові потреби колгоспників, необхідно підкреслити, що в жителів сучасного села відбувається ріст частки духовних потреб, збільшується потяг до знань, до оволодіння культурою, яка стає необхідним елементом побуту, повсякденного життя колгоспника. В. І. Ленін завжди зв'язував загальні досягнення в галузі культури з побутом народу. Він підкреслював, що «досягнутим треба вважати тільки те, що ввійшло в культуру, в побут, у звички» [6, 430].

Важливим елементом культури побуту колгоспників є нові свята, обряди, традиції. Збагачені новим змістом, вони свідчать про зрослий рівень свідомості колгоспників, мають велике пізнавальне і виховне значення, позбавляють сільський побут старих, релігійних звичаїв і обрядів, звеличують красу людини, формують її естетичні смаки, виховують в душі комуністичної моралі. Все це говорить про те, що сучасне колгоспне селянство не лише пасивно знайомиться з досягненнями культури, а й бере активну участь у створенні культурних цінностей. Це свідчить про еволюцію духовної сфери побуту, — в спільній зустрічі свят, сімейних торжеств, в спільному проведенні вільного часу проявляється духовне багатство, нова колективістська психологія колгоспного селянства.

Але разом з тим потрібно відмітити, що, ще дуже часто в побуті колгоспників нове уживається поряд з старим, відсталим. «Сліди старого у звичаях певний час після перевороту не-

минуче переважатимуть над паростками нового. Коли нове щойно народилось, старе завжди лишається, на протязі деякого часу, сильнішим від нього, це завжди буває так і в природі і в суспільному житті» [4, 378]. Особливо це стосується релігійних пережитків. Ще стійко тримаються на селі ті релігійні свята і обряди, які глибоко проникли в побут сільського населення. Це такі акти, як хрещення дітей, вінчання, звичай тримати вдома ікони тощо.

Хоч більшість з колгоспників і формально ставляться до релігійних обрядів, але все ж навіть таким чином вони віддають данину релігійним забобонам, сприяють затримці віджилих релігійних пережитків у побуті. Звідси зрозуміла необхідність боротьби проти віджилих традицій, бо у побуті, у сім'ї починається виховання в людини певних моральних якостей, які будуть характеризувати її поведінку в формах проведення вільного часу, особистих заняттях, життєвій орієнтації тощо.

У період будівництва комунізму вплив побуту на формування особи зростає. Багатогранність цього впливу очевидна і вона свідчить про складність цього питання, про необхідність його дальшого вивчення, розкриття причинно-наслідкових явищ в проблемі побут—особа.

Говорячи про побут як сферу формування духовного обличчя колгоспника, слід підкреслити, що тут відбувається двосторонній процес: з одного боку, створюються об'єктивні умови для вдосконалення побуту, як важливого соціального середовища виховання людини, а з другого—у самих людей виховується свідомість необхідності вдосконалення його духовної сторони, свого духовного збагачення, тобто активно діє суб'єктивний фактор. Обидва ці фактори взаємозв'язані і обумовлюють один одного. Внаслідок цього співвідношення встановлюється закономірність чим більше співпадають впливи об'єктивних і суб'єктивних факторів розвитку побуту, тим успішніше вирішується проблема формування нового духовного обличчя колгоспного селянства.

Краткое содержание

В статье показано, что духовное развитие личности в значительной мере зависит от совокупности условий, средств и форм удовлетворения материальных и духовных потребностей. На материале конкретно-социологических исследований раскрывается влияние разных элементов быта на развитие личности колхозника.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс. Из неопубликованных рукописей.— «Большевик», № 11—12, 1939.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 3.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 29.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 33.
7. Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966.

СВОБОДА — НАЙВАЖЛИВІША УМОВА ФОРМУВАННЯ ГАРМОНІЙНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Розробці проблеми особистості, її різноманітних аспектів присвячені як праці класиків марксизму-ленінізму, так і ряд праць радянських і зарубіжних вчених-марксистів.

Великий інтерес являє собою з'ясування поняття особистості і дослідження тих компонентів, від яких залежить виникнення і формування особистості у всій її багатоманітності і неповторності.

Які ж фактори є головними у вирішенні питання про формування найдосконалішої людини-особи, що здатна здійснити побудову комуністичного суспільства й гідної жити в ньому?

Як створити умови, в яких людська особистість змогла б досягти свого найбільшого розквіту, проявитися у всьому багатстві і багатоманітності своїх рис і особливостей, де вона змогла б стати справді найпрекраснішим творінням природи і разом з тим створювати прекрасне, олюднюючи природу?

Ці питання викликали великий інтерес у мислителів стародавності. До них звертались і соціалісти-утопісти і російські революціонери-демократи.

Особистість — продукт соціального розвитку, вираз певної зрілості людського роду. Вона характеризується такими компонентами, як здатність володіти правами і обов'язками, реалізувати їх і нести відповідальність за свої вчинки, здатність самоусвідомлювати себе як особистість, перебувати в певному відношенні до соціального середовища. Обов'язковим компонентом особистості є володіння свободою, певною самостійністю у своєму формуванні і розвитку, яка не виступає як свобода від суспільства, а як свобода у суспільстві і проявляється у тому, що людина володіє знаннями про розвиток природи, суспільства, людського мислення і можливістю найбільшого варіювання у виборі своїх вчинків в тій чи іншій ситуації, у визначенні своєї позиції в тій чи іншій конкретній обстановці і т. д.

Людській особистості властива певна індивідуальність і неповторність. Формування особистості відбувається у прямій і безпосередній залежності від конкретних історичних умов жит-

тя суспільства, життєдіяльності-колективу, членом якого є дана людина [12, 30].

Особистість виникає у період переходу від первіснообщинного ладу до рабовласницького, внаслідок поступового ускладнення суспільних відносин, що вимагають певного рівня розвитку людського роду і кожної конкретної людини. До виникнення особистості приводять об'єктивні умови розвитку суспільства, що сприяють інтелектуальному розвитку людини, яка приходить до усвідомлення себе як особистості, тобто чогось більш досконалого, вже не розчиненого у первісному людському таборі, а особливими рисами відмінного від інших людей. Не можна погодитись з твердженням [13, 493; 14, 166—167], що вже при первіснообщинному ладі особистість не знала відмінностей між правами і обов'язками. На нашу думку, вже саме це твердження суперечить їх же уявленню про наявність особистості при первіснообщинному ладі. Можна говорити лише про те, що формування особистості бере початок ще в період розкладу первіснообщинного ладу, але як дійсна, реальна особистість людина виступає лише починаючи з рабовласницького ладу.

Формуванню особистості сприяють як об'єктивні умови, так і суб'єктивні фактори. Вирішальну роль відіграють об'єктивні умови, якими є конкретно-історичні умови життя суспільства, збагачені соціальним досвідом людського роду, що характеризуються певним рівнем розвитку способу виробництва матеріальних благ, а отже, і відповідним рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Важливу роль у формуванні особистості відіграє суб'єктивний фактор — воля, цілеспрямована діяльність людей у всій її багатоманітності.

Серед всіх інших об'єктивних умов формування людської особистості першочергове значення відіграє проблема справжньої свободи людини у суспільстві, свободи від кайданів експлуатації і класового поневолення.

Ще у «Рейнській газеті» К. Маркс писав, що свобода настільки властива людині, що навіть її противники здійснюють її; борючись проти її здійснення, вони прагнуть привласнити собі, як дорогоцінні прикраси, те, що вони відкинули, як прикрасу людської природи. Жодна людина не бореться проти свободи — бореться людина найбільше проти свободи інших. Як представник роду людина вільна на відміну і в протилежність всім іншим представникам роду тварин [1, 55].

Мірою ж свободи кожної людини є свобода суспільства в цілому, що виявляється в свободі кожної конкретної людини — члена цього суспільства. Чим більше людина підкоряє природу, тим більше розширюється сфера її зв'язку з природою, тобто чим вільнішим стає людство у гносеологічному сенсі, тим вільнішою у гносеологічному сенсі повинна бути особистість. А як же буває в дійсності?

У міру розвитку людського суспільства все яскравіше виявлялась суперечність між фактичною свободою, яка стала можлива у зв'язку з розвитком науки і техніки, і дійсною можливістю реалізації цієї свободи, яку диктували людям конкретно-історичні умови життя суспільства, суспільні відносини. У міру розвитку антагоністичних формацій відповідно і класова боротьба набирає характеру боротьби не за свободу особистості взагалі, а за певні конкретні форми свободи, коли одні люди не задовольняються наданими їм можливостями, а інші — об'єднуються для захисту своїх свобод, тобто привілеїв, одержаних ними за рахунок перших. До дослідження свободи як основного компонента особистості неодноразово зверталися Маркс, Енгельс, Ленін.

К. Маркс у «Капіталі» у розділі «Триєдина формула» [4, 353—367] розкриває передумови досягнення повної свободи і в зв'язку з цим підводить підсумки аналізу всієї проблеми особистості. Розвиток людських «сутнісних» сил Маркс справедливо вважає самоціллю всього суспільного розвитку, змістом істинного царства свободи, яке починається в дійсності там, де закінчується робота, продиктована нуждою і зовнішньою доцільністю. «Свобода... може полягати лише в тому, — говорить Маркс, — що колективна людина, асоційовані виробники раціонально регулюють цей свій обмін речовин з природою, ставлять його під свій спільний контроль, замість того щоб він панував над ними як сліпа сила; здійснюють його з найменшою затратною сил і при умовах, найбільш гідних їх людської природи і адекватних їй» [4, 355].

Об'єктивні умови капіталізму такі, що суперечності досягають найбільшої гостроти, ніж в усі попередні антагоністичні формації і виступають в найбільш оголеному вигляді. Людська особистість формально вільна, але по суті опиняється в умовах, які роблять її ще більше невільною, ніж від впливу «сліпих сил» природи. Якщо проаналізувати деякі факти, що характеризують одну з передових країн сучасного капіталістичного світу — США, ми побачимо яскраву картину все зростаючої фактичної неволі у капіталістичному світі. Якщо всередині XIX ст. американський робітник працював $\frac{3}{5}$ свого часу на себе, а $\frac{2}{5}$ — на капіталіста, то в середині XX ст. $\frac{2}{3}$ часу він трудиться, збагачуючи капіталіста, і лише $\frac{1}{3}$ — на себе [15, 24] і т. д. Навіть ця невелика ілюстрація показує, що в сучасному капіталістичному світі відбувається процес інтенсифікації відчуження праці.

Це явище знаходить своє яскраве вираження і в творах мистецтва. Не випадково у художній літературі, в кіномистецтві тощо виступають талановиті художники, які з допомогою засобів мистецтва розкривають непривабливе сьогодні капіталістичного світу. І худосочні герої західнонімецького письмен-

ника Еріх Марія Ремарка, і неореалістські фільми італійських режисерів розповідають про безвихідь, в яку потрапляє людина капіталістичного світу внаслідок об'єктивного ходу розвитку капіталістичних виробничих відносин. Саме цей процес протиставлення людині вироблених нею благ, в силу матеріальних умов життя капіталістичного суспільства, Маркс назвав відчуженням праці, і закономірним наслідком цього процесу є розклад людської особистості.

Хвилююче враження справляє правдива розповідь про життя у капіталістичному світі у книзі Ельзи Тріоле «Троянди в кредит». Автор на прикладі французьки Мартини розповідає про трагедію маленької людини у капіталістичному світі, людини, яка отруєна обманливими поняттями свободи і щастя, все життя ганяється за привидом щастя і гине, розтоптана і знищена безжалісною машиною капіталістичного ладу.

Наскільки правий був Маркс, коли ще на зорі минулого століття говорив про перемоги техніки, куплені ціною моральної деградації, і про злидні і темряву, що супроводжували матеріальний прогрес капіталізму! [2, 450, 451]. Злидні і темрява оселились в ілюзорному світі благ сучасної цивілізації. Особистість у капіталістичному суспільстві поставлена в такі умови, що відчуває себе відірваною од суспільства, колективу і залишається у колі своєї сім'ї, своїх буденних, суцього особистих інтересів. Ось чому нерідко виникають настрої самотності, песимізму, відчаю, пригніченості. Людина живе у постійному страхі перед невідомими соціальними силами, поневолена потоками обманливої пропаганди, убога за своєю культурою і пригнічена духовно.

Багатомірове панування антагоністичних формацій виступає причиною того, що людська особистість приходить до розкладу, деформації, набирає форми крайнього індивідуалізму. А це означає, що особистість відходить від вирішення завдань, пов'язаних з досягненням високих суспільних ідеалів, від проблем загальнолюдської значимості. У капіталістичному суспільстві, що піднялося на незбагненні для минулих поколінь висоти наукового і технічного прогресу, в суспільстві, де так звично лицемірно кричать про справжню свободу людини, насправді особистість не вільна, все яскравіше виявляється її духовне рабство і вона поступово деградує. Про це свідчать факти з капіталістичної дійсності, праці видатних прогресивних учених капіталістичних країн.

Дуже образно, з художньою виразністю пише про таку особистість, що розкладається в силу соціальних причин, великий майстер буржуазного мистецтва епохи занепаду Франс Кафка. В епоху капіталізму на етапі його розквіту і загнивання народжуються люди, що не вірять у світле майбутнє, не знають, чому присвятити себе і часто яскрава індивідуальність, яка

могла б проявитися у справді вільних, сприятливих умовах, хіріє, набирає спотворені форми.

Високий рівень розвитку науки, знань сил природи, характерний для людського роду на цьому етапі його розвитку,— свобода у гносеологічному смислі виступає поряд з фактичною несвободою соціальною.

В. І. Ленін, аналізуючи у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» [5, 196—198] відоме міркування Ф. Енгельса в «Анти-Дюрінгу» про свободу і необхідність, формулює чотири гносеологічні посилення марксистської концепції свободи:

1. Визнання законів зовнішньої природи — необхідне. Закони ці пізнавані і пізнання їх по суті адекватне необхідності і не виключає агностичні концепції про свободу і пізнання.

2. Необхідність природи є первинна, а воля і свідомість людини — вторинні.

Але при цьому передбачається, що людина, хоч вона і є частиною природи, активно втручається у її застосування і перетворення.

3. Існує необхідність, не пізнана людиною.

4. У трактовці Енгельсом свободи і необхідності В. І. Ленін вбачає стрибок від теорії до практики.

По суті ленінські гносеологічні посилення концепції свободи відкидають поверхове, примітивне розуміння формули «свобода є усвідомлена необхідність» і доводять, що в дійсності розвиток науки, свобода у гносеологічному смислі є лише умовою, що сприяє визволенню людства, але далеко недостатньою силою свободи у соціальному смислі.

Буржуазні теоретики критикують марксизм за визначення свободи, як усвідомленої необхідності. Вони міркують так, що коли свобода є усвідомлена необхідність, то свобода існує внаслідок необхідності і, мовляв, тоді немає вибору, а отже, немає і свободи.

Таким твердженням співвідношення свободи і необхідності буржуазні соціологи намагаються відірвати необхідність від свободи, протиставити їх. Для них необхідність виступає як фатальна сила, що обрушується на голови людей, які існують поза суспільством. Якщо необхідність є зовнішньою силою, то це означає, що вона справді є фатальною силою і свободи немає і не може бути і нічого її шукати.

Але необхідність — не зовнішнє явище по відношенню до суспільства,— це продукт діяльності людей. Це — результат суспільного розвитку. В результаті діяльності людей складається соціальний детермінізм, що ставить певні завдання перед людьми, зумовлює їх дії.

Детермінізм не лише не передбачає фаталізм, а, навпаки, саме й дає ґрунт для розумного діяння [6, 440].

Щоб бути вільним, мало бути об'єктом. Людина стає віль-

ною, усвідомлюючи історичний детермінізм явищ природи і суспільства, розуміючи і тому застосовуючи необхідність, що складається. Вирішальну роль у суспільному розвитку і формуванні особистості відіграє не лише пізнання закономірностей, а така перебудова практичної діяльності людей, яка дає можливість, спираючись на знання цих закономірностей, добитися практичного результату. У всіх випадках свобода нерозривно зв'язана з необхідністю, залежить від неї, визначається нею. До того ж свобода передбачає активну, свідому, цілеспрямовану діяльність людей. В цьому процесі людина стає суб'єктом і об'єктом одночасно, а значить, і вільною.

Отже, свобода особистості в пізнанні об'єктивного світу — це певний стан чи певна ситуація, що характеризує найбільш сприятливі умови активної діяльності людей в оволодінні різноманітними знаннями у багатьох галузях.

Реалізація цієї свободи залежить від свободи особистості у соціальному розумінні, а потім уже від активності самої дійової особи. Досягнення справжньої свободи особистості можливе лише в поєднанні всіх цих трьох факторів — свободи у гносеологічному та у соціальному смислах і активної, цілеспрямованої діяльності людей.

У ході суспільного розвитку, оволодіваючи знаннями про об'єктивний світ, люди поступово стають вільнішими у гносеологічному понятті і разом з тим у ході історичного процесу суспільного розвитку вони стають залежнішими у соціально-політичному відношенні. Процес зростання свободи у такому напрямку відбувається паралельно з процесом зростання відчуження праці, який досягає свого апогею в епоху розвинутого капіталізму і проявляється як все зростаюча фактична несвобода особистості у соціальному смислі. К. Маркс відзначав, що свобода полягає в основному в пізнанні необхідностей природи, пануванні над ними самими і над зовнішньою природою, тому вона є необхідним продуктом історичного розвитку [3, 116].

У ході історичного розвитку суспільства складається суперечлива ситуація, — зростання свободи у гносеологічному смислі, здавалось би, дає можливість більш витонченому і поглибленому формуванню інтелекту особистості, але, з другого боку, виступає фактична несвобода соціальна, і це приводить до того, що особистість позбавлена можливості гармонійно і всебічно реалізувати свою сутність. Відчуження праці приводить до відчуження і самовідчуження сутності людини на шкоду особистості, не взаємозбагачуючи її, а приводячи до занепаду і зубожіння. Про це свідчить різке зростання злочинності і розширення вікових меж злочинців — збільшення злочинності серед молоді у країнах капіталу.

Прояв людиною своєї сутності перебуває у прямій залеж-

ності від ступеня свободи особистості, свободи соціальної, якою вона володіє у даних конкретно-історичних умовах.

Отже, людина, олюднюючи природу, підкоряючи її, стає сама все більше залежнішою, оскільки обмежується соціальними силами у природному прагненні до найбільш яскравого і досконалого розвитку, до вільного і гармонійного прояву своєї сутності.

Виходячи з вивчення всієї багатовікової історії суспільного розвитку і враховуючи конкретно-історичну ситуацію розміщення класових сил, В. І. Ленін сформулював теорію соціалістичної революції, яка, по суті, є вченням про подолання корінних причин відчуження і завоювання свободи. Соціалістична революція є дійсною ліквідацією основ відчуження праці, оскільки вона передбачає перехід державної влади у руки робітничого класу і всіх трудящих, внаслідок чого створюються умови для знищення гноблення мас у всіх сферах життя. Теорія соціалістичної революції включає в себе питання про необхідність здійснення культурної революції, тобто про необхідність знищення основ відчуження трудящих мас у сфері духовного життя суспільства.

В. І. Ленін писав, що тільки диктатура пролетаріату є єдиний шлях до знищення класів, без неї про справжню свободу людської особистості не може бути і мови [7, 425—427]. І далі, аналізуючи нові відносини, що склалися після перемоги Великої Жовтневої революції, В. І. Ленін відмічав, що у нашій країні вперше після століть праці на чужих, підневільної праці на експлуататорів є можливість працювати на себе, і притому працювати, спираючись на всі завоювання новітньої техніки і культури. Звичайно, ця заміна підневільної праці працею на себе не може відбутися без непорозумінь, труднощів, конфліктів, без насилля відносно закоренілих тунейдців і їх прихвостнів. І це вимагає, крім військових заходів, придушення опору експлуататорів, величезних організаційних зусиль з боку пролетаріату і найбіднішого селянства [8, 196—198].

В. І. Ленін підкреслює, що треба покликати до життя їх власні таланти, з їх середовища. А для цього їм потрібна сила знань, якими може оволодіти лише вільна людина вільної країни. Ленінське вчення про будівництво соціалізму і комунізму, широке залучення народних мас до створення нового життя, подолання безкультур'я, залучення мас до управління державою,— все це, по суті, і є вченням про справжні шляхи подолання відчуження — формування гармонійної особистості в умовах справжньої свободи.

У цій єдності об'єктивних умов і суб'єктивного фактора В. І. Ленін вбачав необхідну ситуацію, найбільш сприятливу для формування особистості нової людини нового суспільства.

Конкретно-історичні дослідження капіталізму і соціалізму дозволяють сказати, що соціалізм дійсно є стрибком з царства необхідності в царство свободи [9, 204—205].

В. І. Ленін підкреслює роль суб'єктивного фактора у вихованні особистості нової людини нового суспільства, яка невпинно зростає в міру наближення до реалізації справжньої свободи — до комунізму.

Тільки комунізм може забезпечити справжню свободу особистості у всіх сферах суспільного життя, яка буде фактично забезпечена досягненням вищого рівня розвитку продуктивних сил і культури. Одна з найважливіших особливостей становлення і розвитку комуністичної суспільної формації полягає в тому, що люди, які створюють нове суспільство, свідомо творять свою історію, свідомо будують своє життя за заздалегідь накресленими планами і завданнями, спираючись на глибоке знання законів суспільного розвитку.

Вперше в історії людства з побудовою комунізму складаються справді найбільш сприятливі умови для повного і яскравого прояву людиною своєї неповторної особистості.

Правомірним є твердження, що комунізм — це не лише ідеал найбільш досконалого, справді вільного суспільного ладу, але комунізм разом з тим виступає як оціночний критерій особистості людини. Ось чому В. І. Ленін, виступаючи на III з'їзді комсомолу, орієнтував молодь рівняти себе і всі свої вчинки по тому, чи сприяють вони справі комунізму. В цьому закладено нове уявлення про цінність людини і всієї її діяльності. Орієнтацією на комунізм В. І. Ленін підкреслював, що комунізм як справді вільний суспільний лад не тільки створює найбільш сприятливі умови для формування нової людини, а й вимагає народження такої людини, яка б своєю появою і активною реалізацією своєї сутності сприяла побудові й утвердженню комунізму.

Творчий розвиток цього ленінського положення ми знаходимо у моральному кодексі будівника комунізму, який формулює ті риси вільної цільної особистості, які будуть властиві людині комуністичного суспільства. Здійснення цих величних завдань приведе до народження яскравої індивідуальності як прояву прекрасної сутності найдосконалішого, справді вільного суспільства — комунізму.

Краткое содержание

В статье исследуется свобода как важнейшее условие формирования гармонической личности, критикуется позиция буржуазных философов, отрывающих и противопоставляющих необходимость и свободу, обосновывается вывод о том, что подлинная свобода предполагает единство свободы в гносеологическом и социальном смысле при активной деятельности личности по реализации своей свободы: достижение подлинной свободы не только теоретическая, но и насущная, практическая задача общества.

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II.
5. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 18.
6. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 1.
7. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 41.
8. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 35.
9. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 27.
10. Л. П. Буева. Социальная среда и сознание личности. М., 1968.
11. І. В. Бичко. Свобода чи сваволя? К., 1966.
12. П. М. Егндес. Личность как социологическая категория. Материалы симпозиума «Человек в социалистическом и капиталистическом обществе». М., 1966.
13. Марксистско-ленинская философия. (Под редакцией В. П. Рогожина, В. П. Тугаринова, Б. А. Чагина). М., 1968 г.
14. Марксистско-ленинская философия. (Под редакцией Д. Д. Макарова, И. В. Теряева, Е. Н. Чеснокова). М., 1968 г.
15. М. Харламов. В тупике буржуазного техницизма.

ТЕОРІЇ МАСОВИХ КОМУНІКАЦІЙ У СУЧАСНІЙ БУРЖУАЗНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Ми живемо в часи бурхливого розвитку науково-технічної революції. Небачені успіхи науки характеризуються фундаментальним переосмисленням відомих фактів, вторгненням в принципово нові галузі, відкриттям закономірностей природи, свідомості та суспільства на нових рівнях пізнання, докорінними змінами у методології наукових досліджень, інтенсифікацією процесів диференціації та інтеграції наук, становленням єдиної системи наукових знань. Невідривний від досягнень науки небувалий прогрес техніки. Сучасні творці технічних пристроїв і систем впритул підійшли до практичного здійснення найсміливіших колись фантазій.

Якісний стрибок у розвитку науково-технічного потенціалу суспільства безумовно відбився на головних сферах соціального життя. У результаті науково-технічної революції змінилось місце і роль людини в безпосередньому процесі виробництва, досягнуто певного достатку матеріальних благ. Все це викликає відповідні зрушення і в соціальному середовищі. Але характер цих зрушень визначається суспільною системою, в якій вони відбуваються.

Величезні можливості, які відкриваються внаслідок науково-технічного прогресу, в умовах капіталістичного способу виробництва ще сильніше підкреслюють ту істину, що дальший розвиток продуктивних сил вступає в гостре протиріччя з існуючими виробничими відносинами. Торкаючись розвитку буржуазного суспільства під впливом технічного прогресу, В. І. Ленін писав: «Прогрес цей супроводиться, як і всі інші прогреси капіталізму, також і «прогресом» суперечностей, тобто загостренням і розширенням їх» [2, 162].

Таким чином, ми можемо визначити дві головні причини змін форм ідеологічної надбудови розвинутих капіталістичних країн, викликаних розвитком соціально-економічного базису. Це — радикальне науково-технічне переоснащення ідеологічних інститутів та необхідність нових засобів соціально-політичного впливу в умовах загострення антагоністичних суперечностей.

Форми спілкування людей зазнали докорінних змін в останні десятиріччя. Сучасні засоби масового зв'язку незрівнянно могутніші, ніж засоби масового спілкування минулих часів. Силу одного з найстаріших засобів масової інформації — преси — оцінив В. І. Ленін, коли він на зорі нашого століття прозорливо підкреслив першочергову і визначальну роль видання масової політичної газети для створення соціалістичної робітничої партії.

Новітні засоби масової комунікації, такі, як телебачення, мають набагато більшу вагу на фронті боротьби за людські уми. Та й не тільки за уми. Сучасні засоби масової інформації націлені безпосередньо і на відчуття та емоції людини. Ця характерна тенденція знаменує новий етап боротьби за ідеологічний вплив — постійну, всюдисущу, комплексну дію на особу засобів масових комунікацій.

Сучасне виробництво все більше ґрунтується на науці. Швидкий розвиток науки підіймає значення інформації. До того ж не тільки науково-технічної інформації, але й інформації загальнокультурного характеру, яка виявляється в емоціях, смаках, настроях тощо.

Отже, у збільшенні значущості інформації — гносеологічні коріння стрімкого піднесення масових комунікацій.

Об'єктивні економічні, політичні та гносеологічні фактори піднесення ролі масових комунікацій враховуються власниками останніх у капіталістичних країнах для досягнення безпосередніх соціально-політичних цілей.

Важлива ідейно-політична функція масових комунікацій в капіталістичному світі потребує постійного вивчення методів і форм використання цих засобів, ефективності їх дії, аналізу результатів. Інакше кажучи, певного наукового спрямування діяльності комунікаторів. Ці завдання взяли на себе передусім буржуазні соціологи, соціальні психологи, спеціалісти з політичних наук.

Отже, увага західних науковців до засобів масового зв'язку цілком закономірна — використовувати їх найбільш раціонально для досягнення, насамперед, ідеологічних цілей. Буржуазна емпірична соціологія набрала великого досвіду у справі вдосконалення, налагодження міжгрупових взаємовідносин, споживання, реклами тощо. Тут фахівці прямо виконували соціальні замовлення власників великих компаній та фірм. Потреба лише у спеціальних практичних рекомендаціях зумовила і сферу діяльності буржуазної соціології. У полі зору її дослідників знаходились або окремі деталі суспільного устрою, або сфера суб'єктивних оцінок людей, сфера думок, смаків, суспільної психології, але не самі об'єктивні процеси життя суспільства.

Ці принципи залишились незмінними і в підході до вивчення масових комунікацій.

Соціологія масових комунікацій має вже свою історію. Вона з'явилась у кінці XIX — на початку XX ст., з виникненням масових друкованих видань. З поширенням радіо і кіно у 20-ті роки відкривається новий етап у дослідженні засобів масового зв'язку. Особливого розмаху ці дослідження набули під час другої світової війни. Це було пов'язано з бажанням використати засоби масової інформації як знаряддя психологічної війни і дійової пропаганди. Як приклад можна привести широко відому працю одного з провідних американських соціологів П. Лазерсфельда «Дослідження радіо у 1942—43 роках» (*Radio Research 1942—43*, N. Y., 1944). З 50-тих років увагу багатьох соціологів починає привертати найбільш могутній засіб масової комунікації — телебачення. Незрівнянні можливості гіпнотизуючого екрана відкрили нове поле діяльності для митців, політиків, бізнесменів. Нові завдання отримали соціологи. Телебаченню, його впливу, його місцю в житті сучасної людини присвячені горні книг. Більшість з них спираються на соціологічні дослідження.

З проблем масових комунікацій випущено вже багато ґрунтовних праць. Ці проблеми систематично обговорюються на сторінках численних періодичних видань з соціології, філософії, мистецтвознавства розвинутих капіталістичних держав. Чималу увагу цим питанням приділяють міжнародні організації. Існують кілька журналів, присвячених лише проблематиці засобів масового зв'язку: «*The Journal of Communication*», «*Garretts*» — *International Journal for Mass Communication Studies*.

Різноманітні рекомендації для розв'язання вузьких, локальних проблем, іноді деякі узагальнення, які не підіймаються вище «теорій середнього рівня», — цей основний свій арсенал і застосовує буржуазна соціологія для аналізу проблем масових комунікацій.

Завдання фахівцям були сформульовані відомим американським соціологом Гербертом Лассуелом. Вони полягали у вивченні принципу: «Хто повідомляє, що саме, по яких каналах, кому і з яким ефектом» [10].

Звичайно, численні дослідження, які проводились за цим принципом, були корисні керівникам радіо і телекорпорацій, видавцям, голлівудським магнатам, рекламним бюро. Отримувані дані були справжньою знахідкою для політичних партій під час виборчих кампаній.

Але в таких начебто об'єктивних результатах соціологічних досліджень, як правило, ігнорувалась головна змістовна сторона передаваної інформації. Абсолютизуючи чисто формальні аспекти взаємодії засобів масових комунікацій і аудиторій, розглядаючи технічні можливості і ефективність певних форм зв'язку, ці дослідники не зачіпали призначення та кінцевої мети тієї продукції, яку поширювали телебачення, радіо, преса, кіно.

Таку прикладну роль емпіричної соціології, як свого роду «соціальну інженерію», можна прийняти лише у випадках, коли вона займалась якими-небудь відхиленнями від стандартів і норм буржуазного суспільства, такими, як злочинність, наркоманія, розлучення тощо.

У 50-тих роках емпіричне дослідництво вичерпало себе. Стала очевидною загальна криза емпіричної соціології. Вона почала вказувати не тільки вузькість своїх практичних рекомендацій, а й теоретичну неспроможність.

Спроба створення більш загальних соціологічних теорій, які робились останніми роками в США, усвідомлення їх необхідності більшістю дослідників мали відчутний вплив на соціологію масових комунікацій. Концепції структурно-функціонального аналізу знайшли своє обґрунтування у працях таких лідерів буржуазної соціології, як Парсонс, Мертон, Шіллс [4]. На ідеї структурно-функціонального аналізу зараз спирається більшість дослідників засобів масової інформації. Ці ідеї виконують роль загальної методології в дослідженнях масових комунікацій.

Серед буржуазних соціологів існують різні концепції щодо масових комунікацій у сучасному суспільстві. Їх можна умовно поділити на три групи, які об'єднували б дослідників за визначенням характеру відношення засобів масового зв'язку до суспільства.

Відомий американський соціолог Райт Міллс неодноразово говорив, що засоби масової інформації виступають у ролі «дзеркала» оточуючого життя. До подібного ж висновку прийшли соціологи Вальфенштейн і Лестес у своїй праці «Аналізи тем і сюжетів». Аналізуючи теми і сюжети американських фільмів, вони знайшли тісний зв'язок між змістом кінострічок і тогочасною культурою.

Звичайно, твори «масового мистецтва», які розповсюджуються засобами масових комунікацій, як і будь-який вид мистецтва взагалі, не можуть не відбивати у певній мірі суспільне буття. Та якщо взяти до уваги, що між життям і його відображенням стоїть величезний штат творчого і технічного персоналу, і те, що продукція індустрії «масового мистецтва» переломлюється крізь призму ідеологічного та комерційного інтересів власників засобів масової комунікації, то стає зрозумілим, що і як відбивається в цьому «дзеркалі».

Ідейно-тематична спрямованість програм засобів масової комунікації є предметом окремої розмови, тому відзначимо лише, що вони дають далеко не повну і тенденційно перекручену картину життя буржуазного суспільства. Складний механізм цього «дзеркала» настраюється так, щоб у фокус його потрапляло лише те, що служить цілям правлячих кіл.

Цілком зумовлена спрямованість засобів масового зв'язку

на певні цілі стала настільки відвертою, що прихильникам концепції масових комунікацій як «дзеркала» життя суспільства важко вже знайти докази для її аргументації. Ця концепція користується дедалі меншим авторитетом серед буржуазних соціологів.

Найбільшого поширення набула *теорія впливу*. Висхідною ідеєю теорії впливу є те, що суспільство «формується» засобами масової комунікації. Один з піонерів в галузі досліджень засобів масового зв'язку, голова Всесвітньої Асоціації досліджень громадської думки професор Лео Богарт засвідчив, що «світ media не є більше дзеркалом світу реальних подій. Він допомагає створювати його» [6].

Сучасні соціологи погоджуються на тому, що засоби масової інформації можуть створювати громадську думку, встановлювати естетичні смаки, нав'язувати певні моделі поведінки і стандарти етичних цінностей. А от в оцінці цього впливу, чи він благотворний для суспільства чи шкідливий, — думки розходяться.

Про примітивізм «масового мистецтва» Заходу, яке є основним продуктом засобів масової комунікації, його малохудожність, вульгарність і аморальність написано дуже багато. Критикою «масового мистецтва» займалися і прогресивні діячі західної культури, які вболівали за духовний світ людини, і численні буржуазні критики «масового суспільства», які протиставляли сурогатам мистецтва для «сірої маси» елітарну, модерністську творчість для вибраних [3].

Соціологи мають велику добірку доказів негативного впливу засобів масового зв'язку. Пауль Лазерсфельд у своєму дослідженні «Масові комунікації, громадський смак та організоване соціальне життя» визначив дію масових комунікацій як «наркотизуючу». З цим важко не погодитись. Це одна з головних соціально-політичних функцій продукції видавництва, теле-, радіо- і кінокомпаній.

Але негативність впливу засобів масової інформації нерідко заперечується американськими соціологами. Головним аргументом захисників програм засобів масових комунікацій є теза про те, що вони задовольняють потреби аудиторії, догоджаючи запитам масового споживача, а окремі небажані наслідки цього «обслуговування» масової аудиторії є лише проявом дисфункціональності. Тут слід відзначити той факт, що власники засобів масової інформації навмисне культивують низькі смаки та примітивні запити і експлуатують їх для проведення своїх соціально-політичних цілей, отримання більших прибутків. Ми не будемо зупинятись на певних об'єктивних причинах існування таких запитів. Механізм цього «замкнутого кола», як його розглядають буржуазні дослідники, стає зрозумілим у світлі відомої формули К. Маркса: Предмет мистецтва, а також кож-

ний інший предмет, створює публіку. Виробництво виробляє тому не тільки предмет для суб'єкта, але й суб'єкта для предмета [1, 182].

Силі впливу засобів масової комунікації і співвідношенню його з певними умовами теж присвячено багато досліджень американських соціологів. Результати досліджень говорять про те, що сила впливу диференціюється в кожній ситуації відповідно до особистих інтересів індивіда. Загальноприйнятим є визначення Бернарда Берельсона: «Певні повідомлення з певних питань, привертаючи увагу певних кіл людей, за певних умов мають певний ефект» [5].

Прихильники теорії впливу говорять про те, що засоби масового зв'язку не завжди безпосередньо формують смаки і погляди, а діють частіше через впливових осіб окремих груп, які вважаються в цих групах авторитетами з даних питань (орініон leaders). Ця концепція отримала назву двоступінчатого плину процесу масової інформації [7].

Звідси прагнення власників засобів масових комунікацій до створення свого роду кумирів, ідолів, які на якийсь час стають законодавцями смаків, нахилів, образу мислення.

У буржуазній соціології масових комунікацій детально вивчаються нюанси психології сприйняття найрізноманітнішої аудиторії, механіка взаємодії комунікатора і реципієнта, аналізуються реакції різних груп на певні програми засобів масової інформації. Але майже не знайти у таких наукових працях питання про цілі цього впливу, зв'язок їх з ідейно-тематичним змістом продукції засобів масової інформації, не зачіпаються соціально-політичні наслідки цього впливу.

Дійсні сили, які тримають у руках керуючі важелі масових комунікацій, залишаються поза увагою дослідників. У свою чергу засоби масового зв'язку перетворюються в якусь самодіючу містичну силу.

Якщо ми візьмемо одну з перших праць, де аналізується вплив масових видань на читача («Літературу і суспільство») [9], на яку часто посилаються сучасні дослідники масових комунікацій, то ми знайдемо там теорії фатальної дії художньої літератури на читачів. (Але ми не зустрінемо там наукового аналізу взаємозв'язку життя суспільства з конкретними видами мистецтва як форм суспільної свідомості). Великого розгласу набули праці послідовників теорії соціального контролю. Згідно цієї теорії, масові комунікації складають безпосередню директивну силу, яка спрямовує масу ізольованих індивідуумів на шлях певного керування, яке є скоріш колективним, ніж індивідуальним.

Широко відомою стала концепція канадського професора Маршала Макклуюна, за якою сучасне суспільство піддається маніпулюванню з боку засобів масової інформації, які володі-

ють можливостями непереборного впливу на свідомість людини.

За твердженнями прихильників цієї концепції, засоби масової комунікації є знаряддям постійного тиску на суспільну психологію і психіку людини. Для цього тиску немає ніяких обмежень, не зв'язаний він критеріями правди чи моральності, втрачується єдине — ефективність застосованих засобів для досягнення кінцевої мети. Відомий теоретик психологічної війни Л. Фразер говорив, що пропаганда займає нейтральне місце між правдою і неправдою. Ця теза часто повторюється дослідниками масових комунікацій.

Взагалі, розглядаючи маніпуляційні риси сучасних засобів масової інформації, мимоволі згадуються принципи геббельсівської пропаганди. Вони спирались на такі ж самі положення, як, наприклад, твердження американця Л. Дуба, що комунікатори видають готові думки нерозсудливому стадові і що пропаганда не повинна мати нічого спільного з вихованням.

Послідовники теорії соціального контролю вважають маніпуляційні завдання засобів масового зв'язку необхідною функцією сучасного масового суспільства. За думкою американського соціолога К. Юнга, влада повинна реалізовувати свої наміри або за допомогою сили, або «через маніпулювання символами».

Всюдисущність масової медіа та її потенціальна можливість маніпулювати людьми привернули увагу багатьох науковців до функцій, які виконують засоби масової комунікації в сучасному капіталістичному суспільстві.

Один з піонерів досліджень масових комунікацій Гарольд Лассуелл виділив три головних функції комунікаторів: 1) спостереження оточення (тобто новини, інформація); 2) регулювання або відповідність частин суспільства (тобто інтерпретація інформації); 3) передача культурної спадщини (тобто освіти) [8]. Пізніше до цих функцій Чарльз Райт додав четверту — розважання.

Взагалі вказані функції охоплюють основні напрямки діяльності комунікативних засобів, але вони не спираються на аналіз соціальних відношень. Буржуазні соціологи і тут ігнорують ідеологічні моменти, які складають дійсну соціальну функцію масових комунікацій, а також зміст того, що передається.

Коли ж найбільш радикальні соціологи, такі як Ч. Райт, визнають, що «інтерпретаційна та настановча функція масової комунікації може стримувати соціальні зміни і посилювати конформізм, оскільки суспільна природа комунікації обмежує її корисність для соціальної критики» [11], то це вони вважають проявом дисфункціональності засобів масового зв'язку. Інакше кажучи, непередбаченим проявом побічного процесу нормального функціонування масових комунікацій.

Слід зауважити, що такі відомі дослідники засобів масового зв'язку, як Р. Мертон, П. Лазерсфельд, Ч. Райт часто кори-

стуються словом «дисфункціональність» для критики різних негативних явищ в буржуазному суспільстві. Це дозволяє, не говорячи про дійсні причини вад капіталістичного ладу, займатись соціальним критицизмом. Наміром такої критики є лише виправлення, удосконалення деяких сторін буржуазного суспільства. Мова не йде про якусь заміну віджившого устрою.

Навіть завзятий критик «масового суспільства», ідеолог «нових лівих» американський філософ Герберт Маркузе своїми викриттями відтворення «одномірної свідомості» та «керованого життя» сучасного монополістично-бюрократичного суспільства, які в своїй основі спираються на положення теорії соціального контролю засобами масової інформації, не дуже лякає володарів капіталістичного світу, бо виступає проти деяких форм, а не сутності капіталістичних суспільних відносин.

Тільки науковий марксистсько-ленінський аналіз цілей та методів дії засобів масової комунікації дозволяє показати дійсні пружини і кінцеві наміри цього складного механізму соціально-політичного впливу.

Широкий діапазон буржуазних соціологічних концепцій — від утилітарно-апологетичних до ліберально-критичних, — вказуючи на окремі об'єктивні сторони функціонування масових комунікацій в суспільстві та аналізуючи локальні приклади їх дії, в кінцевому підсумку служить затушовуванню дійсної сутності масових комунікацій в капіталістичному суспільстві.

Краткое содержание

В статье рассматриваются некоторые буржуазные концепции анализа функций и задач средств массовой коммуникации: «зеркала» (Миллс, Вальфенштейн, Лестес), «влияния» (Богарт, Берельсон), «социального контроля» (Лассвелл, Мажжлюен, Янг).

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс. Твори, т. 12.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 2.
3. Лео Гурко. Кризис американского духа. М., 1958.
4. «Структурно-функциональный анализ в современной социологии». Информационный бюллетень США. Выпуск 6. М., 1968; «Социология сегодня. Проблемы и перспективы». М., 1965; «Современная социологическая теория». М., 1961.
5. Bernard Berelson. Communication and Public Opinion.
6. Leo Bogart. Mass Media in the year 2000, «Gazette», Leiden, 1967, vol. 13, № 3.
7. E. Katz, P. Lazarsfeld. Personal Influence: The part played by the people in the flow. Mass Communications. Glencoe. 1955.
8. H. D. Lasswell. The Structure and function of Communication in Society, N. Y. 1948.
9. Literature and Society. Boston, 1935.
10. P. I. Smith, H. D. Lasswell, K. D. Casey. Propaganda, Communication and Public Opinion, Princeton, 1946, p. 121.
11. Ch. Wright. Mass Communication. A sociological perspective. N. Y. 1959.

МНИМА І СПРАВЖНЯ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

На відміну від багатьох інших буржуазних ідеологів французький філософ і письменник Ж.-П. Сартр піднімає дуже важливу проблему відповідальності людини за свої дії і рішення. Будучи сміливою і чесною людиною, Сартр виступає проти страшної безвідповідальності, що панує в умовах капіталізму. Він твердить, що смисл людського життя — в людській відповідальності. Оскільки людина є безпосереднім творцем усіх цінностей, остільки, відзначає Сартр, вона володіє відповідальністю [10, 639]. Сартр підкреслює, що майбутнє людини не підготовлено для неї, що воно не визначається провидінням, долею чи метафізичною необхідністю. Він правильно говорить, що підвищена увага до відповідальності в теперішній час пояснюється цілком реальними причинами і, насамперед, загрозою термоядерної війни. «Суспільство,— пише Сартр,— яке зробилося охоронцем атомної бомби, стає вище природного царства, бо воно відповідальне за своє життя і свою смерть; треба, щоб кожного дня, кожної хвилини воно погоджувалося на життя. Ось те, що ми відчуваємо сьогодні...» [13, 4].

Сартр особливо підкреслює відповідальність найвпливовіших людей, які в значній мірі визначають шляхи виховання людини, формують суспільну думку. Не можна не погодитися з його твердженням про відповідальність письменника за свою епоху. «Письменник знаходиться в *ситуації* своєї епохи: кожне слово має відгуки (*des retentissements*), кожне мовчання також. Я вважаю Флобера і Гонкура відповідальними за репресії проти Комуни» [14, 929].

Проте вихідні суб'єктивно-ідеалістичні принципи Сартра не дають йому можливості правильно зрозуміти суть моральної відповідальності. Сартр докоряє марксистам за те, що вони ніби не помічають, що людина, яка створює історію, діє свідомо і несе відповідальність за свої вчинки. Помилку марксистів Сартр бачить також у визнанні детермінізму, оскільки це нібито скасовує відповідальність. Ототожнюючи марксизм з вульгарним матеріалізмом, Сартр заявляє, що людина, згідно з марксизмом, цілком визначена попередніми обставинами, є

якийсь пасивний продукт, сума умовних рефлексів. «...Ми дорікаємо сучасному марксизмові,— пише Сартр,— в тому, що він відкинув у сферу випадковості всі конкретні обставини людського життя... Внаслідок чого цілком втрачений смисл того, що є людина» [12, 68]. Той, хто керується обов'язком, за думкою Сартра, тікає від відповідальності, з якою ніби зв'язані вільні, нічим цілком недетерміновані, вчинки. Сартр пов'язує ідею моральної відповідальності особи з абсолютною свободою волі. Коли людина несе відповідальність? Тоді, відповідає Сартр, коли свобода волі нічим не обмежена.

Оскільки людина вільно проектує себе в майбутнє, вона також несе відповідальність за своє майбутнє. У своїх вільних діях вона будує свою сутність. Якості людини не визначені кимсь наперед, а безперервно створюються, виникають в результаті діяльної суб'єктивності («проекту», «вибору» тощо), незалежно від суспільних умов, у яких проходить ця діяльність. Ось декілька висловлювань Сартра з цього приводу. «Ти не є нічим іншим, як твоє життя» [11, 58]. «Я можу бути прихильником партії, писати книгу, оженитися, все це є тільки вираз більш оригінального, більш раптового вибору, ніж той, який називають добровільним. Але якщо справді існування випереджає сутність, то людина стає відповідальною за те, чим вона є. Отже, перший крок екзистенціалізму виражається в оволодінні людиною тим, що є, і в покладанні на неї тотальної відповідальності за своє існування. І коли ми говоримо, що людина є відповідальною за саму себе, ми не хочемо сказати, що людина відповідальна за свою межу індивідуальності, але що вона відповідальна перед усіма людьми» [11, 23—24].

Як бачимо, Сартр допускає надмірне розширення відповідальності, стверджуючи абсолютну моральну відповідальність індивіда за все, що навколо відбувається. Як же Сартр намагається це довести? Твердженням, що воля індивіда ніби вище струму подій. Проголошуючи абсолютну свободу людини, Сартр покладає на неї відповідальність не тільки за свою долю, але й за долю всього людства. «Людина,— говорить він,— присуджена бути вільною, несе всю тяжкість світу на своїх плечах: вона відповідальна за світ і за саму себе...» [10, 639].

Але це розширене тлумачення відповідальності не виходить за рамки суб'єктивних переживань особи, оскільки «кожна ситуація є моя ситуація, бо вона є відображенням мого вільного вибору... Жодна суспільна подія, яка виникла раптово і захопила мене, не приходить іззовні, якщо я мобілізований на війну, ця війна є моя війна, я винний за неї і я її заслуговую. Я її заслуговую насамперед тому, що завжди міг би ухилитися від неї — стати дезертиром або заподіяти собі смерть. Якщо я цього не зробив, значить я її обрав, став її співучасником» [10, 639—640].

З другого боку, Сартр визнає особу відповідальною лише в тому випадку, коли ця відповідальність визнається самою особою. Верховним суддею особи є її власна самосвідомість. «Ця абсолютна відповідальність,— пише Сартр,— не привнесена нам ззовні: вона є простим логічним наслідком нашої свободи» [10, 639]. Сартр рішуче спростовує оцінку поведінки особи з боку суспільства. Така точка зору явно суб'єктивно-ідеалістична. Правда, Сартр не погоджується з такою оцінкою, проголошуючи, що його розуміння відповідальності не стосується ані матеріалізму, ані ідеалізму, а стоїть над ними.

Свою точку зору Сартр розцінює як вищий вираз оптимізму. «Немає доктрини,— пише він,— більш оптимістичної,— тому що доля людини знаходиться в ній самій» [11, 62]. Прагнучи підкріпити хитку позицію абсолютної відповідальності, що наперед визначена абсолютним обранням, Сартр зауважує, що «наша відповідальність значно більша, ніж ми підозрювали, оскільки вона зв'язує все людство. Припустимо, що я робітник і що я волію вступити не до комуністичної профспілки, а до християнської; припустимо, що своїм вступом я хочу показати, що, по суті, найслухніші рішення для людини — це підкорення долі, що царство не на землі,— в такому випадку я не тільки зв'язую себе, я хочу бути покірним собі» [11, 26]. Проте не можна вважати визначальною в поведінці тільки свідомість того, що моя особиста поведінка зв'язує все людство. Відомо, що основна маса робітників, об'єднана в християнську профспілку, переконана, що її врятування в покорі, що ця властивість повинна бути притаманна всім людям. Подібна підстава моральної поведінки, відповідальності також зовсім виключає можливість визначення правого і винуватого.

Крім того, Сартр тут суперечить основам екзистенціалізму. Адже він сам наполягає: воля людини абсолютно вільна. Як же це пов'язати з твердженням: мій вибір зв'язує всіх аж до людства?

Неспроможність сартрівського вчення про відповідальність виявляється в головному — у відсутності матеріального критерію визначення відповідальності. Сартр вважає, що людина тим більш відповідальна, чим менше у неї мотивації поведінки. «Усуваючи» об'єктивну необхідність з природи і суспільства, екзистенціалізм позбавляє людину критерія відповідальності, критерія правильності чи неправильності вчинку. Адже коли нема об'єктивної основи відповідальності, то про відповідальність існує стільки думок, скільки є людей. А це означає обгрунтування безвідповідальності людини: адже їй дано право оцінювати події за своїм особистим бажанням.

Таким чином, заперечення Сартром об'єктивних закономірностей суспільного розвитку призводить до того, що Сартр, чи бажає він того, чи ні, відповідальність за тяжке життя трудо-

вої людини в умовах капіталізму перекладає на ту ж саму людину, яка відчуває ці лиха, тобто об'єктивно Сартр виступає в ролі наполегливого захисника носіїв соціального зла, в ролі критика революційної діяльності мас.

В більш пізніх працях Сартра є вказівка на залежність характеру людини, її поведінки від буття. Ця залежність визначається відчуженням, «бо для людини, цієї діалектичної реальності, що змінюється, залежність від буття є ніщо інше, як фундаментальна схема відчуження» [8, 186]. А відчуження, за Сартром, — це таємна і надлюдська сила, яка одвічно панує у світі. В даному випадку відповідальність за зло, що здійснюється в капіталістичному світі, перекладається на відчуження, як результат суспільно-предметної активності людини. Отже, Сартр знову, незалежно від його бажання, знімає відповідальність за тяжке життя трудящих з панівних класів капіталістичного світу.

Що ж таке відповідальність? Це властивість людини передбачати підсумки своїх дій і визначати їх, керуючись тим, яку користь або шкоду можуть вони завдати суспільству. Значить, відповідальність ґрунтується на матеріальних даних. Ступінь відповідальності за дії обумовлений ступенем передбачення результатів цих дій. Відповідальність за поведінку можлива тому, що сам індивід здатний розуміти зв'язок процесів, що відбуваються, враховувати всі можливі наслідки своїх дій.

Отже, відповідальність зв'язана із знанням. Кожен повинен знати те, що він може знати. Таким чином, істотна риса відповідальності — це обмеження вольової волі в розмірах, визначених суспільством. Але детермінованість поведінки особи зовсім не дорівнює фатальному обов'язку її робити тільки одним, певним чином. Об'єктивні закономірності дозволяють приймати ті чи інші рішення із знанням справи, вони є необхідною умовою свідомої людської діяльності.

Відповідальність — це вираз творчої активності людини, здатності розумно володіти вольовою волею. Свідомість людини визначає ту чи іншу вольову дію індивіда і в свою чергу обумовлюється тією ситуацією, в якій вона утворюється. У «Філософських зошитах» В. І. Ленін писав, що на ділі цілі людини, породжені об'єктивним світом і передбачають його, — знаходять його, як дане, наявне. Але здається людині, що її цілі поза світом взяті, від світа незалежні («свобода») [3, 171]. Тому у відповідальності чітко виявляється діалектика свободи і необхідності в моральній поведінці індивіда. І навпаки: вчинки стануть аморальними, безвідповідальними, якщо вони робляться бездумно, за принципом «може-таки пройде».

Таким чином, основою відповідальності людини за свої вчинки є насамперед діалектична залежність людини і суспільства. Внутрішній світ особи — індивідуальне переломлення суспіль-

них відносин. Тому основа правильного розуміння відповідальності полягає у визнанні існуючих соціальних відносин.

В розв'язанні питання про відповідальність недопустимі крайності. Якщо в поведінці людини все цілком детерміноване, то людина не відповідає за свої вчинки. Зникає також відповідальність при абсолютно свободній волі: всякий випадок поведінки, не зв'язаний ні з чим, в рівній мірі виправданий.

Отже, немає ніякої підстави для обвинувачення Сартром марксизму в економічному фаталізмі, який паралізує дії трудящих, не залишає місця для героїзму і мужності.

В. І. Ленін писав, що ідея історичної необхідності ніскільки не підриває ролі особи в історії: історія вся складається саме з дій осіб, які являють собою безсумнівно діячів [2, 136—137].

Комуністам, — і це добре знає Сартр, — властива творча сміливість, готовність йти на ризик, прагнення взяти на себе всю повноту відповідальності. Досить згадати такі події всесвітньо-історичного значення, як Велика Жовтнева соціалістична революція, перемога у Великій Вітчизняній війні, подвиги, зв'язані з освоєнням космосу. І нині радянські люди постійно виявляють активність в усіх сферах економічного, політичного і культурного життя. Це виражається в підвищеній відповідальності людини за свою поведінку, за все, що відбувається в колективі.

Політика КПРС спрямована на те, щоб постійно підвищувати відповідальність радянських людей за загальну справу. Велике значення в цьому відношенні має економічна реформа. Збільшення господарської самостійності фабрик, заводів, колгоспів і радгоспів, визначення безпосередньо залежності їх доходів від якості їх праці породжує всюди нове піднесення творчої ініціативи. В цій обстановці підноситься роль ініціальної праці не тільки колективів, але й кожного працівника. Одночасно здійснюються заходи для все більш широкого залучення трудящих до управління виробництвом. А це сприяє зростанню особистої відповідальності кожного трудівника за загальну справу. «Радянський народ, — відзначає Л. І. Брежнев, — виховав у трудящих відданість справі соціалізму, колективізм, почуття хазяїна своєї країни. Але бути хазяїном — значить, поряд з великими правами мати і великі обов'язки. Це значить — нести високу відповідальність не тільки за свою особисту працю і поведінку, але і за справи колективу, підприємства, всієї країни» [5, 36].

Визнання особою своїх обов'язків перед суспільством — найважливіший вираз відповідальності. Ф. Енгельс у зауваженнях до проекту Ерфуртської програми (1891 р.) підкреслив, що замість «За рівні права всіх» він пропонує «За рівні права і рівні обов'язки всіх» і т. д. Рівні обов'язки є особливо важливим доповненням до буржуазно-демократичних рівних прав, яке позбавляє останніх їх специфічно-буржуазного смисла [1, 235].

Сартр же, як і більшість екзистенціалістів, вважає, що обов'язки — це лише щось суб'єктивне, від чого треба звільнитися. Чому? Тому, що слухняне слідування моральним нормам, встановленим в тому чи іншому суспільстві, нібито аморальне. Я невтомно творю себе: я дарівник і я ж даєння...,—пише Сартр.— У мене нема прав, оскільки я удостоєний любові, у мене нема обов'язків, тому що я дарую з любові» [9, 69].

Людина, яка підкоряється дисципліні, позбавляється, за Сартром, звання людини і стає «буттям каменя, непорушною, нечутливою... без проекту, без неспокою»,—пише Сартр у «Шляхах свободи» [13, 71].

Людина Сартра — це людина, позбавлена всіх зовнішніх обов'язків. Обстоюючи відокремлені одна від одної особи, Сартр, по суті справи, є носієм ідеї розкладу суспільства. А втрата особою зв'язків з суспільством відняла б у неї риси особи. Тому руйнування суспільства є в той же час і руйнуванням особи.

Справжня відповідальність полягає не в ігноруванні обов'язків, а в свідомому їх виконанні. Як відомо, обов'язки одночасно і суб'єктивні і об'єктивні. Останнє — суть те, що вони наявні незалежно від визнання або невизнання їх людиною. Вони породжені життям людини в суспільстві. Суб'єктивність обов'язків є наслідок визнання їх особами і добровільного їх виконання.

Що лежить в основі обов'язків? Де їх джерело? Обов'язки обумовлюються потребами прогресивного розвитку суспільства. Вони утворюються не випадково, не за бажанням якої-небудь впливової особи. Найбільш глибокою їх підставою є економічні відносини, а також і всі інші сторони життя людей як членів суспільства. Народившись цілком безпомічною, всебічно залежною від оточуючих людей, людина входить в життя спочатку тільки як споживач. Вона бере «в позику» у тих, хто створив те, що забезпечує їй життя і розвиток. З часом вона «розплатиться» з суспільством, своєю працею збільшить суспільне багатство, створить необхідні умови для розвитку нового покоління, яке йде їй на зміну. Без такої спадкоємності розвиток людства був би неможливим. Тому вимога узгоджувати свої дії і поведінку з іншими — об'єктивна необхідність. Значить, обов'язки людини перед суспільством є також об'єктивною необхідністю.

Радянська людина сприймає обов'язки не як вказівку виконувати все будь-якими засобами. «Наш обов'язок,— говорив А. С. Макаренко,— це вже не холодна категорія зв'язаності людини. У нас це, насамперед, програма зростання і розвитку особи, міцно пов'язана з радісними перспективами життя. Тому переживання обов'язку у радянського громадянина є пережи-

вання активне, не обмежене рамками договору, а таке, що впливає з найглибших потенцій зростаючої особи, яка йде вперед. Саме тому ми не тільки зобов'язані пасивно виконувати зареєстровані в трудовому договорі функції, але зобов'язані і самостійно, творчо, сміливо визначати їх» [6, 140].

В умовах науково-технічної революції необхідна висока активність кожного трудівника. В яких формах повинна вона виступати? В кращій організації праці, в розвитку раціоналізаторської роботи, в зростанні навичок і здібностей, а не тільки і не стільки в понаднормованій праці, в жертвовності.

Підвищення особистої відповідальності кожної радянської людини — найважливіша умова успішного будівництва комунізму. Науково-технічний прогрес, економічна реформа, вдосконалення соціалістичної демократії, вказується в Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», пред'являє високі вимоги до характеру і змісту людської діяльності в усіх сферах життя суспільства, до рівня свідомості, організованості і відповідальності людей [4, 47].

Краткое содержание

Ж.-П. Сартр характеризует свою философию как учение, наиболее обстоятельно обосновывающее ответственность человека. В статье сделана попытка показать, что в отличие от политической деятельности Сартра, которая действительно является образцом высокой гражданской ответственности, его философия неизбежно приводит к абсолютной безответственности.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 22.
2. В. И. Ленин. Соч., т. 1.
3. В. И. Ленин. Философские тетради. М., 1965.
4. «50 лет Великой Октябрьской социалистической революции», Тезисы ЦК КПСС, М., 1967.
5. Л. И. Брежнев. Пятьдесят лет великих побед. М., 1967.
6. А. С. Макаренко. Соч., т. 7, М., 1957.
7. І. В. Бичко. Свобода чи сваволя? К., 1966.
8. Современный экзистенциализм. М., 1966.
9. «Новый мир», № 10, 1964.
10. J.-P. Sartre. L'etre et le neant. Paris, 1943.
11. J.-P. Sartre. L'existentialisme est un humanisme. Paris, 1946.
12. J.-P. Sartre. Marxismus und Existentialismus. München, 1964.
13. R. Garandy. Perspectives de l'homme. Paris, 1960.
14. P.-M. Alberes. Jean-Paul Sartre. Paris, 1953.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФУНКЦІЇ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ З КУЛЬТУРНО- ВИХОВНОЮ ФУНКЦІЄЮ У ЗАГАЛЬНОНАРОДНІЙ СОЦІАЛІСТИЧНІЙ ДЕРЖАВІ

Розвиток функцій соціалістичної держави вказує на процес закономірного переростання державно-правових установ соціалістичного суспільства у форми недержавного загальнонародного регулювання соціальними процесами, що є одним із шляхів становлення комуністичного самоврядування [21, 170].

Розгортання й посилення елементів громадськості в управлінні державними справами на основі зміцнення соціалістичної державності і всебічного розвинення активності трудящих вказує на своєрідність стрибка від соціалізму до комунізму.

В. І. Ленін, визначаючи роль трудящих у будівництві соціалістичної держави і здійсненні її функцій, навчав, що «...чим більш всенародним стає само виконання функцій державної влади, тим менше стає потреба в цій владі», а виконання виключно всіма громадянами державних функцій приведе «до *повного відмирання* всякої держави взагалі» [1, 379, 444].

Процес зростання громадської активності у виконанні державних функцій не залежить від свідомості і волі окремих людей. Це лежить за межами індивідуальної волі, є виразом об'єктивного процесу розвитку соціалістичного суспільства і криється у економічній, політичній і духовній основі соціалізму. Зрозуміло, що воля організованого класу, народу впливає на прискорення соціальних процесів, але вона не може бути вищою за свою економічну основу.

Переростання соціалістичної державності у форми комуністичного громадського самоврядування не можна також розуміти як механічну передачу до рук громадськості окремих ланок управління суспільними процесами; що здійснюються державою та її органами. Але ж і всіляке перебільшення значення державно-правових підойм при управлінні соціальними процесами у соціалістичному суспільстві веде до небажаного стримування громадської активності трудящих, сковує їх ініціативу, породжує пасивність, а в державному апараті розвиває бюрократизм, закостенілість тощо [19, 379].

Зближення функції охорони соціалістичного правопорядку з культурно-виховною функцією соціалістичної держави вказує на діалектику виникнення нової якості у соціалістичній політичній системі, а наукове заглиблення у процес цього зближен-

ня дозволяє нам визначати й узагальнювати паростки комуністичного руху.

З цієї точки зору значний інтерес для вивчення представляє процес зростання морально-правових основ культурно-виховної діяльності Радянської держави.

Широкі можливості для участі у культурно-виховному процесі, що створила Радянська держава трудящим у ході соціалістичного будівництва, дали змогу радянському народові не тільки засвоїти сучасну передову культуру, але й виховати на її основі у громадян комуністичну мораль, прищепити марксистсько-ленінську ідеологію, тобто соціалістична держава дала змогу трудящим виховувати самих себе під керівництвом своєї держави.

Переплетіння зусиль держави в культурно-виховній діяльності з зусиллями самих трудящих на цій ділянці комуністичного будівництва створює міцну моральну основу культурно-виховної діяльності у особі зростаючої самосвідомості радянських людей і відповідно до цього всебічного розширення активності трудящих у виконанні державних справ.

Завдяки розвитку моральної основи у державній культурно-виховній діяльності (тобто всебічного піднесення культури й свідомості людей) стало можливим бурхливе створення і розвинення чисельних форм громадської самодіяльності у господарській, культурно-виховній, правоохоронній діяльності Радянської держави тощо.

З другого боку, широка участь трудящих у державних справах, висока культура й самосвідомість трудящих об'єктивно створюють умови для значного піднесення культури самої державної діяльності, втілює ленінські принципи у роботу державних установ та їх службовців.

Висока комуністична моральність радянських людей також сприяє розгортанню боротьби за неухильне додержання демократичних принципів соціалістичної законності, формує культуру методів діяльності державних органів, спрямованих на здійснення ними їх власних функцій.

Освіта, наука й культура посідають у житті Радянської держави і всього соціалістичного суспільства одне з провідних місць. Вони визначають сторони громадського життя, успіхи науково-технічного прогресу, зростання освіченості й культурності народу. Вони ж і вимагають зміцнення соціалістичного правопорядку в країні, конкретизації і чіткої правової регламентації культурно-виховної і правоохоронної¹ діяльності держави.

Безперервне удосконалення правових норм, регулюючих гос-

¹ Під правоохоронною діяльністю держави ми маємо на увазі здійснення функції охорони прав, свобод трудящих і соціалістичного правопорядку.

подарчо-організаційну, культурно-виховну роботу держави, діяльність по охороні соціалістичного правопорядку, правового положення громадян і багатьох інших галузей суспільних взаємовідносин, що виникають внаслідок здійснення Радянською державою її функцій, накладають свої відбитки на правотворчу діяльність державних законодавчих органів.

Повсюдне зростання культури, освіти, комуністичної моральності безумовно веде до законодавчого закріплення цих досягнень, чіткої регламентації наступного етапу культурного перетворення суспільства.

Яскравим доказом зростання значення правової регламентації культурно-виховної діяльності держави у період розгорнутого будівництва комунізму є прийняття у грудні 1958 року Верховною Радою Союзу РСР Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» [5]¹.

На відміну від законів про освіту періоду переходу від капіталізму до соціалізму, коли держава ставила завдання подолати неписьменність і дати початкову освіту трудящим, у період переходу від соціалізму до комунізму Радянська держава приймає закони про всебічне розгортання комуністичного виховання трудящих та їх дітей на основі підвищення ролі відповідних державних культурно-виховних установ у прищепленні всім громадянам комуністичної моралі, виховання в душі марксистсько-ленінської ідеології на основі широкого залучення громадськості у виховний процес. У той же час це і є конкретизовані правові норми комуністичного будівництва, які тепер стають надійною правовою гарантією культурно-виховної діяльності держави й об'єднань громадської самодіяльності у виконанні цих завдань.

Морально-правові основи культурно-виховної діяльності держави сприяють здійсненню в Радянському Союзі широких і різноманітних заходів, що забезпечують безперервний розвиток духовної культури радянського народу.

Поряд з розширенням і удосконаленням загальної і спеціальної освіти, розвиваються народні університети економічних і правових знань, університети культури, громадські лекторії, професійні і самодіяльні установи культури (театри, художні студії, комсомольсько-молодіжні виховні табори, студії самодіяльної культури в колгоспах, навчальних закладах тощо). Велика роль у проведенні культурного, науково-технічного виховання належить чисельним культурним і науковим закладам на громадських засадах, учбовим закладам країни.

¹ Аналогічні закони були прийняті всіма союзними республіками, що свідчить про загальність процесу переходу до якісно нового ступеня в культурному розвитку радянського суспільства. Зокрема, Верховна Рада УРСР такий Закон прийняла 17 квітня 1959 р. [6].

Разом з цим соціалістична держава зміцнює правову основу своїх навчальних закладів. У положеннях про навчальні заклади, нормативних настановах про них вона чітко визначає межі й компетенції їх у проведенні культурно-виховної роботи, регулює їх взаємовідносини в процесі діяльності з громадськими організаціями і окремими громадянами. У цих правових нормах і положеннях визначаються шляхи побудови культурно-виховної, навчальної, науково-технічної, виробничої і громадської роботи, які будуть сприяти як комуністичному вихованню трудящих, так і переростанню цих закладів у майбутні навчальні заклади комуністичного суспільства¹.

Розширення і конкретизація правової основи культурно-виховної діяльності Радянської держави готує як державні органи, так і громадські об'єднання до сприйняття позитивного досвіду в управлінні суспільними процесами. Держава, регламентуючи свою діяльність правовими нормами, прищеплює трудящим навички оперативного вирішення завдань комуністичного будівництва. З свого боку, широка активність громадськості у вирішенні державних справ вносить у державну діяльність найкращі елементи соціалістичної демократії, допомагає самовиховуватися службовцям, суворо дотримуватися соціалістичної законності, розвивати ініціативу, запроваджувати високу соціалістичну правову культуру в діяльність державних органів [7; 21, 170—173].

Залучення громадськості до виконання державних функцій, підвищення моральної основи у вирішенні завдань комуністичного будівництва ставить у якісно нове положення громадські організації щодо правового нормування культурно-виховної роботи й діяльності по охороні соціалістичного правопорядку.

Ради депутатів трудящих все більше беруть на себе правотворчі функції. Разом з державними органами вони стимулюють діяльність суспільства як культурно-виховними, так і правовими заходами².

Президія Верховної Ради РРФСР у 1968 році розглянула питання про роботу Рад депутатів трудящих міста

¹ Див., наприклад, «Положення про восьмирічну школу» [12]; «Положення про середню загальноосвітню трудову політехнічну школу з виробничим навчанням» [13]; «Положення про школи-інтернати Міністерства освіти Української РСР» [11]; «Положення про вищі учбові заклади Союзу РСР» [8]; «Положення про органи народного контролю в СРСР» [10]. «Положення о средних специальных учебных заведениях СССР». — СП СССР, 1969 г., № 4, ст. 25 [9].

² Піднесення культури трудящих, виховання комуністичної моралі і правосвідомості у трудящих дає змогу активно залучати громадські організації Рад до законодавчої діяльності. Наприклад, постійним комісіям Київської міської Ради депутатів трудящих, які складаються з депутатів й широкої громадськості, надаються законодавчі функції. Як твердить П. Тронько, це свідчить про нове явище в житті радянського суспільства — розвиток основ загальнонародного самоуправління соціальними процесами [22].

Ленінграда у справі перевиховання осіб, звільнених від покарання й переданих громадськості на поруки. У результаті — визначені конкретні законодавчі заходи щодо поліпшення боротьби з правопорушеннями. В той же час Верховна Рада звертається до громадськості, державних органів, Рад депутатів трудящих, щоб посилити морально-правову роль і відповідальність адміністративних комісій виконкомів, комісій по соціалістичній законності, адміністрації підприємств і установ, колективів трудящих, передовиків соціалістичного змагання за забезпечення міцної дисципліни соціалістичного співжиття, вимагає боротися за точне виконання радянських законів, зобов'язань колективів трудящих, взятих ними в змаганні за високу комуністичну культуру праці й поведінки.

Професійні спілки, комсомол все ширше залучаються до державної роботи, до виконання її функцій, як у галузі виховання трудящих, так і в галузі правотворчості.

Комуністична партія Радянського Союзу є керівна громадська організація, яка на основі наукового пізнання дійсності, розробки теорії і практики комуністичного будівництва спрямовує як діяльність держави, так і діяльність громадських організацій на успішне виконання накреслень по будівництву матеріально-технічної бази комунізму й вихованню трудящих.

«Мобілізація трудящих на успішне розв'язання завдань по створенню матеріально-технічної бази комунізму, — говорив Л. І. Брежнев у звітній доповіді ЦК XXIII з'їзду КПРС, — формування наукового світогляду, розвинутої особи — такими є цілі ідеологічної роботи партії» [4, 80—81].

У повсякденній роботі соціалістична держава, КПРС, громадські організації докладають зусиль, щоб радянські люди опанували сумою знань про соціалістичне суспільство, свідомо й активно боролися за перетворення його у комуністичне суспільство.

«Партійні, профспілкові організації, — писала газета «Правда» у передовій статті, — покликані наполегливо піклуватися про те, щоб в кожному колективі були створені умови строгого товариського стягнення, нетерпимості до найменших відступів від вимог закону» [16]. Комуністична партія вимагає поліпшення виховної роботи серед населення, піднесення юридичної культури громадян, прищеплення їм соціалістичної правосвідомості.

Законодавча діяльність Радянської держави в період переходу від соціалізму до комунізму діалектично поєднується з культурно-виховною роботою. Інакше і не може бути в суспільстві, де створюють закони і застосовують їх у практичній діяльності трудящі. Самі по собі закони, навіть найкращі, можуть лишитися хорошими побажаннями, якщо вони не підкріплюються культурою членів суспільства. «Крім закону, — говорив

В. І. Ленін,— є ще культурний рівень, що його ніякому законові не підпорядкуеш» [3, 155].

Виконуючи вказівки В. І. Леніна, настанови Комуністичної партії, Радянська держава перебудовує відповідно до зростаючих потреб матеріальну базу культурного виховання трудящих, законодавчо спрямовує її на організацію морально-правової основи комунізму. Бібліотеки, клуби, театри, мережа кінофікації, засоби пропаганди й агітації, інформаційна служба [18, 53—56; 20, 89—93] спрямовуються державою і громадськими організаціями на розвиток комуністичних навичок управління суспільством¹.

Функція охорони соціалістичного правопорядку в Радянській державі внаслідок широкої участі громадськості в її здійсненні, а також розвитку моральних факторів у житті всієї політичної системи суспільства, перестає бути функцією виключно державного.

Поєднання зусиль державних органів і громадськості у виконанні функції охорони правопорядку створює якісно нові державно-громадські об'єднання соціалістичного типу, в яких утримуються позитивна якість державної функції охорони соціалістичного правопорядку, зародки суспільного комуністичного самоврядування та комуністична моральність.

Збільшення ваги громадськості у здійсненні функції охорони соціалістичного правопорядку, впровадження морально-виховних заходів у державну правоохоронну діяльність об'єктивно наближає функцію охорони правопорядку до культурно-виховної функції. У той же час економічна й правова основа цих функцій вказує на незмінність у функціонуванні всієї політичної системи соціалізму аж до побудови комуністичного суспільства. Методи ж здійснення культурно-виховних завдань і завдань по охороні правопорядку весь час змінюються, що свідчить про накопичення кількісних і якісних змін у ланцюзі самоперетворення і вдосконалення соціалістичної державності.

Культурне ж, моральне й правове у їх взаємодії виступає стимулюючим засобом самоперетворення, є базисом, на якому розвиваються методи діяльності державних органів.

Добровільні народні дружини, товариські суди, комісії по соціалістичній законності, різноманітні правоохоронні заклади на громадських засадах створили численні форми охорони соціалістичного правопорядку перш за все заходами виховання, переконання. Ця нова якість у охороні соціалістичного правопорядку поширюється на охорону всього соціалістичного суспільного порядку, що є основою залучення широких верств на-

¹ В. І. Ленін постійно звертав увагу на те, що в соціалістичному суспільстві правильне управління можна забезпечити засобом переконання і розповсюдження передового досвіду [2, 176—177; 3, 180].

селення до діяльності, що колись була переважно державною [14; 15].

Проникнення у діяльність державних органів, що охороняють соціалістичний правопорядок, позитивної якості громадської діяльності, змінює методи роботи державних органів, насичує їх культурно-виховними елементами, що, в свою чергу, змінює суть функції охорони правопорядку, підштовхує її до культурно-виховної функції.

Кількість виступів з виховними завданнями [23, 5, 45]

Органи міліції областей	1966 р.			1967 р.		
	по радіо	у пресі	по телебаченню	по радіо	у пресі	по телебаченню
Львівської обл.	101	124	23	124	140	43
Ровенської обл.	9	42	—	58	164	15

Наприклад, на території Української РСР виникло й зміцніло за роки Радянської влади понад п'ятдесят різних громадських форм по охороні правопорядку лише по лінії органів внутрішніх справ.

Про зміну методу примусу на метод переконання, виховання у здійсненні функції охорони правопорядку органами внутрішніх справ свідчить наведена таблиця.

Працівники міліції Запорізької області у першому півріччі 1968 р. виступили з доповідями й бесідами на правові теми — 6463 рази, опублікували матеріалів у пресі — 212, організували радіо- й телепередач — 253 [23, 113]. За відповідний період працівники міліції Сумської області виступили з доповідями й бесідами — 7538 раз, надрукували статей у газетах — 182, пропагували радянське законодавство по радіо й телебаченню — 114 разів [23, 115].

Уміле поєднання діяльності державних органів з органами громадської самодіяльності по здійсненню функції охорони соціалістичного правопорядку дає найбільш позитивні наслідки у вихованні і перевихованні трудящих в охороні завоювань соціалістичного суспільства [17, 134—137].

Дієвими й найбільш масовими формами здійснення функції охорони соціалістичного правопорядку державними органами спільно з громадськістю є добровільні народні дружини, товариські суди, комісії соціалістичної законності при Радах депутатів трудящих, сільські сходи, в яких жителі сіл України вбачають надійну зброю перевиховання правопорушників. На сільських же сходах вони підбивають підсумки виконання взятих

зобов'язань по охороні соціалістичного правопорядку, накреслюють нові культурно-виховні завдання. Там же під колективним впливом громадськості й державних органів перевиховуються окремі правопорушники, розробляються нові заходи по залученню трудящих до активної участі у державних і громадських справах.

Вирішення завдань комуністичного будівництва державою спільно з громадськістю постійно викликає до життя нові пагони руху за комуністичний побут, серед яких визначне місце посідає всенародна боротьба трудящих України за міста й села зразкового громадського порядку, тобто відбувається всенародна участь у здійсненні функції охорони правопорядку.

Таким чином, культурно-виховна діяльність Радянської держави охоплює всі ланки комуністичного будівництва, в тому числі й охорону соціалістичного правопорядку.

Державно-правові засоби культурно-виховної і правоохоронної діяльності з необхідністю концентруються там, де дійсно ще не можна обійтися без чіткої правової регламентації суспільних процесів і державного керівництва ними. У той же час широке залучення громадськості до здійснення культурно-виховної і правоохоронної функцій держави веде до зміни державної діяльності по охороні правопорядку, насичує її виховними елементами, що сприяє діалектичному зближенню цих функцій і створює умови для переростання їх у комуністичне суспільне самоврядування.

Краткое содержание

В статье рассматривается малонисследованная проблема диалектического сближения функции охраны правопорядка с культурно-воспитательной функцией в общенародном социалистическом государстве.

Анализируя многочисленные правовые акты, регулирующие культурно-воспитательную деятельность и деятельность по охране социалистического правопорядка, исследуя пути повышения удельного веса общественных организаций в коммунистическом строительстве, автор доказывает, что конкретизация морально-правовой основы в осуществлении названных функций государства, повышение культурного уровня трудящихся объективно ведет к сближению культурно-воспитательной функции с функцией охраны социалистического правопорядка.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 25.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 27.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 29.
4. Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС. К., 1966.
5. Закон «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР». — «Ведомости Верховного Совета СССР», 1959 г., № 1, ст. 5.

6. Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальше розвинення системи народної освіти в Українській РСР». — «Відомості Верховної Ради Української РСР». 1959 р. № 14, ст. 101.
7. Постанова Президії Верховної Ради Української РСР «Про посилення боротьби за зміцнення соціалістичної законності». — «Відомості Верховної Ради Української РСР», 1958 р., № 7, ст. 74.
8. Положение о высших учебных заведениях СССР. — СП СССР, 1969 г., № 4, ст. 24.
9. Положение о средних специальных учебных заведениях СССР. — СП СССР, 1969 г., № 4, ст. 25.
10. Положение об органах народного контроля в СССР. — СП СССР, 1969 г., № 1, ст. 1.
11. Положення про школи-інтернати Міністерства освіти Української РСР. — ЗП УРСР, 1957 р., № 10, ст. 119.
12. Положення про восьмирічну школу. — ЗП УРСР, 1960 р., № 8, ст. 138.
13. Положення про середню загальноосвітню трудову політехнічну школу з виробничим навчанням. — ЗП УРСР, 1960 р., № 8, ст. 138.
14. Положення про добровільні народні дружини по охороні громадського порядку в Українській РСР. — ЗП УРСР, 1961 р., № 6, ст. 80.
15. Положення про товариські суди в Українській РСР. — «Відомості Верховної Ради УРСР», 1961 р., № 35, ст. 416.
16. Гражданин и закон. Передовая статья газеты «Правда», 1 апреля 1969 г.
17. В. Ф. Байдак. Участие общественности в укреплении правопорядка. — «Социалистическое государство и право», № 3, 1969 г.
18. А. Беяков, И. Швец. Информация — действенный инструмент партийного руководства. — «Коммунист», № 4, 1969 г.
19. Ф. М. Лиходедов. Государство и построение коммунизма. М., 1968 г.
20. Социально-политические и этические проблемы управления в социалистическом обществе. Выпуск 2, К., 1969.
21. Е. М. Пельков, Р. П. Алексюк. Развитие социалистической государственности в коммунистическое общественное самоуправление. «Вопросы исторического материализма и научного коммунизма». М., 1964.
22. П. Тронько. Воспитание инициативы. — «Известия», 9 октября 1963 г.
23. Поточний архів Міністерства внутрішніх справ Української РСР за 1966—68 рр. — Збірник № 76.

ЗМІСТ

Д. М. Гринишин, С. М. Яновський. Деякі питання методу наукової роботи В. І. Леніна	3
В. І. Касьян. В. І. Ленін про взаємодію науки і техніки	19
Я. С. Гонтаржевський. В. І. Ленін про людину як найвищу цінність соціалістичного суспільства	28
Е. О. Єзерський. В. І. Ленін про вплив суб'єктивного фактора на розвиток об'єктивних умов	33
В. М. Барановський. В. І. Ленін про соціальні починання	41
Г. Д. Дроздова, В. С. Дмитриченко. Ленінське вчення про методологічні основи марксистської соціології і його значення для критики сучасних буржуазних соціологічних концепцій	48
А. І. Кавалеров. Деякі питання побуту в творах В. І. Леніна. О. П. Павелко. Класики марксизму про народну філософську думку	57
В. П. Дудар. До питання про діалектику суспільного буття і суспільної свідомості	65
Г. Є. Розовський. Про співвідношення стрибка у суспільному розвитку та соціальної революції	72
В. Б. Ананійчук, М. А. Мартишевський. Про деякі риси комуністичної праці в період створення матеріально-технічної бази комунізму.	81
О. В. Ушаков. Історичний матеріалізм і деякі проблеми науки управління	90
М. А. Гилиницький. Про соціальний зміст категорії «інтерес»	106
В. М. Чернокозова. Історичний матеріалізм і питання марксистсько-ленінської етики	113
Г. Д. Бойко. Матеріальні відносини у побуті і їх структура	122
Н. Я. Станілевич. Побут як сфера формування духовного обличчя колгоспників	130
Л. Ф. Холопцева. Свобода — найважливіша умова формування гармонійної особистості	136
В. В. Танчер. Теорії масових комунікацій у сучасній буржуазній соціології.	144
М. М. Іллєв. Мнимо і справжнє відповідальність	153
П. А. Моренець. До питання про взаємозв'язок функції охорони правопорядку з культурно-виховною функцією у загальнонародній соціалістичній державі	161

Проблемы философии, вып. 14.
Межведомственный научный сборник.
(На украинском языке)

Редактор В. І. Чупрій
Художній редактор В. Д. Лелеко
Технічний редактор Н. Н. Кулик
Коректор Л. К. Діхтяр.

Здано до набору 30.VI. 1969 р. БФ 14052. Зам. № 195. Вид. № 786. Тираж 500.
Формат паперу 60×90¹/₁₆. Фіз. друк. аркушів 11,25. Умовн. друк. аркушів 11,25.
Обл.-видавн. аркушів 12,32. Паперових аркушів 5,62. Підписано до друку 1.XII.
1969 р. Папір друкарський № 3. Ціна 89 коп.

Видавництво Київського університету. Київ, Героїв революції, 4.
Т. П.—1969, поз.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Київ, Репіна, 4.

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

У 1970 році вийде з друку черговий 21-й випуск міжвідомчого наукового збірника. «Філософські проблеми сучасного природознавства», мова укр., 10 арк., ціна 80 коп., тираж 1000 прим.

У випуску вміщені статті, присвячені 150-річчю з дня народження Ф. Енгельса.

Розрахований на викладачів, аспірантів, студентів і широкі коло читачів, які цікавляться філософськими питаннями сучасного природознавства.

Замовлення надсилайте у Видавництво КДУ (м. Київ, вул. Героїв революції, 4).

89 н.н.